

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Юридичний факультет

Лабораторія дослідження теоретичних проблем прав людини

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

Лабораторія прав людини імені академіка Петра Рабіновича

НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування

НАУКОВИЙ СПАДОК
ПЕТРА МОЙСЕЙОВИЧА РАБІНОВИЧА
І АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ЗАГАЛЬНОТЕОРІЙНОГО ПРАВОЗНАВСТВА

*Матеріали міжнародної наукової конференції
(Львів, 28–29 березня 2025 року)*

За редакцією
проф. М. А. Дамірлі та С. П. Рабіновича

Львів
ЛОБФ «Медицина і право»
2025

УДК 340.12 (063)
340.12 (477) (092) "19/20" (063)
НЗ4

НЗ4

Науковий спадок Петра Мойсейовича Рабіновича і актуальні проблеми загальнотеорійного правознавства: Матеріали міжнародної наукової конференції (Львів, 28–29 березня 2025 року) / за ред. проф. М. А. Дамірлі, С. П. Рабіновича; Юридичний ф-т ЛНУ імені І. Франка; Лабораторія дослідження теор. проблем прав людини ЛНУ імені І. Франка; Лабораторія прав людини імені академіка Петра Рабіновича НДІ ДБМС НАПрН України. Львів: ЛОБФ «Медицина і право», 2025. 268 с.

ISBN 978-966-2019-52-0

У збірці вміщено матеріали доповідей учасників міжнародної наукової конференції «Наукова спадщина Петра Мойсейовича Рабіновича і актуальні проблеми загальнотеорійного правознавства», яку було проведено на юридичному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка 28–29 березня 2025 року.

**УДК 340.12 (063)
340.12 (477) (092) "19/20" (063)**

© О. Балинська, Т. Бачинський, Х. Бехруз,
С. Бобровник, І. Бойко, С. Верланов, О. Гарасимів,
В. Гончаров, О. Гришук, Н. Гураленко,
М. Дамірлі, С. Добрянський, Т. Дудаш, М. Козюбра,
Я. Кокір, В. Косович, Н. Крестовська, О. Литвинов,
Ю. Лобода, О. Луців, С. Максимов, Ю. Матвєєва,
В. Навроцький, А. Наконечна, А. Павлюк,
І. Панкевич, О. Панкевич, Г. Перетятко, С. Рабінович,
Н. Раданович, Р. Радейко, Н. Сатохіна, В. Семків,
І. Сенюта, С. Стеценко, О. Стомба, М. Тарнавська,
В. Трутень, І. Усенко, С. Федик, Є. Харитонов,
О. Харитонova, С. Цебенко, Л. Ярмол.

ISBN 978-966-2019-52-0

© Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2025.

ЗМІСТ

ВСТУП (М. А. Дамірлі, С. П. Рабінович)	8
--	---

Мехман А. Дамірлі

ВНЕСОК П. М. РАБІНОВИЧА В ТЕОРЕТИЧНУ ЮРИСПРУДЕНЦІЮ: НОВІ ІДЕЇ ТА РОЗРОБКИ (ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА)	13
--	----

Сергій Рабінович

НЕВІДОМІ СТОРІНКИ НАУКОВОЇ ТВОРЧОСТІ ПЕТРА РАБІНОВИЧА	37
--	----

НАУКОЗНАВЧІ, МЕТОДОЛОГІЙНІ ТА ОСВІТНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВА

Микола Козюбра

ВНЕСОК П. М. РАБІНОВИЧА В ОЛЮДНЕННЯ, ТРАНСНАЦІОНАЛІЗАЦІЮ І УНІВЕРСАЛІЗАЦІЮ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ПРАВА	49
---	----

Віталій Семків

РЕТРОСПЕКТИВНЕ ПРОЧИТАННЯ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ П. РАБІНОВИЧА	54
--	----

Юрій Лобода

ДИСКУРСИВНИЙ ХАРАКТЕР ПОГЛЯДІВ П. М. РАБІНОВИЧА	59
---	----

Олександр Литвинов

ЛЮДИНА-ЕПОХА – ЛЮДИНА-ЕПОХИ: ФІЛОСОФ-ЮРИСТ У БУРХЛИВІ ЧАСИ ПОШУКІВ ЗАСАД ПРАВА	62
---	----

Хашматулла Бехруз

ВНЕСОК ПЕТРА МОЙСЕЙОВИЧА РАБІНОВИЧА У РОЗВИТОК ТЕОРІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЇ ПОРІВНЯЛЬНОГО ПРАВОНАВСТВА	67
---	----

Ольга Балинська

ВНЕСОК ПРОФЕСОРА ПЕТРА РАБІНОВИЧА В РОЗРОБКУ КОНЦЕПЦІЇ СЕМІОТИКИ ПРАВА В УКРАЇНІ	74
---	----

Тамара Дудаш

МОВНІ СЮЖЕТИ У ЗАГАЛЬНОТЕОРІЙНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ П. М. РАБІНОВИЧА	84
---	----

Юлія Матвєєва

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІНГВІСТИЧНОГО ВИМІРУ
ПРАВНИЧОЇ МОВИ (З ПЕРСПЕКТИВИ НАУКОВОГО
СПАДКУ ПРОФЕСОРА П. М. РАБІНОВИЧА) 89

Ігор Усенко

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ПРАВОВОЇ ПЕДАГОГІКИ
ПРОФЕСОРА ПЕТРА РАБІНОВИЧА: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНЕ
ПРАВознавство, ПРАВА ЛЮДИНИ, ПЕДАГОГІЧНИЙ ТАКТ..... 95

Ігор Бойко

ВНЕСОК ПРОФЕСОРА П. М. РАБІНОВИЧА
В РОЗВИТОК ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ І НАУКИ
У ЛЬВІВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА..... 100

Мар'яна Тарнавська

МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ І МИСТЕЦЬКІ ПІДХОДИ
У ВИКЛАДАННІ ЮРИДИЧНИХ ДИСЦИПЛІН:
ПОГЛЯД КРІЗЬ ПРИЗМУ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРАКТИКИ
ПЕТРА МОЙСЕЙОВИЧА РАБІНОВИЧА..... 110

ПРОБЛЕМИ ПРАВОРОЗУМІННЯ

Світлана Бобровник

ВНЕСОК П. М. РАБІНОВИЧА У ДОСЛІДЖЕННЯ
ПРОБЛЕМ СУЧАСНОГО ПРАВОРОЗУМІННЯ:
ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ ВЧЕНОГО 119

Анна Наконечна

ПРАВОВІ ПОТРЕБИ: ПОНЯТТЯ, СПЕЦИФІКА
ТА ОСОБЛИВОСТІ МЕХАНІЗМУ ЇХ ЗАДОВОЛЕННЯ
(ДОСВІД ВТІЛЕННЯ ІДЕЙ ПРОФЕСОРА П. М. РАБІНОВИЧА) 124

Олексій Стовба

ПОТРЕБОВИЙ ПІДХІД
У СВІТЛІ НЕКЛАСИЧНОГО ПРАВОРОЗУМІННЯ 130

Наталія Сатохіна

ПИТАННЯ ПРО ПРИРОДУ ПРАВА
У ТВОРЧОСТІ П. М. РАБІНОВИЧА: НОТАТКИ НА БЕРЕГАХ 133

Віктор Трутень, Анатолій Павлюк
ПОТРЕБОВИЙ ПІДХІД П. М. РАБІНОВИЧА
І СХЕМА АРГУМЕНТАЦІЇ С. ТУЛМІНА: ПОТРЕБА ЯК BACKING?.....136

Євген Харитонов, Олена Харитонова
ТЕОРІЯ ПРАВОРОЗУМІННЯ П. РАБІНОВИЧА
І КОНЦЕПТ «ПРИВАТНЕ ПРАВО».....142

Наталя Крестовська
ПОТРЕБОВЕ ПРАВОРОЗУМІННЯ
ЯК СКЛАДНИК ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ МЕДІАЦІЇ.....149

ПРОБЛЕМИ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА І ПРАВ ЛЮДИНИ

Сергій Максимов
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ
КОНЦЕПЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ П. М. РАБІНОВИЧА154

Володимир Гончаров
ПОТРЕБОВИЙ ПІДХІД У ДОСЛІДЖЕННІ ПРАВ ЛЮДИНИ
І СПРОБА ЙОГО ІНТЕГРАЦІЇ В СВІТОВИЙ КОНТЕКСТ:
ПЕТРО РАБІНОВИЧ І ДЖОЗЕФ РЕЗ.....159

Вячеслав Навроцький
ВТІЛЕННЯ ПІДХОДІВ П. М. РАБІНОВИЧА
ЩОДО СПІВВІДНОШЕННЯ ЗАКОННОСТІ ТА ДОЦІЛЬНОСТІ
В ПРОЄКТІ КК УКРАЇНИ.....172

Іван Панкевич
ВНЕСОК ПРОФЕСОРА ПЕТРА РАБІНОВИЧА
У ФОРМУЛЮВАННЯ ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИХ ПОНЯТЬ
ЩОДО МЕЖ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ.....176

Олег Луців
ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА
ТА ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЇ
В УМОВАХ ВИКЛИКІВ ВОЄННОГО ЧАСУ.....183

Наталія Раданович
ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ
ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ
НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ ПРОФЕСОРА П. М. РАБІНОВИЧА187

Наталія Гураленко

ЕВРИСТИЧНІ ДОРОГОВКАЗИ У КОНЦЕПЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ
П. М. РАБІНОВИЧА: ВІД ДОГМАТИЧНОЇ ДОЦІЛЬНОСТІ
ДО ЛЮДИНОВИМІРНОСТІ ПРАВОРОЗУМІННЯ.....191

Лілія Ярмол

СВОБОДА ВІРОСПОВІДАННЯ У ПРАЦЯХ П. М. РАБІНОВИЧА197

Соломія Цебенко

СВОБОДА, ГІДНІСТЬ І ПРАВА ЛЮДИНИ
В РЕЛІГІЙНО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
У СВІТЛІ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ
(за публікаціями П. М. Рабіновича)201

Олег Панкевич

СОЦІАЛЬНЕ ПРАВО: ДЕЯКІ ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ
МІРКУВАННЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПОТРЕБОВОГО ПІДХОДУ
ПРОФЕСОРА П. М. РАБІНОВИЧА.....206

Сергій Верланов

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ПОДАТКИ:
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ
У СВІТЛІ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ П. М. РАБІНОВИЧА.....212

Святослав Добрянський, Ярина Кокір

ВПЛИВ КОНЦЕПЦІЇ БУТТЄВИХ ПРАВ П. М. РАБІНОВИЧА
НА ФОРМУВАННЯ ЧЕТВЕРТОГО ПОКОЛІННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ.....215

ПРОБЛЕМИ ПРАВОТВОРЧОСТІ, ПРАВОТЛУМАЧЕННЯ
Й ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

Оксана Грищук

ІДЕЯ АНТРОПНОЇ ГІДНОСТІ У ДОСЛІДЖЕННЯХ
ПРОФЕСОРА П. М. РАБІНОВИЧА ТА ЇЇ ПОДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК
У ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ.....222

Семен Стеценко

СУЧАСНА ПРАКТИКА ВЕРХОВНОГО СУДУ:
ТРАДИЦІЇ ТА НОВАЦІЇ (ПОГЛЯД КРІЗЬ ПРИЗМУ
НАУКОВОГО СПАДКУ П. М. РАБІНОВИЧА)226

Віталій Косович

ЮРИДИЧНА ТЕХНІКА ЯК ЧИННИК ЕФЕКТИВНОГО
ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ229

Ірина Сенюта

САМОВРЯДУВАННЯ ПАЦІЄНТА: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ
ПИТАННЯ НА ОСНОВІ КОНЦЕПТУАЛЬНО-
МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ П. М. РАБІНОВИЧА.....233

Сергій Федик

ВПЛИВ НАУКОВИХ РОЗРОБОК
ПРОФЕСОРА РАБІНОВИЧА ПЕТРА МОЙСЕЙОВИЧА
НА ТРАНСФОРМАЦІЮ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ В УКРАЇНІ240

Оксана Гарасимів

ОСОБЛИВОСТІ ВРАХУВАННЯ ПРАКТИКИ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ
У СПРАВАХ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ
МАЛОЛІТНЬОЇ ДИТИНИ (ОКРЕМІ АСПЕКТИ)244

Галина Перетятко

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ДИСКРЕЦІЙНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ
ДЕРЖАВНОГО/ПРИВАТНОГО ВИКОНАВЦЯ
ПРИ ПРИМУСОВОМУ ВИКОНАННІ РІШЕНЬ В УКРАЇНІ:
АНАЛІЗ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ250

Тарас Бачинський

ЕТИЧНА ПАРАДИГМА КАТЕГОРИЧНОГО ІМПЕРАТИВА КАНТА
В РОЗРІЗІ ІНВЕСТИЦІЙНОГО ПРАВА254

Роман Радейко

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ПАРАДИГМА ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ
СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН У КОНТЕКСТІ МЕТОДОЛОГІЇ
П. М. РАБІНОВИЧА.....258
ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ.....262

ВСТУП

Дорогі шанувальники загальної теорії й філософії права! Збірка, яку Ви тримаєте в руках, у певному сенсі є незвичайною. Її особливості зумовлені тим, що вона вміщує загально-теорійні розмірковування цілої низки сучасних українських і зарубіжних дослідників з приводу наукового спадку унікальної людини: метра українського правознавства, засновника й керівника Львівської школи теорії прав людини, розробника й популяризатора оригінальної концепції потребового праворозуміння, професора Петра Мойсейовича Рабіновича (1936–2023).

Внесок П. М. Рабіновича в розробку проблем теорійної юриспруденції переоцінити складно. Сам науковець визначив і структурував зміст цього внеску у брошурі, випущеній з нагоди свого 80-річного ювілею. Тематика інноваційних наукових положень вченого охоплює основоположні права людини, філософію права, проблеми позитивного права і правового регулювання, методологію і методику правознавчих досліджень, методику викладання та вивчення загальної теорії права і держави¹.

Перу Петра Мойсейовича належить понад тисяча наукових публікацій, широко цитовані в Україні й за її межами книги та статті. Нині його плідне творче життя продовжує його наукова школа. Учні та послідовники П. М. Рабіновича, більшість із яких стали співавторами цієї збірки, сьогодні втілюють у своїй діяльності науково-етичні й концептуально-методологічні підходи свого вчителя, розвиваючи теорію права, філософію права, філософію й теорію прав людини, застосовують отримані від свого наставника безцінні знання й навички у практичній юридичній роботі.

¹ П. М. Рабінович, “Тематика інноваційних наукових положень”, *Півстоліття наукового повноліття. До ювілею професора Петра Мойсейовича Рабіновича*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2016, с. 12–16.

Учасники цієї збірки належать до різних поколінь науковців. У своїх розвідках вони сповідують не тільки спільні, а іноді й відмінні філософсько-концептуальні засади та спираються на різні дослідницькі підходи. У вміщених тут матеріалах доповідей науковці розмірковують як над вічними проблемами правової теорії, так і над нагальними питаннями юридичної практики. Вони поглиблюють і творчо розвивають підходи й концепції П. М. Рабіновича, не зупиняючись перед критичним оцінюванням окремих позицій видатного правознавця, який завжди високо цінував у наукових дискусіях полемічність і аргументованість. Однак, попри всі щойно згадані доктринальні відмінності, співавторів цього видання об'єднує одна спільна риса: це почуття глибокої поваги до П. М. Рабіновича як до свого наукового вчителя або колеги й пошана до того непересічного внеску в теорію й філософію права й прав людини, якому сучасна українська юридична наука завдячує Петрові Мойсейовичу.

Людина живе доти, допоки жива пам'ять про неї та про її справи. Справою життя П. М. Рабіновича було служіння науці теорійного правознавства, невтомний і чесний пошук наукової істини, який він продовжував здійснювати щоденно, працюючи на юридичному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка.

То ж з огляду на це видається цілком закономірним, що саме на юридичному факультеті, із яким пов'язане довге творче життя патріарха української юриспруденції, було прийнято рішення організувати й провести міжнародну наукову конференцію за темою «Науковий спадок Петра Мойсейовича Рабіновича і актуальні проблеми загальнотеорійного правознавства». Організаторами конференції виступили юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, Лабораторія дослідження теорійних проблем прав людини Університету, а також Лабораторія прав людини імені академіка Петра Рабіновича Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України, – за підтримки й сприяння проєктного відділу «Демократизація, належне

урядування, верховенство права та права людини» Програми підтримки ОБСЄ для України.

Метою проведення конференції стало вшанування пам'яті Заслуженого професора ЛНУ імені Івана Франка, ака-деміка НАПрН України, професора П. М. Рабіновича, дослідження наукового доробку цього видатного вченого та різноаспектний аналіз його внеску в теорійну й практичну юриспруденцію у світлі актуальних проблем теорійного правознавства.

До участі в цьому науковому заході зголосилися 24 доктори юридичних наук і 22 кандидати юридичних наук, серед яких знані українські правники – теорійники та практики, визнані зарубіжні правознавці зі Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, Кіпру та Республіки Польща.

Збірку відкривають оглядова доповідь проф. Мехмана А. Дамірлі, в якій подано загальну характеристику внеску П. М. Рабіновича в теорійну юриспруденцію під оглядом нових ідей та розробок цього видатного вченого, а також доповідь проф. Сергія Рабіновича, яка вводить до наукового обігу неопубліковані студентські роботи П. М. Рабіновича. Далі матеріали конференції структуровано за тематичними проблемними напрямками, або ж, як висловлювався П. М. Рабінович, «сюжетами» його розвідок, у які об'єднано виступи учасників конференції: Наукознавчі, методологічні та освітні проблеми права; Проблеми праворозуміння; Проблеми верховенства права і прав людини; Проблеми правотворчості, правотлумачення й правозастосування. Під час наукового опрацювання поданих матеріалів редактори прагнули зберегти зміст кожної з авторських наукових позицій.

Користуючись нагодою, автори цих рядків висловлюють вдячність ректорові Львівського національного університету імені Івана Франка професору Володимиру МЕЛЬНИКУ за підтримку ініціативи з проведення конференції; адміністрації юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка й особисто деканові юридичного факультету – доктору юридичних наук професору Володимиру БУРДІНУ за незмінне сприяння на всіх етапах втілення ідей з підготовки та організації конференції; завідувачеві кафедри

теорії та філософії права, доктору юридичних наук професору Віталію КОСОВИЧУ за допомогу й підтримку у реалізації нашого задуму проведення цього наукового заходу.

Висловлюємо свою шану й подяку керівниці проєктного відділу «Демократизація, належне урядування, верховенство права та права людини» Програми підтримки ОБСЄ для України п. Наталії СТУПНИЦЬКІЙ та її чудовій команді і особисто менеджеру проєктів Програми підтримки ОБСЄ для України Андрієві МАТАТУ, без невтомної високофахової й усебічної підтримки яких проведення цієї конференції не могло б бути успішним.

Щиро вдячні членам організаційного комітету конференції: Дмитру ГУДИМІ, кандидату юридичних наук, судді Верховного Суду, доценту кафедри теорії та філософії права Львівського національного університету імені Івана Франка; Володимиру ГОНЧАРОВУ, кандидату юридичних наук, доценту кафедри теорії та філософії права Львівського національного університету імені Івана Франка; Святославу ДОБРЯНСЬКОМУ, кандидату юридичних наук, доценту кафедри теорії та філософії права Львівського національного університету імені Івана Франка; Тамарі ДУДАШ, кандидатці юридичних наук, доцентці кафедри теорії та філософії права Львівського національного університету імені Івана Франка; Анні НАКОНЕЧНИЙ, кандидатці юридичних наук, доцентці кафедри теорії та філософії права Львівського національного університету імені Івана Франка, Олегу ПАНКЕВИЧУ, кандидату юридичних наук, доценту кафедри теорії, історії та конституційного права Львівського державного університету внутрішніх справ за синергію й плідну співпрацю.

Висловлюємо окрему вдячність Ірині СЕНЮТІ, докторці юридичних наук, завідувачці кафедри теорії та філософії права Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького за постійну підтримку й допомогу.

Дякуємо також членам Наукового товариства студентів, аспірантів та молодих учених Львівського національного університету імені Івана Франка Анастасії КОСТЮНІНІЙ, Ользі ПАРУБІЙ та Соломії СЛІПЕЦЬ за пошану до пам'яті професора

П. М. Рабіновича й за сумлінну організаційну й технічну допомогу у проведенні конференції.

Вдячні завідувачеві комп'ютерного класу юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка Івану Івановичу ГАЛАДЖУНУ за професійний супровід і технічну підтримку проведення конференції.

Last but not least, – ми, безумовно, глибоко вдячні кожному учаснику міжнародної конференції «Науковий спадок Петра Мойсейовича Рабіновича і актуальні проблеми загальнотеорійного правознавства» за живий творчий відгук на запрошення взяти участь у ній, за світлу пам'ять про професора П. М. Рабіновича і високий науковий рівень поданих текстів наукових доповідей.

Відтак сподіваємося, що подані в цій збірці матеріали стануть не тільки гідним вшануванням наукового спадку лицаря української юридичної науки й учителя багатьох поколінь юристів, а й зможуть дієво слугувати подальшій розробці актуальних проблем загальної теорії та філософії права, досліджуванню й розв'язанню яких присвятив своє творче життя дорогий усім нам Петро Мойсейович Рабінович.

Мехман А. ДАМІРЛІ, доктор юридичних наук,
професор, член-кореспондент Міжнародної академії
порівняльного права, завідувач кафедри
філософії права Близькосхідного університету
(м. Нікосія, Кіпр)

Сергій РАБІНОВИЧ, доктор юридичних наук,
професор кафедри конституційного права
Львівського національного університету
імені Івана Франка

**ВНЕСОК П. М. РАБІНОВИЧА
В ТЕОРЕТИЧНУ ЮРИСПРУДЕНЦІЮ:
НОВІ ІДЕЇ ТА РОЗРОБКИ
(ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА)**

Мехман А. Дамірлі

Близькосхідний університет (Kinp)

e-mail: mehman.damirli@neu.edu.tr; mdamirli@yahoo.com

Дорогі друзі!

Всіх нас зібрали тут разом ті спільні почуття, які викликає у кожного юриста країни ім'я та пам'ять видатного вченого П. М. Рабіновича. Він є автором понад тисячі наукових праць, присвячених найактуальнішим та різноплановим проблемам правової науки. Було б абсолютно безнадійною спробою дати вам хоча б стислий огляд всього, що зробив П. М. Рабінович за 60 років своєї багаторічної невтомної та багатогранної діяльності. Тому після короткої характеристики його особистості як вченого, педагога та людини намагатимуся визначити ті основні напрями наукової творчості та охарактеризувати ті нові ідеї та розробки, за якими внесок вченого в юриспруденцію найбільш вагомий та значний.

**І. П. М. Рабінович – Учений, Педагог
і Людина з великої літери: штрихи до портрета**

**1. П. М. Рабінович – учений,
що за життя став легендою юриспруденції**

Понад тисячу опублікованих наукових праць! Понад вісім тисяч – цитованість наукових публікацій! Висока публікаційна активність і цитованість – це лише кількісне вираження багатосторонньої наукової спадщини П. М. Рабіновича. У якісному відношенні так коротко висловитись не вийде.

Почнімо з тематики дисертаційних досліджень і наступних за ними монографій, написаних ще за радянських часів. Захоплює сміливістю вже вибір тем для них. Найбільш насущні

і злободенні, складні і незвичні, часом нові на той час теми з загальної теорії права, які потребують величезних зусиль. Безумовно, Петро Мойсейович припускав, що нова, незвична тема вимагатиме нових методологічних підходів. Турбота про аргументування своєї позиції призвела вченого, зокрема, до нового винаходу в галузі праворозуміння. Так народився потребовий підхід до права. Уважне прочитання згаданих робіт показує, що, дотримуючись стандарту ідеології часу, він умів висловити те нове, що часто не вкладалося в кордони стандартів. Очевидно, саме тому він швидко став помітною фігурою у радянській юридичній науці – визнаним, поважним, відомим авторитетом.

У подальшому, після розпаду Радянського Союзу, радикальна світоглядна зміна і розрив з домінуючою марксистською методологією не були для Петра Мойсейовича важкою драмою, бо висунуті їм раніше ідеї, хоч і викладалися у традиціях радянських часів, але, по суті, не втратили своєї актуальності й цінності. Все нове в юридичній науці та думці не заперечувало того шляху, яким ішов Петро Мойсейович. Навпаки, його ідеї знайшли нові сфери застосування, дозволяючи ще глибше зазирнути в ці галузі і завдяки цьому збагачуючи юридичну науку. У нових умовах метр теорії права був, образно кажучи, на гребені хвилі. Поряд із розробкою, за його словами, “вічнозелених” проблем права, він відкрив для себе нові грані дослідження, серед яких особливе місце посіли методологічне оновлення правових досліджень, теорія прав людини і верховенства права.

Наукова біографія Петра Мойсейовича настільки багата, начебто він прожив паралельно кілька життів. Багатосторонність, глибина, креативність і систематичність були відмітними властивостями його наукової творчості. Для Петра Мойсейовича заняття наукою було не просто професійною діяльністю, а способом життя. Вражала його надзвичайна працездатність. Він не переставав дивувати до кінця життя своєю неймовірною енергією, невтомністю, ентузіазмом та стилем роботи.

Петро Мойсейович був ученим від бога, людиною високого професіоналізму, наполегливою й такою, що прагнула творчості людиною, яка перебувала в постійному пошуку нового. Ніколи не соромився вчитися нового. Був наділений дивовижною здатністю бачити і відчувати нове і ще не пізнане.

Характерною рисою невтомної наукової діяльності Петра Мойсейовича була наукова критика. Оперативність і полемічність, дискусійність та доброзичливість були відмітними рисами його критики. Він написав рецензії на двадцять книжок. Його критичні рецензії були написані так само талановито, як і інші його наукові твори. Він активно виступав із критичними публікаціями у пресі, оперативно відгукуючись на події поточного юридичного життя. Також неодноразово публікувалися рецензії на його книги. Відкритість до конструктивної критики маститого вченого створювала атмосферу довіри в особистому спілкуванні з ним. Траплялися випадки, коли наші з ним наукові позиції не збігалися. Однак це ніяк не впливало на наші дружні стосунки. Не пам'ятаю жодної зустрічі з Петром Мойсейовичем без полеміки, наукових дискусій, кількох гострих критичних оцінок. Таке конструктивне ставлення Петра Мойсейовича до критики, власне кажучи, і дає мені можливість зі спокійною душею висловити критичні зауваження щодо оцінки його наукової спадщини на сторінках цієї роботи. І це буде у дусі самого нашого наставника.

2. Професор П. М. Рабінович – блискучий педагог та незамінний наставник

Петро Мойсейович був не тільки невтомним дослідником, а й блискучим педагогом, незамінним наставником для багатьох поколінь юристів. Навчати – це було для нього не просто справою передавання знань, а й скеровуванням учнів до цілеспрямованого самостійного опанування знаннями, прищеплення їм умінь та навичок, підтримки та напучування, обміну досвідом. Він не нав'язував свого бачення, вчив самостійно думати й творити. Давньогрецькому філософу Плутархові належить слова: "Учень – це не посудина, яку потрібно наповнити, а смолоскип, який треба запалити, а запалити смолоскип може лише той, хто сам горить". Для своїх учнів Петро Мойсейович був саме таким вічним вогнем.

Він був добрим і справедливим, але водночас вимогливим викладачем. Уважно придивлявся до кожного учня, знаходив індивідуальний підхід до них, намагався виявити у них

творчу жилку, а потім розвинути та вдосконалювати її. Завдяки педагогічному дару, довкола нього гуртувалася здібна, талановита молодь. В результаті копіткої праці і було створено Львівську школу загальної теорії та філософії прав людини. Професор Рабінович підготував 28 кандидатів та чотирьох докторів юридичних наук. Колись вони почали працювати під його крилом, а тепер – у самостійному польоті. Кожен обрав свій шлях наукової кар'єри.

Петро Мойсейович був надзвичайно цікавим співрозмовником. Працювати та спілкуватися з ним було суцільним задоволенням, відпочинком душі. Всіх приваблювали його доброзичливість та відкритість. Почуття гумору, піднесений романтизм і поетичність Петра Мойсейовича (тут слід відзначити ще одну грань його особистості – його ліричний дар; віршування було його улюбленим заняттям) розкріпачувало серйозну атмосферу зосередженого наукового спілкування. Кожна зустріч із ним додавала людської доброти, мудрості та розуміння у складних проблемах юридичної науки.

II. Наукова творчість П. М. Рабіновича: основні напрямки та методологічний фундамент

1. Одне необхідне уточнення: “теоретична” чи “загальнотеоретична” юриспруденція?

Для визначення сфери наукових досліджень П. М. Рабіновича насамперед слід прояснити поставлене питання.

Спочатку звернімо увагу на точку зору самого вченого. В більшості випадків він вживає термін «загальнотеоретична юриспруденція» (в значенні самостійної науки) як синонім загальної теорії права¹, а рідше – для позначення “науки бага-

¹ Див., наприклад: “Вітчизняна філософсько-правова і загальнотеоретична юриспруденція: витоки й фундатори”, *Проблеми філософії права*. Т. 2. К.; Чернівці: Рута, 2004, с. 218–219; *Основи теорії та філософії права*: навч. посібник. Львів: Видавництво ЛОБФ “Медицина і право”, 2021, с. 234 (тут і далі посилки на праці П. М. Рабіновича наводимо без зазначення автора).

топрофільної, структурованої, різнорівневої, різноелементної”¹, тобто цілого блоку наук включно із філософією права і загальною теорією права². Є також побіжна згадка про теоретичну юриспруденцію як особливу галузь знань, у цілісній системі якої науковець виділяє загальну теорію права³. Звідси природно постають питання: загальна теорія права – це *просто* теоретична чи *загально*теоретична наукова дисципліна? Яку з назв доцільно використовувати щодо фундаментальних правових дисциплін? Які ще дисципліни належать сюди? і тощо.

Мої відповіді на ці запитання коротко можна висловити так. Фундаментальні правові наукові дисципліни – це дисципліни, що не обмежені однією правовою системою, а виходять її межі, розширюють горизонти правопізнання, розглядаючи право як у цілому, так і в різних культурних традиціях. До цих дисциплін, у центрі яких знаходиться загальна теорія права, належать, поряд із нею, і такі дисципліни як філософія права, соціологія права, загальна (світова, порівняльна) історія права, порівняльне правознавство⁴. Сюди слід додати й метанауку права. Однак не всі з перелічених дисциплін виробляють теоретичне знання, тобто є теоретичними дисциплінами. Такими є лише метанаука права, філософія права, загальна теорія права і соціологія права, а радше лише її теоретична/систематична частина. Усі останні зі згаданих дисциплін містять теоретичні знання, але різного характеру: метанаука – це теорія науки права, тобто *метатеорія* пізнання права (вивчає наукознавчі та методологічні проблеми правових досліджень), філософія права – це *філософська* теорія права, загальна теорія права – це *юридична* теорія права, (теоретична) соціологія права – це *соціологічна* теорія права. Проте теоретичні правові знання не обмежуються зазначеними дисциплінами. Є ще й *галузеві* теорії права. Оскільки згадані дисципліни поєднує їх

¹ *Основи теорії та філософії права*, с. 229.

² Там само, с. 231.

³ Там само, с. 228.

⁴ Mehman Damirli, *Genel Hukuk Teorisi: Türkiyede Tarihi Gelişimi ve Çağdaş Durumu* [Загальна теорія права: історичний розвиток і сучасний стан в Туреччині]. Ankara: Adalet Yayın Evi, 2024, с. 187.

теоретичний характер, оскільки для позначення всіх їх у вигляді блоку наукових дисциплін логічно правильним буде вживання конструкції “теоретична юриспруденція” або “теоретичне правознавство”.

Далі. Будь-яке теоретичне знання носить *per definitionem* загальний характер. Тому використання конструкції «загально-теоретична юриспруденція» на позначення розглянутого блоку наукових дисциплін нічого істотного не додає. Хоча ця конструкція і може бути використана з цією метою, але для наукової строгості цього робити не варто, бо це несе в собі певні ризики. Що ж до виразу “загальна” у назві загальної теорії права, то він виправданий із кількох підстав. Зокрема, його використовують *inter alia*, щоб підкреслити її відмінність від галузевих теорій права¹.

Усе powyще графічно можна виразити таким чином (Схема 1).

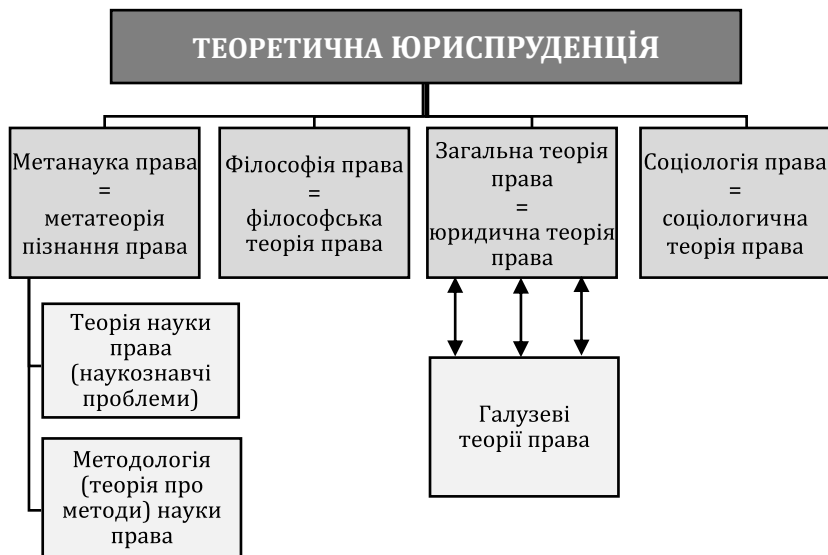

Схема 1. Система теоретичної юриспруденції

¹ Про інші характеристики “загальності” загальної теорії права див.: Мехман Дамірлі, “Квантори ‘загальності’ загальної теорії права”, *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 2, с. 267–275.

2. Дисциплінарна і тематична характеристики наукової творчості П. М. Рабіновича

Наведені вище уточнення і систематичний аналіз наукових праць П. Рабіновича дозволяють уточнити сферу його наукових пошуків у дисциплінарному й тематичному плані.

Було встановлено, що патріарх юридичної науки працював, тією чи іншою мірою, майже з усіма основними областями теоретичної юриспруденції: це і метатеорія правопізнання, і філософія права, і загальна теорія права, і соціологія права. Крім того, як значущу сферу досліджень ученого слід виокремити, звісно, теорію прав людини. І хоча деякі вчені схильні вважати її самостійною науковою дисципліною, на мій погляд, вона такою не є; входячи до складу загальної теорії права, в деякій своїй частині вона долучається до філософії права; вона зможе претендувати лише на статус галузі дослідження і навчальної дисципліни. Проте, враховуючи її особливе місце та значення у творчості Петра Мойсейовича, я виокремлюю також і цю сферу як самостійну. А тематичні напрями, що відповідають вищевказаним галузям знання, можна зобразити таким чином (Таблиця 1).

Таблиця 1. Дисциплінарна і тематична характеристика наукової творчості П. М. Рабіновича

Дисциплінарні галузі знання	Тематичні напрями
Метанаука права	1. Наукознавчі проблеми правознавства 2. Методологія правових досліджень
Філософія права	3. Теорія праворозуміння – Потребовий підхід до права 4. Аксіологія права: ціннісний вимір права 5. Антропологічні проблеми права

Загальна теорія права	6. Концепція правових закономірностей 7. Теорія законності/верховенства права 8. Теорія правових норм 9. Теорія правового регулювання
Теорія прав людини	10. Понятійний апарат теорії прав людини 11. Проблеми інтерпретації прав людини
Соціологія права	12. Методичні розробки з вимірювання ефективності різних правових явищ

Окрім наукової, сферами діяльності Рабіновича є також юридична освіта, правове виховання і пропаганда. Оскільки завдання цієї роботи є розгляд наукової творчості вченого, я обмежуся тут лише цією згадкою, хоча й у цих сферах його внесок є значним і заслуговує на те, щоб стати предметом окремого дослідження.

3. Характеристика наукової творчості П. М. Рабіновича у світоглядному та концептуально-методологічному аспектах: градація поєднання монізму із плюралізмом

Згідно з періодизацією, наведеною проф. В. Т. Нором, у науковій діяльності П. М. Рабіновича виділено три етапи. Перший етап охоплює другу половину 60-х – кінець 70-х років минулого століття; в цей період учений займався дослідженнями теоретичних проблем (законності та інших правових явищ). Другий етап (1980-ті рр.) ознаменували дослідження низки проблем філософсько-правового рівня, таких як: об'єктивне та суб'єктивне у праві; час у правовому регулюванні; аксіологія права та інших юридичних явищ. На третьому етапі (з початку 90-х рр.) основним об'єктом досліджень ученого стають основоположні права людини, а радше їхнє загальнотеоретичне розуміння, включно з філософсько-правовим виміром¹.

¹ В. Т. Нор, Сторінки наукової біографії, у *Петро Мойсейович Рабінович. Матеріали до наукової біографії*. Львів, 2006, с. 5–12.

Представлена періодизація, безумовно, має пізнавальну цінність для відображення основних напрямів наукових досліджень Петра Мойсеевича. Однак для характеристики наукової діяльності вченого зі світоглядної та концептуально-методологічної точок зору вона, звісно, потребує доповнення.

На мій погляд, у світоглядно-ідеологічному та концептуально-парадигматичному ракурсах всю наукову діяльність вченого можна поділити на два періоди: до 1991 р. (радянський) та після 1991 р. (пострадянський). У радянському періоді в умовах адміністративно-командної заідеологізованості, єдино "вірної" та дозволеної, "одержавленої" методології Петро Рабінович, як і всі радянські вчені, створював свої твори, у світоглядно-ідеологічному та концептуально-парадигматичному планах з позиції зазначеної методології. Керуючись єдино "вірною" соціальною теорією – історичним матеріалізмом, він позиціонував себе як прибічник позитивістського (у його соціологічному варіанті) підходу до права (до питання праворозуміння вченого повернуся у третьому розділі). Інакше кажучи, поглядам вченого у зазначеному періоді творчості був властивий *радикальний монізм*.

Що ж до методолого-інструментальних основ наукових досліджень П. Рабіновича за радянських часів, можна стверджувати, що до 1970 р. використання різних методологічних інструментів мало неявний характер. Це може бути назване *прихованим плюралізмом*. У 1980-х роках учений не лише застосовує, а й досліджує евристичні можливості окремих методів і підходів, хоча вони ще перебувають у підлеглому становищі щодо ідеологічного монізму. Це можна назвати *помірним плюралізмом*.

Після колапсу Радянського Союзу, в умовах світоглядно-методологічного "вакууму", коли все старе було відкинуто і натомість нічого нового запропоновано не було, Петро Рабінович був першим із українських вчених-юристів, розпочав розробку методологічних проблем. З цього часу у наукових поглядах вченого спостерігаються певні зміни. Хоча у світогляд-

но-ідеологічному та концептуально-парадигматичному планах вчений не переходив від монізму до плюралізму, залишаючись на колишніх моністичних позиціях (тобто зміни базової парадигми не відбулося), але поряд із тим він демонстрував *помірний монізм* (відбувся перехід від радикального монізму до помірнього монізму). Найбільш рельєфно це відбилося, наприклад, на поглядах з питань основоположних («природних», «загальносоціальних», «соціально-природних») прав людини, верховенства права та теорії праворозуміння. Але в методолого-інструментальному плані за відносно незначний час плюралізм тут набув уже експліцитного характеру. "Демонополізація методологічних підходів" та "плюралізація використовуваних прийомів" були визнані науковцем важливими шляхами методологічного "переозброєння". При цьому методологічний плюралізм, на думку вченого, не повинен перетворитися на методологічний анархізм та еклектизм¹. Протистояти ж цьому може лише методологічна дисципліна. Тобто, йшлося про *дисциплінований плюралізм*, який вимагав дотримання деяких методологічних постулатів².

Оскільки, за словами самого Петра Мойсейовича, "абсолютно нейтральної в соціально змістовному аспекті, тобто методології, так би мовити, соціально дистильованої, очищеної від залежності, від впливу з боку загального світогляду, переконань і установок дослідника" існувати не може³, то вченому у своїй науковій творчості фактично вдалося пов'язати монізм із плюралізмом. У багатьох його працях присутнє поєднання світоглядно-ідеологічного та концептуально-парадигматичного поміркованого монізму із методолого-інструментальним плюралізмом (Схема 2).

¹ *Основи загальної теорії права та держави*. Навч. посібник. Вид. 9-е, з змінами. Львів: Край, 2007, с. 182–183.

² Про ці постулати див.: Там само, с. 183–184.

³ *Основи теорії та філософії права*, с. 244.

Періодизація		Методологічні засади		
		світоглядно-ідеологічна	концептуально-парадигматична	методолого-інструментарна
Радянський період	Перший етап (друга половина 60-х – кінець 70-х років минулого століття) – дослідження теоретичних проблем права	Радикальний монізм	Радикальний монізм	Прихований плюралізм
	Другий етап (1980-ті рр.) – дослідження проблем філософсько-правового рівня			
Пострадянський період		Помірний монізм	Помірний монізм	Дисциплінований плюралізм

Схема 2. Методологічні засади наукових поглядів П. М. Рабіновича

III. Стислий зміст внеску П. М. Рабіновича в теоретичну юриспруденцію: нові ідеї та розробки

1. Наукознавчі проблеми правознавства

Наукознавчі сюжети в роботах П. М. Рабіновича були, так чи інакше, присутні завжди. Ще в першому десятиріччі свого наукового життя він публікує у журналі “Правознавство” статтю за назвою “Специфіка предмета юридичної науки”¹. Відповідно до традицій радянського суспільствознавства, предмет правової науки визначався через категорію “закономірність”. Саме в цьому зв'язку досліджувалась тут ця категорія і розроблялася концепція державно-правових закономірностей, що включала поняття, класифікацію та механізм дії цих закономірностей².

Предмети загальної теорії права і філософії права Петро Мойсейович також розробляв через категорію “закономірність”. Щоправда, ми з ним часто дискутували з цього питання. Я вважав і вважаю, що закономірності – не предмет науки, їх виявляють в результаті вивчення предмета науки і, поряд із іншими компонентами, вони входять у зміст науки. З іншого боку, визначення предмета науки через категорію “закономірність” не дозволяє чітко розмежувати окремі правові наукові дисципліни. Це можна простежити, зокрема, у визначеннях, що їх сам Петро Мойсейович дав предметам філософії права і універсальної теорії права: обидва вони виводяться з використанням виразу “найзагальніші (гранично загальні) закономірності”³. Очевидно, саме розуміючи згадану обставину, у своїх

¹ “Специфика предмета юридической науки”, *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 1974. № 2, с. 53–61. Також див.: “К вопросу о специфических государственноправовых закономерностях как предмете юридической науки”, в *Актуальные проблемы теории социалистического государства и права*. Москва, 1974, с. 43–49.

² *Упрочение законности – закономерность социализма (вопросы теории и методологии исследования)*. Львов, “Вища школа”, 1975; *Проблемы теории законности развитого социализма*. Львов, “Вища школа”, 1979.

³ “Наука філософії права: до характеристики предмета і методології”, *Проблеми філософії права*. Т. І. Київ; Чернівці, 2003, с. 22–26; “Універса-

подальших працях під час визначення предмета загальної теорії права, а також правової науки загалом, вчений акцентує на соціальної сутності досліджуваних явищ¹.

Заслугує на увагу також характеристика запропонованої ним універсальної теорії права як загальної концептуальної основи теорій національного та міжнародного права. Справді, загальна теорія права, яка претендує на таку загальність, має охопити правову реальність у світовому масштабі, всі існуючі у світі правові системи: і національні, і міжнародну, і, додамо від себе, – також і наднаціональну. Однак при цьому неможливо погодитися зі вченим у його висловлюванні про виокремлення загальної теорії права певної держави. Адже теорія за визначенням не відноситься до одиничних явищ, а стосується саме загальних властивостей, які виходять за межі таких явищ. У точному сенсі цього поняття немає ані української, ані французької тощо загальної теорії права. Тому не зовсім коректними видаються такі, що досить часто зустрічаються у дисертаційних дослідженнях, положення новизни, сформульовані з використанням вислову «вперше у вітчизняній загальній теорії права».

Безумовно, згадана ідея сама по собі надзвичайно цікава. Однак насторожує вживання в назві слова "універсальна", бо під цим словом розуміють виведення *a priori* з поняття, тоді як слово "загальна", яке я вважаю найбільш слушним для назви нашої дисципліни, означає виведення *a posteriori* з різних правових систем.

льна теорія права як загальна концептуальна основа теорій національного і міжнародного права", *Публічне право*. 2017. № 3 (27), с. 22.

¹ "Соціальна сутність правових та державних явищ – ядро предмета загальнотеоретичної юриспруденції", *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2009. № 3, с. 30–38; "Виявлення соціальної сутності правових і державних явищ – головне завдання юридичної науки", *Юрид. наука: наук. юрид. журн.* 2011. № 1, с. 7–13. Також див.: "Соціальна сутність правових систем і забезпеченість ними прав людини – складові предмета юридичної компаративістики", *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 1, с. 16–24.

2. Методологічні проблеми правознавства

Особливого значення П. Рабінович надавав розробці методологічних проблем правових досліджень. Саме питання про розуміння права також мало для нього важливе методологічне значення. До речі, потребовий підхід також виник із методологічної необхідності. Напевно, усі пам'ятають його улюблене питання "що таке право?" (чи в його манері – "що саме, яке саме явище відображене терміно-поняттям 'право'") здобувачам під час захисту в наукових спеціалізованих радах. Відповідь на це питання суттєво впливала на оцінку Петром Мойсейовичем дисертації.

Розробка методологічних проблем правових досліджень стала особливо актуальною у пострадянський час. Відчувши цю прогалину, Петро Мойсейович почав активно займатися проблемами оновлення методології правових досліджень. У центрі уваги вченого були такі питання як методологічні аномалії при досліджуванні правових явищ, проблеми плюралізації, а також трансформації методології сучасного правознавства¹. Крім того, відомі його розробки із застосування у правових дослідженнях окремих методологічних інструментів. Зокрема, такими були: діяльнісний, семіотичний, герменевтичний та ін. підходи.

3. Теорія праворозуміння – потребовий підхід до права

Проблемами праворозуміння П. М. Рабінович почав займатися із 1972 р. У наукових працях радянського періоду²

¹ "Методологія правознавства: проблеми плюралізації", *Вісник Академії правових наук України*. 1995. № 3, с. 81–88; "Проблеми трансформації методології вітчизняного правознавства: досягнення, втрати, перспективи", *Вісник Академії правових наук України*. 2002. № 4, с. 3–14; "Методологія вітчизняного загальнотеоретичного праводержавознавства: сучасні тенденції", *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2003. № 1, с. 37–45; "Трансформація методології вітчизняного праводержавознавства: досягнення і проблеми", *Юридична Україна*. 2003. № 1, с. 10–18.

² "Право как явление общественного сознания", *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 1972. № 2, с. 106–116; "До питання про загальне поняття права (з приводу нової концепції І. Сабо)", *Вісник Львівського університету. Серія юрид.* Вип. 15. 1976, с. 3–9; "О понятии

вчений, з огляду на позитивістський підхід до права, досліджував питання праворозуміння. У цей час він починає розробляти новий – потребовий підхід до права. Вперше цей підхід науковець запровадив 1985 р. у монографії, присвяченій ціннісній характеристиці права. У цій праці він визнав потребовий підхід найбільш прийнятним, адекватним методологічним інструментом виявлення та пояснення ціннісних властивостей права та інших правових явищ. Цей підхід він інтерпретував як “виявлення історично визначених потреб суб'єктів життя і встановлення ролі, функції (як потенційної, так і реальної) тих чи інших предметів, явищ у задоволенні таких потреб”¹.

У пострадянський час Петро Мойсейович займається такими питаннями теорії праворозуміння як основні причини і непереборність плюралізму в розумінні права, сутність і поняття праворозуміння, його різновиди, класичні і сучасні (“неокласичні”) типи², природно-правовий світогляд³ тощо. У цей же час вчений продовжує роботу з розробки потребового праворозуміння. “Його авторський розвиток та реалізація в пода-

права в советской юридической науке”, *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 1977. № 4, с. 41–50.

¹ *Социалистическое право как ценность*. Львов: “Вища школа”, 1985, с. 10.

² “Праворозуміння: сутність класифікації, нездоланність плюралізму”, *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2007. № 5, с. 26–32; “Феномен праворозуміння: гносеологічна характеристика”, *Вісник Академії правових наук України*. 2007. № 3, с. 11–22; “Сутність праворозуміння”, *Право України*. 2007. № 9, с. 3–7; “Класичні типи праворозуміння: нездоланність співіснування”, *Юридичний вісник України*. 2008. № 1–2, с. 4–5; “Правопонимание: сущность, причины и неизбежность плюрализма, современное европейское измерение”, *Право Украины*. 2011. №1, с. 8–25; “Потребує праворозуміння: концептуальна характеристика, евристичний потенціал”, *Право України*. 2014. № 5, с. 31–40; “Потребує доктрина основоположних (буттєвих) прав і свобод стану”, у *Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану*. Харків: Право, 2023, с. 83–99.

³ “Природне право: діалектика приватного й публічного”, *Право України*. 2004. № 9, с. 61–64; “Правовий світогляд (соціально-природна інтерпретація)”, *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 2, с. 5–17 (співавтор).

льших теоретико-правових дослідженнях" стають, за словами В. Т. Нора, "довічним науковим кредо Петра Мойсейовича".

Безумовно, запроваджений і розроблюваний Петром Мойсейовичем потребовий підхід до права є найважливішим його внеском у теорію праворозуміння. У зв'язку з цим, на мій погляд, вимагають особливої уваги та уточнення два питання.

Перше. Безумовно, першість у авторстві цього підходу належить Петрові Мойсейовичу. Він був не лише його винахідником, а й популяризатором. Хоча надалі, починаючи з 1991 р. також і за кордоном розпочинають дослідження, у яких розглядають головно питання прав людини у зв'язку з її потребами¹, але згаданий підхід концептуального оформлення не отримав у цих дослідженнях. У цьому полягає їхня відмінність від робіт Петра Мойсейовича, в яких потребові наукові положення стали підтвердженням цінності здійснених ним концептуальних розробок. Поряд із цим, можна вести мову про його інтелектуальних попередників, від часу запровадження І. Кантом самого терміну "правова потреба" (*rechtliches Bedürfnis*). Зокрема, особливий інтерес становить розгляд підходу П. Рабіновича у зв'язку з теорією інтересу в праві Р. Іерінга. Однак ці та інші питання ще чекають на своє окреме дослідження.

Друге. Вимагає також вирішення питання про місце потребового підходу в теорії праворозуміння. Чи є цей підхід самостійним типом праворозуміння? Якщо ж ні, то до якого з класичних типів праворозуміння він може бути віднесений? Який зв'язок він має із існуючими основними типами праворозуміння?

¹ Doyal Len and Gough, Ian. *A Theory of Human Need*, Palgrave Mcmillan, 1991; Galtung J. *Human Rights in Another Key*. Oxford; Cambridge, Mass.: Polity Press, 1994. Див. також: Griffin J. *On Human Rights*. 1st ed. Oxford: Oxford University Press, 2008, p. 4–90; Miller D. 1) *National Responsibility and Global Justice*. Oxford: Oxford University Press, 2007, p. 179–187; 2) *Grounding Human Rights. Critical Review of International Social and Political Philosophy*. 2012. № 15(4), p. 407–427; Renzo Massimo, Human Needs, Human Rights. In: CRUFT, Rowan; S. Matthew LIAO, and Massimo RENZO (eds.). *Philosophical Foundations of Human Rights*. 1st Edition. Oxford: Oxford University Press, 2015, p. 572–587.

Сам учений відкрито виступав проти віднесення його підрходу до доктрини природного права, підтверджуючи думку іншого вченого (О. Стовба) про те, що якщо ним іноді й використовувалось формулювання «соціально-природне право», то термін «природне» вживався тоді зазвичай у сенсі закономірного, нормального, неминучого, але не як трансцендентного, позадосвідного, надпозитивного¹. Петро Мойсейович також відкрито заявляв, що “потребує праворозуміння належить до соціолого-позитивістського типу праворозуміння, а точніше – до соціально-антропологічного різновиду останнього (причому, і про це слід зазначити цілком відверто, у його історико-матеріалістичній інтерпретації)”².

Річ у тім, що П. Рабінович також написав про неминучість співіснування двох класичних типів праворозуміння³. Структуруючи свій курс Основ теорії та філософії права, він виходив із поділу праворозуміння на природне та позитивістське (при цьому у назві праворозуміння, на відміну від позитивного, термін «природне» писав у лапках). Він давав цьому таке пояснення: “На початковому курсі ... в рамках цього предмету ви будете вивчати з позицій першого різновиду праворозуміння таке явище як основоположні (буттєві) людські права та свободи; вони виникають та існують у людей та їх груп насправді незалежно від волевиявлення держави або певного об’єднання держав, їхньої політики, їх законів, регулятивної діяльності їхніх органів та посадових осіб. А потім у запропонованому посібнику з позицій іншого різновиду праворозуміння буде схарактеризовано в загальнотеоретичному аспекті позитивістське (державно-вольове) регулювання суспільних відносин. Як видається, *тільки в поєднанні зазначених двох різновидів праворозуміння можуть бути з достатньою повнотою викла-*

¹ “Потребує праворозуміння як вислід соціально-матеріалістичної парадигми (загальнотеоретична характеристика)”, *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2014. № 1, с. 9.

² Там само.

³ “Праворозуміння ‘природне’ та ‘легістське’: неминучість співіснування”, *Право України*. 2009. № 3, с. 65-70.

дені основи саме загальної (а не часткової) теорії та філософії права (курсив мій – М. Д.)”¹. Звідси можна дійти висновку, що в уявленні вченого для всебічного вивчення, а отже, і для розуміння права необхідні обидва типи праворозуміння. Він стверджував принципову нездоланність змістовної *плюралістичності* праворозуміння. Так само цікавим є погляд Петра Мойсєйовича на інтегративне праворозуміння, яке, на його думку, ніколи не стане загальновизнаним і однозначним. Тому існуючий стан справ у цій сфері вчений позначив як “*плюралізм інтегральності*”.

4. Цінність права: внесок у аксіологію права

Хоча перші дослідження аксіологічної проблематики П. М. Рабінович починає ще наприкінці 60-х – на початку 70-х років², найважливішою віхою тут стає його монографія, видана 1985 р.³ Доречі, цей період у соціалістичному правознавстві був часом розгортання досліджень з аксіологічної проблематики. При цьому помітною подією стала поява монографій С. С. Алексєєва⁴ і Н. Нєновскі⁵. Монографія П. М. Рабіновича, що також стала в цей ряд, зайняла своє гідне місце серед головних робіт із розгляданої проблематики.

У ній досліджувано нові аспекти та межі ціннісної характеристики права. До них, зокрема, належали: ціннісне обґрунтування права; цінність позитивного права (поняття, критерії, різновиди); власна та інструментальна (службова) цінність позитивного права; зв'язок та співвідношення цінності права з

¹ Основи теорії та філософії права, 2021, с. 14.

² “Социалистическое право как ценность”, в *Проблемы социалистической законности на современном этапе развития Советского государства*. Харьков, Изд. Харьковского университета, 1968, с. 20–23; “Социалистическое право и личность (в соавторстве с Н. В. Витруком)”. *Правоведение*, 1970. № 3, с. 16–24; “Право як цінність культури”, *Проблеми правознавства*. Вип. 18. Київ, 1971, с. 3–12.

³ *Социалистическое право как ценность*.

⁴ С. С. Алексєєв, *Социальная ценность права в советском обществе*, М., Юрид. лит. 1971.

⁵ Н. Нєновски, *Право и ценности*, София, 1982 (М., Прогресс, 1987).

іншими його соціальними властивостями: справедливістю, ефективністю, істинністю, економічністю тощо; місце права у загальній системі цінностей суспільства та критерії надання їм переваги у правовому регулюванні; порівняльна цінність різних правових явищ, їхня ціннісна ієрархія; оцінна функція права і правосвідомості; природа оцінних понять. Деякі з висловлених у монографії ідей і рекомендацій мали як теоретичне, так і практичне значення, були спрямовані на підвищення ефективності правотворчої і правозастосовної діяльності. До останніх належать: визначення співвідношення пізнання, оцінювання та регулювання в правотворчості та правозастосуванні; розподіл оцінних функцій (повноважень) між правотворчими та правозастосовними органами; виявлення особливостей використання оцінних понять у правовому регулюванні; встановлення ролі оцінювання у тлумаченні права: співвідношення правових і позаправових підстав оцінки у правозастосуванні; критерії та показники цінності права, їх використання для її виявлення, вимірювання, зіставлення, прогнозування; розуміння цінності права у правовому навчанні й вихованні; шляхи та засоби підвищення цінності соціалістичного права тощо.

З появою монографії П. М. Рабіновича розробка аксіологічно-правової тематики сягнула нового рівня. Його важливіми внесками в аксіологію права стали: аргументування власної цінності юридичного (себто державно-вольового, легістсько-позитивістського) права, виявлення її властивостей і проявів та деяких тенденцій розвитку останніх; конструювання емпірично фіксованих показників цінності юридичного права (як об'єктивного, так і суб'єктивного), що дозволяють вивчати таку цінність конкретно-соціологічними методами; обґрунтування необхідності формування шанобливого активного ставлення до юридичного закону, інших юридичних феноменів з боку всіх громадян та посадових осіб.

5. Теорія прав людини

Як уже відзначалося, з початку 1990-х років і до кінця свого життя головна дослідницька увага П. Рабіновича була спрямована на досягнення основних прав та свобод людини.

Таке розуміння було представлено переважно двома ракурсами: загальнотеоретичним та філософсько-правовим. Можна без перебільшення стверджувати, що саме зусиллями Петра Мойсейовича було закладено основи вітчизняної доктрини прав людини. Безумовно, саме йому належить першість у розробці загальнотеоретичних засад прав людини у вітчизняному правознавстві. У центрі його уваги перебували такі питання теорії прав людини як загальнотеоретична характеристика, поняття, сутність, класифікація та інтерпретація прав людини, межі здійснення прав людини, підстави та принципи обмежування у здійсненні прав людини, основоположні обов'язки людини (поняття, класифікації), а також характеристика окремих різновидів прав і свобод людини (право людини на життя, право людини на компенсацію моральної шкоди, право людини на національне самовизначення, свобода віровизнання, право на пам'ять і право на забуття)¹.

Під час концептуального оновлення курсу “Загальної теорії права” Петро Мойсеевич також виходив із домінування проблем прав людини. Саме права людини були обрані ним концептуальним центром цього курсу, що “зумовило суттєві зміни в його структурі, запровадження низки нових та перегляд деяких традиційних ідей і понять”². Це, своєю чергою, зумовило й нетрадиційне структурування вказаного навчального курсу.

¹ “Право людини на національне самовизначення і проблема бінаціональності”, *Український часопис прав людини*. 1995. № 2, с. 99–103 (співавтор); “Право людини на життя (ст. 2 ЄКПЛ)”, *Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст*. Київ, 2004, с. 33–40; *Право людини на компенсацію моральної шкоди (загальнотеоретичні аспекти)*, Акад. прав. наук України, НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування. Львів, Світ, 2006; “Свобода віровизнання: філософсько-правові та державно-юридичні аспекти”, *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 2(25), с. 108–122; “Право на пам'ять і право на забуття: загальнотеоретичний аналіз”, *Вроцлавсько-Львівський юридичний збірник*. 2023. № 14, с. 127–138.

² *Основи загальної теорії права та держави*, с. 6.

6. Теорія законності/верховенства права

У науковому доробку П.Рабіновича теорія законності представлена статтями¹ та двома монографіями, виданими у 1970-х роках². У цих працях розроблено поняття і структура законності, її співвідношення з доцільністю, колізії між законністю і доцільністю у правовому регулюванні (неминучість виникнення, причини, шляхи подолання), а також проблеми зміцнення законності та можливості соціального планування у цій сфері.

У пострадянські часи Петро Мойсейович продовжує досліджувати цю проблематику, однак уже у ширшому діапазоні – як проблему верховенства права. Якщо це було зумовлено, з одного боку, наступністю в наукових дослідженнях вченого, то з іншого – навпаки, вже відходом від радянського ототожнення закону та права. Такий відхід був викликаний, своєю чергою, вже новою концептуально-методологічною орієнтацією, що розрізняє закон і право. Це було виправдано також і з огляду на доктрину і практику Венеціанської комісії, яка визнала законність одним із важливих критеріїв оцінки верховенства права.

В центрі уваги вченого були такі проблеми верховенства права як його поняття та сутність, принципи, а також проблеми інтерпретації (Конституційним Судом України, Страсбурзьким судом, доктринальні підходи) й реалізації на практиці³.

¹ “Законность и целесообразность в применении юридических норм,” *Применение советского права*. Вып. 30. Свердловск, 1974; “Законность правотворчества”, *Актуальные проблемы юридической науки на этапе развитого социализма*. Харьков, ХЮИ, 1985, с. 197–199; “Колізії між законністю та доцільністю як постійно відтворювана проблема юридичного регулювання”, *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 4, с. 27–37.

² *Упрочение законности – закономерность социализма; Проблемы теории законности развитого социализма*.

³ “Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького Суду та Конституційного Суду України”, *Вісник Конституційного Суду України*. 2006. № 1, с. 37–46; “Верховенство права як соціальний феномен”, *Юридичський вестник*. 2008. № 8, с. 12–14; “Верховенство права: сучасні вітчизняні підходи до інтерпретації”, *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 2, с. 3–16 (співавтор); “Інтерпретація верховенства права: основні вітчизняні підходи та їх діалектична взаємодоповнюваність”, *Пра-*

7. Теорія правових¹ норм

Загальнотеоретичними питаннями правових норм П. Рабінович був зайнятий переважно у радянський період своєї наукової діяльності. Ці питання були найрізноманітніші. Сюди належали, зокрема: властивості (семіотичні, релятивні) юридичних норм (матеріальних і процесуальних), соціально-змістовна сутність оцінних юридичних норм як засіб забезпечення соціальної справедливості, юридична природа цілей правових актів, доцільність впровадження юридичних норм, офіційна конкретизація юридичних норм (поняття та види), тлумачення-роз'яснення змісту юридичних норм, проблеми ефективності та реалізації юридичних норм².

8. Теорія правового регулювання

Наприкінці 80-х – у 90-х роках минулого століття в центрі уваги Петра Мойсейовича були, окрім іншого, також і

во України. 2013. № 1–2, с. 296–309; “Верховенство права: доктринальні інтерпретації в Україні”, *Право України*. 2013. № 9, с. 162–175; *Принципи верховенства права: проблеми теорії та практики реалізації*. Монографія. Львів, 2016. (співавтор).

¹ У наукових працях останніх років, зокрема в посібнику 2021 року, П. М. Рабінович на позначення явищ державно-вольового походження вживає термін «юридичний» (юридичні норми, юридичні відносини, юридичне регулювання тощо).

² “О материальных и процессуальных особенностях юридических норм (функциональный анализ)”, *Проблемы правознавства*. Вып. 20. Київ, 1971, с. 3–18; “О юридической природе целей правовых актов”, *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 1971. № 5, с. 28–35; “Конкретизация юридических норм (общетеоретические проблемы)”, *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 1985. № 6, с. 31–39 (соавтор); “Эффективность процессуальных норм: критерии и показатели”, *Проблемы социалистической законности*. Вып. 17. Харьков, 1986, с. 11–15; “Реализация норм социалистического права (некоторые ценностные аспекты)”, *Проблемы социалистической законности*. Вып. 22. Харьков, 1988, с. 61–66; “Оценочные нормы советского права как средство обеспечения социальной справедливости”, *Право. Ускорение. Справедливость*. Саратов, 1989, с. 39–40; “Ефективність юридичних норм: загальнотеоретичні засади та методика дослідження”, *Бюлетень моніторингу законодавства України*. Київ: Ін-т законодавства Верховної Ради України. Вип. 1. 2009, с. 6–14.

проблеми теорії правового регулювання. Систематичні розробки вченого в цій галузі включали такі загальнотеоретичні питання як поняття, види, сфери, межі й чинники розвитку правового регулювання, якість і своєчасність у правотворчості, діалектика об'єктивного та суб'єктивного у праворегулятивній діяльності, проблеми розуміння у правовому регулюванні, а також основні тенденції розвитку вітчизняного позитивно-правового регулювання¹.

9. Методичні розробки з вимірювання ефективності різних правових явищ

Важливим внеском П. М. Рабіновича у соціологію права є конструювання емпірично фіксованих показників цінності позитивного права (цінності особистісної, групової та загально-соціальної) та ефективності правових норм, розробки з методики вимірювання рівня законності та ефективності різних правових явищ. До останніх належали: юридичні гарантії законності, юридична відповідальність, процесуальні норми, рішення Страсбурзького суду та правовий прогрес².

¹ "Сферы и пределы правового регулирования: понятие, виды, факторы развития", *XXII съезд КПСС и развитие теории государства и права*. Свердловск, 1987, с. 52–59; "Своечасность у правовому регулюванні", *Радянське право*. 1988. № 11, с. 60–64; "Время в правовом регулировании (философско-юридические проблемы)", *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 1990. № 3, с. 19–27; "Своевременность в праве", *Вопросы теории государства и права*. Саратов, 1991, с. 55–62; "Праворегулятивная деятельность: диалектика объективного и субъективного", *Правовая реформа и проблемы совершенствования профессиональной юридической деятельности*. Ярославль, 1991 (співавтор); "Юридична техніка законотворення в Україні: загальні проблеми", *Вісник Академії правових наук України*. 1998. № 2, с. 78–82; "Герменевтика і правове регулювання", *Вісник Академії правових наук України*. 1999. №2(17), с. 61–71; "Офіційно-нормативне тлумачення законодавства як інструмент адаптації правового регулювання до соціальних змін", *Вісник Академії правових наук України*. 2002. № 1, с. 23–35 (співавтор).

² "Эффективность юридических гарантий законности (к методике измерений)", *Проблемы правоведения*. Вып. 36. Киев, 1977, с. 93–101; "Уровень законности: понятие и методика измерения", *Проблемы теории социалистического государства и права*. М., 1977, с. 91–92; *Проблемы*

Вчений не тільки розробляв відповідні методики, а й здійснив конкретно-соціологічні дослідження із застосуванням цих методик. Такими були, зокрема, конкретно-соціологічні дослідження аксіологічних засад правосвідомості молоді Львова, які виконувались під керівництвом професора П. М. Рабіновича із залученням студентів-гуртківців і дипломників.

Роботи Петра Мойсейовича з теорії правових норм і правового регулювання, і навіть його методичні розробки з вимірювання ефективності різних правових явищ демонструють, що він був не просто блискучим теоретиком, а ще й теоретиком, який рефлексує над практичними проблемами.

* *

*

І на завершення. В історії науки не так багато прикладів, коли вчені, доживши до старості, продовжували працювати й при цьому крокувати в ногу із новими віяннями часу. Петро Мойсейович належить до плеяди таких небагатьох вчених. Ті ідеї та розробки, що ними ми зобов'язані Петрові Мойсейовичу, слугують і ще довго слугуватимуть основою для подальших наукових пошуків і суттєвою мірою будуть спрямовувати їх.

Пам'ять про Петра Мойсейовича ми назавжди збережемо у наших серцях!

теории законности развитого социализма. Львов, 1979, с. 87–109; “Эффективность юридической ответственности (общая методика измерений)”, Проблемы социалистической законности. Вып. 4. Харьков, 1979, с. 35–41; “Уровень законности: общая методика и опыт конкретно-социологического исследования”, Юридическая теория и практика: проблемы взаимосвязи. Свердловск, 1984, с. 32–42 (соавтор); “Эффективность процессуальных норм: критерии и показатели”, Проблемы социалистической законности. Вып. 17. Харьков, 1986, с. 11–15; “Правовой прогресс. (К методологии разработки показателей)”, Право и социальный прогресс Сибири. Омск, 1990; “Ефективність рішень Європейського суду з прав людини: спроба вимірювання”, Вісник Академії правових наук України. 2000. № 2, с. 11–19; “Вимірювання показників ефективності юридичних гарантій законності: методичні аспекти”, Бюлетень Міністерства юстиції України. 2008. № 3, с. 14–22.

НЕВІДОМІ СТОРІНКИ НАУКОВОЇ ТВОРЧОСТІ ПЕТРА РАБІНОВИЧА

Сергій Рабінович

*Львівський національний університет імені Івана Франка
Лабораторія прав людини імені академіка Петра Рабіновича
НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування
НАПрН України, e-mail: serg_rabin@yahoo.com*

Згідно з хронологічним поділом, наведеним у матеріалах до наукової біографії, підготовленої П. Рабіновичем до свого 70-річчя, його наукову діяльність було запропоновано розділяти на три етапи: 1) з другої половини 60-х до кінця 70-х років минулого століття; 2) 80-ті роки минулого століття; 3) від початку 90-х років до 2023 року [1, с. 6].

В ювілейному біографічному нарисі до 80-річчя видатного вченого, окрім цих етапів, було виокремлено також період, названий традиційно «становленням» [2, с. 4]. Робіт саме цього часу і стосуватиметься моя доповідь.

Якщо публікації усіх трьох періодів «великої науки» П. Рабіновича сьогодні доступні науковій спільноті, то цього не можна сказати про роботи студентських років, що зберігаються в архіві Петра Мойсейовича.

Як видається, аналіз цих праць міг би становити інтерес, зокрема, завдяки їх смисловим зв'язкам із його більш пізніми дослідженнями. Виявлення таких зв'язків і становитиме головну мету цієї публікації.

Сторінки ранньої творчості правознавця можуть становити інтерес для формування більш цілісного уявлення про шлях його наукового розвитку й допомогти пізнати витоки як деяких дослідницьких сюжетів «зрілих» етапів, так і використовуваних концептуальних підходів. Сподіваюся, що це зможе певним чином сприяти у визначенні сталих і динамічних елементів у методологічному інструментарії та предметах досліджень метра української загальнотеорійної юриспруденції.

Емпіричною базою пропонованої нижче розвідки слугуватимуть неопубліковані роботи вченого 1954–1959 рр.

Як відомо, вже з першого курсу навчання у Львівському університеті Петро Рабінович став активним учасником наукового гуртка з теорії держави і права, старостою якого він був протягом усіх студентських років. Тоді керівниками гуртка були доценти (а згодом професори) В. Г. Сокуренько та Н. І. Тітова, а з 1958 року – відомий радянський фахівець загально-теоретичного праводержавознавства: доцент, а згодом професор Петро Омелянович Недбайло (1907–1974). Останній керував підготовкою доповідей учасниками гуртка (а також дипломної роботи П. Рабіновича) та читав йому лекції з проблем теорії права на випускному курсі.

Згодом, віддавши належне великому впливові на формування й розвиток свого теоретико- й філософсько-правового світогляду з боку П. О. Недбайла, П. Рабінович згадував також В. Г. Сокуренька та Н. І. Тітову як викладачів, що їм належить помітний внесок у його становлення як юриста-науковця [1, с. 6].

Ще під час навчання у восьмому класі середньої школи (1951/52 рр.) П. Рабінович виписав до свого щоденника цитату з «Анти-Дюрінга»: «...Теоретичне мислення є вродженою властивістю [людини] тільки як здібність. Ця здібність має бути розвинена, вдосконалена. А для цього досі немає жодного іншого засобу, окрім вивчення усієї попередньої філософії» [2, с. 4].

Тому, ймовірно, не випадково темою першої роботи, що її першокурсник Петро Рабінович виконав на студентському науковому гуртку, стали **«Питання держави і права у творі Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг» (1954/55)¹** [4]. Робота містить чотири розділи: «I. Загальна характеристика твору Ф. Енгельса “Анти-Дюрінг” (стисло)»; II. Методологічні основи книги...»; «III. Питання моралі і права в книзі...»; «IV. Питання держави в творі...». Третій і четвертий розділи розбито на пункти.

Доволі значний за обсягом (115 сторінок, списаних з обох боків) текст виконано в загальному зошиті з твердою палітур-

¹ На титульному аркуші рукопису дати не проставлено.

кою, акуратним шкільним почерком, із відведеними червоним олівцем полями й пронумерованими сторінками.

Розгляд тут студентом питань про державу *після* питань права був зумовлений, звісно, не особливостями його правового світогляду, але самою структурою аналізованого твору Енгельса. Розділ III відкриває застереження: «...попередньо слід указати, що праву в тому сенсі, в якому ми його розуміємо, з огляду на визначення поняття права, наведене в нашій навчальній літературі (тобто у власному, вузькому сенсі), – Енгельс у книзі майже не приділяє уваги» [4, с. 12–13]. Висвітленню правових питань у цій доповіді відведено відносно незначний (9 сторінок, тобто менше 10%) обсяг. Тим не менш, її автор торкнувся однієї з найсуттєвіших філософсько-правових і практичних проблем – проблеми рівності.

І хоча сьогодні вже не інакше як ідеалістичними сприймаються озвучені студентом-першокурсником ідеї безкласового суспільства, у якому «всі люди будуть рівні в тому відношенні, що потреби кожного будуть *повністю* задоволені» [4, с. 38], прикметна особлива увага, приділена *задоволеності людських потреб* як критерію дотримання засади правової (у нелегістському сенсі) рівності. Адже майже через 60 років П. М. Рабінович, відтворить цю ж тезу у своїй передмові до збірки з проблем сучасної філософії права [13, с. 25].

Враховуючи відомі суспільно-політичні умови підготовки доповіді та вісімнадцятирічний вік автора, може стати зрозумілою апологетичність низки її положень. Незважаючи на це, гадаю, що й донині не втратив методологічного значення один із загальних висновків дослідника: «Уважне вивчення цього твору... [«Анти-Дюрінг»] дає нам основи правильного розуміння різних суспільних явищ (і зокрема держави і права); вчить нас послідовно застосовувати положення історичного матеріалізму і марксистський діалектичний метод під час пояснення різних суспільних явищ (і зокрема – держави і права)...» [4, с. 114]. Вірність щойно згаданим засадам правових досліджень П. Рабінович зберіг на усе життя, не відступаючи від них на жодному з етапів своєї творчості.

Теми двох доповідей («Деякі питання теорії соціалістичних правовідносин» і доповідь із теорійних питань застосування норм радянського права¹), виконаних П. Рабіновичем на гуртку вже на третьому курсі, відповідали науковим інтересам його керівника, який у ці роки працював над монографіями з проблем теорії законності й теорії застосування правових норм («Радянські правові норми» (1959); «Застосування радянських правових норм» (1960)). Є вагомі підстави припускати, що теми обох студентських робіт П. Рабіновича були узгоджені з П. Недбайлом.

Доповідь із **теорійних питань застосування норм радянського права (1956/57)**² [5] присвячена проблематиці, з якої в другій половині 1950-х рр. відбулася велика дискусія в журналі «Советское государство и право». В результаті дискусії, вказує автор доповіді, «досить чітко позначилися розбіжності в поглядах наших правників з деяких істотних моментів і не було досягнуто єдиної точки зору» [5, с. 5]. Метою розвідки П. Рабіновича було «за матеріалами, переважно, [цієї] дискусії зреферувати найбільш правильні, на наш погляд, теоретичні положення цього питання» (там само).

Робота містить розділи: I. Теоретичне значення і постановка питання. II. Поняття реалізації радянського права. III. Поняття застосування радянського права (розбито на пункти: 1. Установлення термінів. 2. Зміст поняття застосування права. 3. Процес і форма застосування права. 4. Визначення поняття застосування радянського права). IV. Практичне значення питання. V. Передумови і принципи правильного застосування радянського права.

Рукопис складають 54 сторінки тексту, а список літератури містить 36 найменувань, зокрема публікацій провідних радянських теорійників права 1950-х років, а також окремих праць дореволюційних учених (М. Коркунова і Є. Трубецького). У роботі 54 посилання на використані джерела. Більшість посилок на публікації в газеті «Известия» ілюструють теорійні

¹ Титульного аркушу з назвою цієї доповіді не зберіглося.

² Рукопис датовано зі слів П. М. Рабіновича.

питання застосування права практичними прикладами. Виклад матеріалу відзначає чіткість, а також сміливість у критиці підходів, із якими не згоден. Так, на с. 42 студент-третьокурсник критикує логічні вади дефініції поняття застосування права, наведеного проф. П. Галанзою: «Але ж це безсоромна тавтологія! Те саме, якщо би сказати: виплавляння сталі – це сталеплавильна діяльність робітників». Рукопис містить і критичну оцінку повноти розробки проблеми в працях наукового керівника молодого дослідника – доц. П. Недбайла [5, с. 41].

Впадає в око, що на першій сторінці тексту згадано категорію *потреби*, яка з 1985 року стане основою розроблюваної П. Рабіновичем концепції праворозуміння. На с. 35 текст містить схематичне зображення діалектики зв'язків, які складаються в процесі застосування норм права. Схема ілюструє відношення між окремими складовими цього процесу як відношення між змістом і формою. Прикметно, що першим з елементів, виокремлених як приклад змісту правових явищ, тут також позначено *«матеріальну потребу панівного класу»* (формою цього змісту названо *«волю панівного класу»*).

Рукопис доповіді **«Деякі питання теорії соціалістичних правовідносин» (1957)** [6] складають 53 сторінки загального зошиту, списаних з одного боку. Список літератури включає 21 найменування праць знаних радянських теорійників, опублікованих у 1940–50-і рр. (два перші джерела традиційно були працями «класиків» марксизму-ленінізму).

Структуру роботи утворюють такі розділи: 1. Теорія і практика соціалістичних правовідносин. 2. Суспільні відносини. – Норма права. – Правовідносини. 3. Питання про об'єкт правового регулювання. 4. Зміст правовідносин. 5. Питання про «елементи» правовідносин. 6. Визначення поняття соціалістичних правовідносин.

Тут предметом досліджування стали найбільш складні й теорійно насичені правознавчі проблеми. П. Рабінович розмірковує тут над питаннями поєднання емпіричного й нормативного («базису» і «надбудови») у праві з позицій марксового соціального детермінізму. Ілюстраціями цього слугують такі

пасажі роботи: «...якщо правовідносини стають ідеологічними, вони з огляду на це, не припиняють, звісно, бути суспільними; і взагалі зміна назви не змінює сутності явища» [6, с. 12]; «...правовідносини як юридична категорія не є суспільними відносинами. Водночас правовідносини можливі лише остільки, оскільки існують суспільні відносини» [6, с. 15].

Правові відносини взагалі не можуть бути зрозумілі із самих себе, пише автор, покликаючись на цитату з «Передмови до критики політичної економії» К. Маркса. Отже, «з'ясування сутності правовідносин вимагає вивчення обставин і фактів, які лежать поза ними і зумовлюють їх. Звідси – доконечність звернутися, з одного боку, до суспільних відносин і, з іншого боку, – до правових норм» [6, с. 15–16].

Звернемо увагу, що тут виразно позначено саме *соціологічний*, а не етатистський підхід до питань правоутворення: «Навіть у тій сфері, де суспільні відносини і правовідносини виникають одночасно (наприклад, більша частина державних і адміністративних відносин, фінансові відносини тощо)... держава за допомогою права *оформлює* певним чином низку суспільних відносин, але *не формує* їх» [6, с. 15–16, курсив мій. – С. Р.].

Вміння будувати дефініції понять як визначальні пункти теорійно-правового дискурсу вироблялося в дослідника вже в студентські роки. Доречно процитувати визначення поняття норми права, наведене студентом третього курсу: «...ідеологічним відносинам завжди передую певне судження про поведінку. Таке судження про повинну і можливу поведінку, яке відбиває волю панівного класу і виражене в законі,¹ є *норма права*» [6, с. 21].

У завершальному розділі автор роботи пропонує дефініцію: «соціалістичні правовідносини це юридична якість частини суспільних відносин, яка полягає в тому, що взаємне становище і визначені дії суб'єктів цих відносин, передбачені нормами соціалістичного права і забезпечувані соціалістичною

¹ Алюзія до відомої дефініції поняття права в «Маніфесті комуністичної партії». – С. Р.

державою, виступають відповідно як юридично можливе і повинне» [5, с. 53].

Цікавим у плані вирішення проблеми співвідношення «матеріального» й «ідеального» є твердження про дедалі більше зростання ролі «ідеологічних» (тобто, нематеріальних) відносин у процесі суспільного розвитку [6, с. 19–20]. Цей висновок обґрунтовано посиланням на одне з прогностичних тверджень Ф. Енгельса, наведених у вже аналізованому П. Рабіновичем «Анти-Дюрінгу»: «У соціалізмі основна частина виробничих відносин стають ідеологічними» [6, с. 20].

Університетська дипломна робота **«Теорія істини в радянському праві» (1959)** [7] містить три глави: «I. Характеристика істини, якої досягають у процесі застосування радянських правових норм» (5 параграфів) «II. Процес установа-лення істини у застосуванні радянських правових норм» (7 параграфів) і «III. Критерій істинності правових рішень» (без поділу на структурні частини). Про міру проникнення майбутнього випускника Університету в глибини проблем правової гносеології й аксіології свідчать назви окремих параграфів першої глави: «Співвідношення істини і юридичного кваліфікування фактів. Правова оцінка як пізнання соціальної сутності явищ і фактів об'єктивної дійсності»; «Норми радянського права як істинні відображення об'єктивної дійсності»; «Вимоги до правових норм, які мають на меті досягнення істини в правовому пізнанні», «Абсолютні і відносні істини, яких досягають у правозастосуванні».

Засадничі положення теорії правового пізнання, якими фундатор Львівської школи теорії прав людини керувався протягом усього творчого життя, були засвідчені ним вже в дипломній роботі. Ці положення, так само як і його зрілі праці, підтверджують, що в питаннях гносеології права П. Рабінович завжди сповідував науковий, емпірично-орієнтований підхід.

«Істина може бути тільки об'єктивною. Необ'єктивною істини не буває. Якщо ми стверджуємо, що якесь судження істинне, то воно істинне об'єктивно <...>» [7, с. 16], писав дипломант. На користь тези, згідно з якою до складу істини, встановлюваної у правозастосуванні, входять висновки про юри-

дичну кваліфікацію фактів, молодий дослідник навів такі аргументи: «Будь-яка оцінка якого-небудь явища саме як *того чи іншого* є визнанням за цим явищем цієї якості, визнанням, яке може відбутися тільки на основі і в результаті пізнання цього явища». Оскільки «дати оцінку будь-якому явищу чи факту можна тільки на основі *правильного пізнання їхньої сутності*», то «...правова оцінка є *елементом пізнавальної діяльності*, є особливим способом вираження результатів цієї діяльності» [7, с. 17] (курсив мій. – С. Р.).

Звідси випливає те, що «...законодавча оцінка заснована на істинному пізнанні *об'єктивної соціальної сутності* тих чи інших актів людської поведінки» [7, с. 19] і «якщо факт *оцінено* законодавцем, то він уже так чи інакше *пізнаний* [ним]» [7, с. 22] (курсив мій. – С. Р.).

Автор дипломної роботи фактично вивів у ній формулу зв'язку аксіологічних і гносеологічних моментів у правозастосуванні: «Правова оцінка факту є ніщо інше як розшифровка його *об'єктивної соціальної сутності*, здійснена правозастосовним органом» [7, с. 17–18, 22].

Покликаючись на позицію свого наукового керівника та низки інших авторів (М. І. Бажанова, Г. К. Матвєєва, М. А. Гурвича та ін.), майбутній випусник писав: «Юридична значимість фактів суспільного життя є їхньою об'єктивною властивістю, вона має дістати відображення в тій сумі знань, які становлять об'єктивну істину» [7, с. 28].

Свого подальшого розвитку засади єдності гносеології права з його аксіологією отримали згодом – у монографії 1985 року [10], статтях 1990-х років [9] і в посібнику з основ загальної теорії права, який витримав 11 перевидань (2021) [14]. Загальнотеоретичні аспекти застосування оцінкових понять законодавства досліджували вже учні Петра Мойсейовича під його керівництвом [10; 11] та його наукові послідовники [12].

Розглядаючи наведений у юридичній літературі основний контраргумент супротивників своєї позиції («невже скільки законів, стільки й істин?»), молодий науковець так обґрунтовує принципову помилковість такої постановки питання: кожна істина – конкретна. А це означає, що «будь-яка зміна

об'єктивних умов, будь-яка зміна соціального значення того чи іншого явища тягне за собою відповідну зміну нормативного акта». «Закон не привносить істину, а слугує засобом для досягнення істинних висновків у кожному конкретному випадку правового пізнання» [7, с. 30, курсив мій. – С. Р.].

У практичному правовому пізнанні можуть встановлюватися як абсолютні й незмінні істини (під час пізнання одиничних фактів, на кшталт дати народження людини), так і істини відносні. Це зумовлено, зокрема, недосконалістю засобів наукового пізнання. «Банальність істин, отримуваних у судових рішеннях, не спростовує їхньої абсолютності», афористично зазначав дослідник [7, с. 95]. В окремих же категоріях справ, вказував він, зокрема тих, де слід зіставляти «невимірювані величини», знання можуть здобуватися тільки наближені, а істини – відносні.

Таким чином, не ототожнюючи гносеології права із його аксіологією, П. Рабінович наголошує на їх щонайтіснішому зв'язку, зокрема, у практиці нормотворення й нормозастосування. Державно-юридичне оцінювання як визнання ґрунтується на пізнанні. Суттю ж останнього є відображення об'єктивної, незалежної від волі і свідомості законодавця або правозастосовця, соціальної сутності суспільних явищ (передбачуваних або ж таких, що вже відбулися).

Гносеологічний оптимізм студента-науковця, по суті, виступає викликом будь-якому агностицизму: адже, на протигу дуалізму сфер фактів і цінностей, сповідувана ним діалектична онтологія натомість постулює закоріненість повинного у сущому, буттєву зумовленість того, що лише повинно відбутися. Згодом принцип єдності пізнавального й оцінювального буде розгорнуто вченим в одній із перших у радянській юридичній науці монографій із аксіології права (1985) [8].

Висновки. Вже наукові тексти студентських років Петра Рабіновича свідчать про використання ним низки гносеологічних засад, що на них учений спиратиметься й в усіх подальших дослідженнях. Це принципи об'єктивізму, кореспондентської теорії істини, базованої на відомій «теорії відображення», і соціально-сутнісної спрямованості правового пізнання.

Пожевклі сторінки цих зошитів виявляють безсумнівну наукову обдарованість їхнього автора. Вони свідчать, що вже в університетські роки його мисленню були властиві самостійність, гострота й поглиблена філософійність. Прикметними є як підвищена увага до складних проблемних питань теорії права, так і вправне оперування матеріалами правозастосовної практики.

Стилю нашого автора в розгляданий період були притаманні логіка, чіткість та афористичність формулювань. Характерні риси письма Петра Мойсейовича (уточнювальні застереження, акцентування найбільш важливих думок) з'явилися ще в рукописах навчальних університетських років.

У кожній із аналізованих робіт дотримано стандарти логічного структурування матеріалу, обґрунтування обстоюваних позицій, засвідчена коректна робота з використання джерел.

Відтак не тільки пізні, а й ранні наукові праці Петра Рабіновича (гадаю, особливо – його «Теорія істини...») заслуговують на те, щоби стати предметом поглибленого аналізу сучасних і майбутніх дослідників.

1. Нор В. Т. Сторінки наукової біографії, у *Петро Мойсейович Рабінович. Матеріали до наукової біографії*. Львів. 2006. С. 5–12.

2. Бігун В. Гордість вітчизняної теорії права (Передмова), у *Півстоліття наукового повноліття. До ювілею професора Петра Мойсейовича Рабіновича*. Львів, 2016. С. 3–11.

3. Рабінович П. Щоденникові записи (1951–1957). (Рукопис із сімейного архіву).

4. Вопросы государства и права в произведении Ф.Энгельса «Анти-Дюринг». Работа студента I курса юридич. ф-та Рабиновича Петра. [Львів, 1954/55]. 115 с. (Рукопис із сімейного архіву).

5. «Доповідь на гуртку. III курс». 54 с. (Рукопис із сімейного архіву).

6. Рабинович П. Некоторые вопросы теории социалистических правоотношений / ЛГУ имени И. Я. Франко; кафедра теории и истории государства и права; Науч. руководитель доц. П. Е. Недбайло. Львов, 1957. 53 с. (Рукопис із сімейного архіву).

7. Теория истины в советском праве: Дипломная работа студента V курса Рабиновича П. М. / Науч. консультант проф. Недбайло П. Е.

ЛГУ имени Ивана Франко. Львов, 1959. 216 с. (Рукопис із сімейного архіву).

8. Рабинович П. М. *Социалистическое право как ценность*. Львов: «Вища школа», 1985. 167 с.

9. Рабінович П. М. Законодавство сучасної України: до характеристики тенденцій розвитку. *Вісник Академії правових наук України*. 1996. № 7. С. 14–23.

10. Косович В. М. Оцінювання й оцінки у правовому регулюванні. Дис. ... канд. юрид. наук. ЛДУ ім. Івана Франка, 1996. 191 с.

11. Рісний М. Б. Правозастосувальний розсуд (загальнотеоретичні аспекти): дис... канд. юрид. наук. ЛНУ ім. Івана Франка. Львів, 2006. 189 с.

12. Тарнавська М. І. Моральні оцінки у правозастосовній діяльності: дис. ... канд. юрид. наук. Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2013. 232 с.

13. Рабинович П. М. Предисловие, в *Неклассическая философия права: вопросы и ответы*. Харьков: СПД ФОП Тарасенко В.П., 2013. С. 9–30.

14. Рабінович П. М. *Основи теорії та філософії права*. Львів: ЛОБФ «Медицина і право» 2021. 256 с.

НАУКОЗНАВЧІ, МЕТОДОЛОГІЙНІ
ТА ОСВІТНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВА

**ВНЕСОК П. М. РАБІНОВИЧА
В ОЛЮДНЕННЯ, ТРАНСНАЦІОНАЛІЗАЦІЮ
І УНІВЕРСАЛІЗАЦІЮ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ПРАВА**

Микола Козюбра

*Національний університет «Києво-Могилянська академія»
e-mail: koziubra@ukma.edu.ua*

1. Наукова спадщина видатного вченого-правознавця, талановитого педагога, мого колеги-теоретика і філософа права і друга П. М. Рабіновича вельми різнопланова і глибокозмістовна. У своїх працях він порушував безліч наукових проблем – теоретико-правових, філософсько-правових, конституційних, міжнародно-правових та ін., у дослідженні більшості з яких залишив глибокий слід у правничій науці.

У своїй доповіді я коротко зупинюсь на внескові вченого в гуманізацію, а точніше навіть – олюднення, транснаціоналізацію й універсалізацію загальної теорії права – науки, служінню якій він присвятив фактично все своє творче життя.

2. Петро Мойсейович був першим не тільки у вітчизняному, а й пострадянському загальнотеоретичному правознавстві, яке після розвалу Радянського Союзу і відновлення української незалежності продовжувало перебувати під сильним впливом тоталітарно-етатистських традицій, хто наполегливо намагався перебороти ці традиції.

Вже на самому початку пострадянського періоду у низці своїх публікацій [див. 1], а невдовзі у першому в незалежній Україні навчальному посібнику «Основи загальної теорії права та держави», який витримав десять видань (в останніх із них мені випала честь бути рецензентом) [2], Петро Мойсейович не просто змінив традиційну для радянського періоду назву загальнотеоретичної правничої навчальної дисципліни з «Теорії держави і права» на «Загальну теорію права і держави», а й запропонував своє бачення шляхів подальшого переосмислення і трансформації змісту і структури відповідного навчального курсу з позицій фундаментальних невідчужуваних прав людини.

Як слушно зазначав П. М. Рабінович у передмові до першого видання, «саме проблеми прав людини набули значення концептуального центру, ядра всього курсу, зумовили істотні зміни в його структурі, введення нових та перегляд деяких традиційних тем і понять» [3, с. 4]. Це положення отримало подальший розвиток у низці інших праць вченого, зокрема в його останньому навчальному посібнику «Основи теорії та філософії права» [4], а також у працях його учнів – співробітників Львівської лабораторії прав людини, яку він створив і очолював до останніх днів свого життя.

Спираючись значною мірою на світоглядно-методологічні підходи, запропоновані П. М. Рабіновичем, я і мої колеги по «Могилянці» зробили, як на мене, наступний крок у деєтатизації загальної теорії права, обґрунтовуючи необхідність її відокремлення від теорії держави та розглядаючи права людини як першоджерело об'єктивного права, як явище однієї з ним сутності [5, с. 49–53].

3. Погляд на права людини як концептуальний центр науки і навчальної дисципліни «Загальна теорія права» дав змогу вченому по-новому підійти до інтерпретації деяких традиційних понять правознавства, зокрема принципів права – фундаменту, на якому вибудовується будь-яка правова система.

На відміну від радянського загальнотеоретичного правознавства, в якому принципи права жорстко «прив'язувалися» до радянського або «соціалістичного права» як нового історичного типу права, принципово відмінного від «буржуазного», Петро Мойсейович підійшов до розуміння принципів права та їх класифікації суттєво по-іншому, не обмежуючи їх національною правовою системою, а отже національними кордонами, що за традицією за радянським правом часто продовжували робити вітчизняні представники загальної теорії права, а чимало з них роблять це досі.

В системі принципів права вчений виділяє загальнолюдські принципи права, які визначає як «концептуальні юридичні засади, які зумовлюються певним рівнем розвитку людської цивілізації, втілюють найкращі прогресивні здобутки правової

історії людства та закріплені у міжнародних актах і документах всесвітнього характеру» [6, с. 120].

Попри те, що серед пропонованого автором переліку таких принципів є небезсумнівні (саме як загальнолюдські принципи права), сам факт визнання їх існування (що до цього часу у деяких правознавців викликає заперечення) відкриває можливості не тільки для поглибленого розуміння самого права як загальнолюдського явища, а й загальної теорії права як науки, що не обмежена вузькими національними рамками, а є транснаціональною, тобто виходить за межі національних кордонів (за збереження, звісно, певних національних особливостей).

Проте транснаціоналізація загальної теорії права як науки у працях П. М. Рабіновича (хоч самого терміну «транснаціоналізація» він не використовує) не обмежується тільки визнанням спільних для всіх правових систем загальнолюдських, універсальних принципів права. У своїх наукових дослідженнях він акцентує увагу на багатьох характерних для загальнотеоретичного правознавства категоріях, поняттях, аксіомах тощо, незалежно від країн його «дислокації», ба більше – говорить про всезагальні закономірності, «яким підпорядковуються право і держава за яких би то не було історичних умов, у будь-якому місці й за всіх часів» [6, с. 209]. Цим зроблений ще один крок до універсалізації загальнотеоретичного правознавства.

Однак, навіть цим, за задумом вченого, універсалізація загальної теорії права не повинна завершуватися. Він ставить питання значно ширше – про можливість створення універсальної, всезагальної теорії права як спільної концептуальної основи теорії національного та міжнародного права [7, с. 245–248].

Постановка вказаного питання сама собою є доволі цікава і приваблива, проте на сьогодні вона виглядає надто гіпотетичною.

Причина складнощів у формуванні всеосяжної правової метатеорії, яка б об'єднувала теорію національного і теорію міжнародного права не в розмаїтті філософських і теоретичних концепцій права, тобто у відсутності однозначної відпо-

віді на одвічне питання – що таке право, без розв’язання якого, як вважає відомий юрист-міжнародник О. О. Мережко, вибудовування всеосяжної теорії права просто неможливе [8, с. 181]. Уявлення про те, що можна навіть у віддаленому майбутньому досягти «єдино-істинної» відповіді на вказане питання – це ілюзія.

Найголовніша перепона на шляху створення особливої метатеорії права, що охоплює загальну теорію національних правових систем і теорію міжнародного права – це, як видається, формування спільного для них наукового фундаменту. Адже єдність науки (саме такою уявляє універсальну теорію права П. М. Рабінович) досягається єдністю предмета дослідження, притаманного їй методологічного інструментарію, спільністю термінологічного і понятійного апарату, зрештою, основоположних доктринальних засад – принципів, юридичних конструкцій тощо, на яких вона ґрунтується. Однією з визначальних ознак будь-якої науки є також її загальноозначущість, тобто отримані нею знання мають бути придатними для використання всіма людьми (тим паче – дослідниками), не залежно від того, в яких куточках планети вони проживають. Поки що вибудовування такого спільного для теорії національного права і теорії міжнародного права фундаменту залишається доволі проблематичним. Але це зовсім не означає, що у віддаленій перспективі на більш високій стадії зрілості юридичної науки, цей задум П. М. Рабіновича не зможе бути реалізованим [9, с. 72–75].

На завершення зазначу, що мої наукові позиції не завжди співпадали з науковими позиціями Петра Мойсейовича, що не завадило нам з повагою ставитися один до одного і залишатися друзями.

Вічна йому пам'ять.

1. Рабінович П. М. Права людини та їх юридичне забезпечення: основи загальної теорії (Конспекти лекцій з теорії держави і права). Львів, 1991; Загальна теорія права та держави. Конспект лекцій. Львів, 1992.

2. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права і держави. Навч. посібник. Київ, 1992; Бородянка, 1993; Київ, 1993, 1994, 1995, 2001; Одеса, 2002; Тернопіль, 2002; Харків, 2005; Львів, 2008.
3. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права. Київ, 1992.
4. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права. Навч. посібник. Львів: Медицина і право, 2021. 256 с.
5. Загальна теорія права. За заг. ред. М. Козюбри. Київ, ВАІТЕ, 2016. 392 с.
6. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Вид. 10-е, доп. Львів, «Край». 2008. 162 с.
7. Рабінович П. М. Чи можлива універсальна теорія права як спільна концептуальна основа теорій національного і міжнародного права (запрошення до дискусії). *Філософія і загальна теорія права*. 2012, № 2. С. 245–248.
8. Мережко О. О. До питання про можливість створення універсальної теорії права. *Філософія і загальна теорія права*. 2013, № 1. С. 180–182.
9. Козюбра М. Практична філософія права. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА. 2024. 496 с.

РЕТРОСПЕКТИВНЕ ПРОЧИТАННЯ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ П. РАБІНОВИЧА

Віталій Семків

Львівський національний університет імені Івана Франка

e-mail: semkiv63@gmail.com

Цікаво, що дехто з тих, хто зневажає розум
і навіть ганить його за суспільні лиха нашого часу,
роблять це, з одного боку, через усвідомлення
того факту, що історичне пророцтво виходить за межі
влади розуму, а з іншого боку, через нездатність збагнути,
що суспільна наука або розум у суспільстві
мають й інше призначення,
окрім історичного пророкування.

Карл Поннер

Інтерес до наукової спадщини професора П. Рабіновича багатоаспектний. У сучасному українському загальнотеоретичному правознавстві затребуваними є інтерпретація правової теорії ученого, її місце та роль у розвитку української юридичної науки, методологічна спроможність потребового підходу у дослідженні правових явищ, поняттєво-категоріальний апарат загальної теорії держави та права тощо. Основу інтересу до наукової спадщини П. Рабіновича, серед іншого, складає можливість її нових інтерпретацій, нових «прочитань», які забезпечать наступність у розвитку українського правознавства. При цьому кожна інтерпретація, нове «прочитання» залежать від юридичного мислення інтерпретатора, його уявлень про фундаментальну ідею правової теорії, намагання зробити правову теорію однозначною. Відтак, ретроспективне прочитання наукової спадщини П. Рабіновича, на нашу думку, ґрунтується на принциповому положенні австралійського правознавця Джона Фініса про теоретичну оцінку права. У фундаментальній науковій праці «Природне право та природні права» учений писав: «Часто вважається, що оцінці права як типу соціа-

льного інституту, якщо нею взагалі варто займатися, повинен передувати вільний від оцінки суджень опис та аналіз цього інституту в тому вигляді, в якому він фактично існує. Однак розвиток сучасної юриспруденції нашою думкою, а методологічна рефлексія всіх суспільних наук підтверджує, що теоретик не здатен теоретично описати й персоналізувати соціальні факти, якщо він одночасно не бере участі у діяльності з оцінювання вироблення розуміння того, що насправді добре для людини і чого дійсно потребує практична розумність» [1].

Відтак, ретроспективне наукове тлумачення правової теорії П. Рабіновича повинно ґрунтуватися на таких засадах:

1. Стрижневою, наскрізною ідеєю правової теорії П. Рабіновича є соціальність права. Визнання соціальної природи права дозволяє чітко відмежовувати соціальне праворозуміння від різних позасоціальних варіантів останнього (трансцендентальних, космологічних, містичних, міфологічних чи суто біологічних) [2]. Соціальність права, а відтак науки про право, зобов'язує інтерпретаторів правової теорії П. Рабіновича з'ясувати конкретно-історичний контекст (соціальні фактори) формування її основних положень. Серед таких, щонайменше, можна назвати відновлення державності України та її становлення як держави соціально-демократичної орієнтації, трансформація економічної та політичної системи України, формування громадянського суспільства, розвиток сучасного українського конституціоналізму, механізму правового захисту прав та інтересів людини. Ретроспективне прочитання наукової спадщини П. Рабіновича потребує з'ясування взаємних інтелектуальних впливів його теорії з теоріями та концепціями інших учених. Достатньо вивченим є вплив П. Рабіновича на концепції верховенства права, антропології права у межах львівської наукової школи теорії права. Водночас нез'ясованими чи недостатньо з'ясованими залишаються інтелектуальні впливи інших науковців на правову теорію П. Рабіновича (наприклад, концепція об'єктивного та суб'єктивного у праві П. Недбайла).

2. Соціальність права та науки про право породжує важливу вимогу до ретроспективного прочитання наукової спад-

щини П. Рабіновича – з'ясування її соціально-перетворювального, доктринального характеру. Загалом наукова діяльність ученого відповідає тому, що мислитель іншої історичної епохи – Рудольф фон Єрінг – назвав боротьбою за право. Єрінг обґрунтовано вважав, що право – це постійна праця, яка належить не лише державній владі, але й цілому народу. Сукупне життя права, охоплене одним поглядом, змальовує перед нами дійство, що відображає невтомну боротьбу та роботу цілої нації, гарантуючи їй продуктивність на ниві економічної та інтелектуальної праці. Кожна людина, котрій колись доводилося утверджувати своє право, переймає частку міжнародної праці, вносить свою лепту у втілення ідеї права на землі [3, с. 6–7].

Боротьба за право П. Рабіновича реалізувалася у двох площинах – інституційній та доктринальній. З ініціативи чи за безпосередньої участі професора Рабіновича засновані лабораторія дослідження теоретичних проблем прав людини юридичного факультету ЛНУ імені Івана Франка та Львівська лабораторія прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України¹. Результати діяльності цих інституцій засвідчили інтенсифікацію праволюдських досліджень та впровадження їхніх результатів в юридичну науку, практику та у навчальний процес, відповідали такій широко визнаній тенденції сучасного суспільствознавства, включаючи й правознавство, як його антропологізація [4, с. 15].

Особливий інтерес для ретроспективного прочитання наукової спадщини П. Рабіновича становлять правові доктрини. Учений не тільки з'ясував зміст поняття «правова доктрина» та виділив юридичну доктрину як різновид правової, а й обґрунтував доктринальний характер 15 матеріалів львівських наукових досліджень, закінчених під його керівництвом [5]. Серед правових доктрин Львівської наукової школи теорії права, розроблених під керівництвом П. Рабіновича, виділяються: проєкт

¹ Нині – Лабораторія прав людини імені академіка Петра Рабіновича НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України.

Закону України «Про внесення змін до Конституції України щодо прав, свобод і обов'язків», науково-експертні висновки щодо проекту Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки», проекту Закону України «Про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій», проекту Закону України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» та інші.

Видається, що окремим напрямом досліджень у межах ретроспективного прочитання наукової спадщини П. Рабіновича повинен стати науковий аналіз впливу правових доктрин авторства П. Рабіновича на правотворчість, правореалізацію, правозастосування та правотлумачення в Україні. Водночас таке дослідження матиме не тільки ретроспективний, але й перспективний (прогностичний) характер, утверджуючи дієвість і соціальну корисність доктринальної спадщини П. Рабіновича.

Загалом ретроспективне прочитання наукової спадщини П. Рабіновича, незважаючи на його широке предметне поле, так чи інакше обертається навколо проблеми сутності права. Вихідною (базовою) підставою ретроспективної інтерпретації потребової теорії права (потребового праворозуміння) є запропонована ученим дефініція права як сукупності засобів задоволення індивідуальних і колективних потреб, які забезпечуються органами публічної влади. Таке визначення, на думку його автора, відносить потребове праворозуміння до соціально-позитивістського типу праворозуміння, а точніше – до соціально-антропологічного різновиду останнього. Водночас потребова правова теорія є системним ядром наукової спадщини П. Рабіновича та визначає її роль у розвитку сучасного українського правознавства.

1. John Finnis. *Natural Law and Natural Rights*. Clarendon Press, Oxford, 1980, p. 19.

2. Рабінович П. М. Праворозуміння: потребова інтерпретація. *Філософія права і загальна теорія права*. 2014. №1–2. Рабінович П. М.

Праворозуміння – фундамент юридичної науки та практики. *Право України*. 2010. № 4.

3. Рудольф фон Єрінг. Боротьба за право. Переклад укр. мовою АО «Ореховський та Коломієць», К., С. 6–7.

4. Рабінович П. М. Львівській науковій школі теорії права – 30 років. Наукознавчий нарис. Львів, 2021. 68 с.

5. Рабінович П. Юридична доктрина як різновид доктрини правової. *Вроцлавсько-Львівський юридичний збірник*. № 13. Вроцлав, 2022. С. 113–120.

ДИСКУРСИВНИЙ ХАРАКТЕР ПОГЛЯДІВ П. М. РАБІНОВИЧА

Юрій Лобода

кандидат юридичних наук, адвокат

e-mail: loboda.rc@gmail.com

Тривала наукова кар'єра П. М. Рабіновича може слугувати приводом для подальшої рефлексії щодо тих інтелектуальних чинників, процесів і тенденцій, котрі визначили зміст та спрямованість думки цього видатного вітчизняного правознавця.

Як кожен без винятку інтелектуал, П. М. Рабінович формувався у цілком визначеному середовищі, розвиваючи у запропонованих суспільством межах контексту власні здібності і таланти.

Гадаємо, було б підставним розмежовувати, з одного боку, світогляд П. М. Рабіновича, та, з іншого, сформульовані чи висловлені ним погляди як академічним теоретиком права. Професійна науково-педагогічна та громадська діяльність віддзеркалюють лише частину його світогляду. П. М. Рабінович був енциклопедично освіченою людиною й, окрім своєї професії, цікавився також і найрізноманітнішими сферами науки та мистецтва, філософією, художньою літературою, просто звичайними життєвими справами.

Відтворити світогляд людини – завдання складне і у принципі недосяжне. Відтак ми спробуємо порушити питання про ідентичність П. М. Рабіновича як ученого. Справді, яка предметна сфера пізнання права його найбільше захоплювала? Якими розділами юридичної науки чи просто суспільствознавства він цікавився з особистих мотивів, а якими – з огляду на професійний обов'язок професора, лектора, наукового керівника аспірантів чи консультанта докторантів?...

У вузьких межах наших міркувань можна сформулювати питання про те, ким П. М. Рабінович був більшою мірою: філософом права чи його теоретиком?

Як відомо, у радянському суспільстві філософії права як окремої юридичної чи взагалі якоїсь «науки» не існувало. Відтак свою схильність до філософування, філософського осмислення держави, права, інших соціальних явищ та процесів П. М. Рабінович міг реалізовувати у формальних межах предмета та метода загальної теорії держави і права. Як видається, налаштування розглядати правові проблеми у розрізі більш загальних когнітивних побудов соціальної філософії найповніше розкрилося у підборі тем дисертацій, котрі виконувалися під його керівництвом чи за його консультування. Найчастіше це виявлялося у формулюванні «філософського» аспекта проблеми, котра його зацікавила, як методологічного елемента теоретико-правового дослідження.

З утвердженням, офіційним визнанням та організаційним оформленням філософії права як самостійної юридичної науки П. М. Рабінович у всі можливі способи долучився до її розбудови, керуючи дисертаціями відповідної тематики, будучи офіційним опонентом, членом відповідних спеціалізованих вчених рад, проводячи науково-практичні заходи різного рівня, будучи членом редколегій спеціалізованих наукових видань.

Еволюція П. М. Рабіновича як філософа права виявилася у двох його зацікавленнях пізнього періоду діяльності: проблемі праворозуміння та філософії прав людини. Завдяки такій еволюції стала можливою підготовка вітчизняних студентів та науковців до співпраці з європейськими інституціями, зокрема Європейським Судом з прав людини, Радою Європи, грантовими проектами ЄС.

У західних країнах теорія права та філософія права співіснували тривалий час, що полегшує «класифікацію» вчених за галузевою ознакою. Опрацьовуючи вже у власному, відносно «зрілому» віці праці фахівців, на інтуїтивному рівні відчувається та не завжди вловима межа, котра відділяє теоретичний погляд на право від філософського. Апелюючи більше до власної інтуїції, сьогодні можна наважитися схарактеризувати дискурсивний характер поглядів П. М. Рабіновича на право більшою мірою як філософсько-правовий, ніж теоретико-

правовий. Студії у межах загальної теорії держави і права у певному сенсі можна розглядати як підґрунтя для кваліфікованого, фахового дослідження тих філософських проблем держави, права та суспільствознавства загалом, котрі з ранньої юності цікавили П. М. Рабіновича.

ЛЮДИНА-ЕПОХА – ЛЮДИНА-ЕПОХИ: ФІЛОСОФ-ЮРИСТ У БУРХЛИВІ ЧАСИ ПОШУКІВ ЗАСАД ПРАВА

Олександр Литвинов

Київська муніципальна академія музики ім. Р. М. Глієра
e-mail: llittvvnn@gmail.com

Замість вступу. Відомо, що люди не обирають час, коли вони живуть, але й зворотне питання цікавить небагатьох. Щоби впливати на час – треба мати певні якості, виміри яких можна оцінювати у різних системах цінностей. Втім, зазвичай, вони – цінності – урешті решт спираються на те, що має чи то позитивне значення для людей (інших людей, спільноти в цілому), чи то значення негативне. Подальші міркування призводять до розуміння самих понять позитивного та негативного як чогось динамічного і навіть мінливого, що ще й має не тільки діалектичний характер, а й феноменологічні якості. Останні також формують у свідомості уявлення, образи, а також поняття, що відбивають дійсність навколо, що постійно змінюється та набуває різного забарвлення, особливо коли цінності суперечать одна одній, стикаються та навіть руйнуються. Дійсність отримує безліч відблисків світлого, темного, сірого тощо, включно із червоним, білим, а також жовтим і блакитним, якщо ми говоримо про надзвичайну людину, яка спромоглася силою свого таланту не тільки спокуситися на один колір, а й створити таке, що сміливо можна назвати гармонійним, включаючи й засадниче значення слова гармонія: це таке, що пов'язує і зв'язує різне, різні частини. У нашому випадку йдеться про різні часи.

До пояснення назви тексту (терміно-понять). «Людина-епоха» – це про масштаб особистості, яка не просто виконує роль у суспільстві і має свій голос, а ще й часто цей голос звучить *solo*, коли інші виконавці, а також хор і оркестр його підтримують. Ця людина стає стрижнем розвитку – чи то думки, чи то дії, а іноді і думки, і дії разом. Особливістю думки є і той

стрижень, на який спиралася теоретична думка видатного вченого, і водночас постійний творчий пошук. Оце друге і дозволяє говорити про Петра Мойсейовича – «Людина-епохи», оскільки він у дуже природний спосіб поєднав у собі як відданість тим принципам права, що їх вважав засадничими, так і світ права, що було відкрито нам за останні тридцять років, а пошук його засад міг відбуватися вже за межами штучних парканів попередніх часів.

«Філософ-юрист» не потребує особливих пояснень, оскільки крім усім відомої мудрості маємо також і біографічні відомості про юні роки, і філософсько-правове підґрунтя теоретичних розвідок видатного вченого, особливо в останні десятиліття, включно з величезною роллю у створенні журналу «Філософія права і загальна теорія права». Буде справедливим до іпостасей професора П. М. Рабіновича додати ще й «Педагог» або «Учитель», і навіть «Культуролог». Якщо перше не потребує пояснень, то стосовно культурологічного аспекту творчого портрету Петра Мойсейовича в наступних рядках треба буде сказати обов'язково.

Про «бурхливі часи» можна говорити як про ті «епохи», що поєдналися в особі видатного вченого, та ще й таким чином, що зробили його настільки привабливою постаттю, що, як на мене, певною мірою суперечило сталому уявленню про науковця-юриста. А часи були насправді бурхливі, якщо зважати на постійну екзистенційну напругу і такий же постійний тиск із вимаганням жертвності, що було, мабуть, головною характеристикою радянських часів: трагічне було скинуте до звичайного.

Про «засади права» пояснювати не треба, слід читати праці Петра Мойсейовича Рабіновича.

Життя і творчість. Зовнішня канва життя П. М. Рабіновича широко відома, життя внутрішнє значною мірою відбивають його тексти. Заслуговує на увагу думка про створення біографії видатного вченого, що виходила б змістовно за межі такої собі канцелярської констатації формально зафіксованих подій його життя й діяльності. Це потребує не тільки душевного тепла людини чи то людей, що його добре знали й мали спілкування також і за межами офіційних заходів, а й того, що

було одним з головних питань його творчих пошуків – методу дослідження або, іншими словами, точки зору, яка б дозволяла включати й аксіологічну складову до такої книжки (а може ще й фільму, відео тощо). Звісно, життєвий шлях людини, що залишила неймовірний спадок у майже тисячу тільки наукових творів (а є ще й художні, вербальні та музичні), не може вивчатися окремо від її шляху творчого.

Видається особливо важливим розуміння стрижневого значення не тільки для юридичної спільноти, а й для суспільства в цілому, тієї ролі, що відігравали й відіграють науковці, які тверезо оцінювали й оцінюють соціальні процеси, іноді катастрофічні. Цей *common sense*, тобто здоровий глузд мудрої людини у часи не просто прискореного розвитку, а кардинальних змін, коли знання, наука і філософія отримують нові інформаційні виміри, звернення до фундаментального осягнення ідеї прав людини потребувало цілого комплексу талантів і здібностей. Історичне отримувало розуміння культурного занурення в контексти виникнення філософських ідей, серед яких ідея прав людини – природних і невід’ємних – увінчувала цілу низку видатних досягнень людської думки Нового часу. Юридичний формат цієї ідеї, що став надто актуальним після усвідомлення ідеологічно обмеженого позитивізму, затисненого догматизмом спрощених форм суспільної організації, потребував ясності та чіткості визначень. Неймовірно важке завдання, що, на превеликий жаль, залишається актуальним і до сьогодні, і яке надто небагатьом представникам юридичної спільноти вдається вирішувати, Петро Мойсейович долав із позитивними результатами. Цей внесок можна оцінювати як створення цілого напрямку, орієнтованого в бік побудови умов суто людського, тобто культурного життя в молодій державі. Культурологічне забарвлення його текстів було не тільки в метафоричності назв деяких творів, а й у самій проблематиці, коли ідея прав людини аналізувалася в релігійному, моральному, звичаєвому тощо аспектах.

Цьому, мабуть (а точніше – безперечно), сприяли його неабиякі здібності художньо-мистецькі, коли музичний талант проявлявся аж на вищому, композиторському рівні. Про це, як

удається, також потрібна окрема біографічна розвідка, скоріше есе вільного стилю, хоча й наукові (включно з науково-педагогічним) аспекти можуть бути розглянуті в актуальному на сьогодні ракурсі.

Про ідеї. Тут коротко. Маємо зазначити завжди раціональне, вивірене і позитивне «звучання» його думок і конкретних ідей, зокрема й стосовно права міжнародного (якщо додати до теорії та філософії права). «Людиномірне» – це також характеристика, що впливає з його методологічних пошуків, де до попередніх позицій додаються феноменологія, структурна лінгвістика і навіть синергетика, якщо ретельно вчитатися в його тексти. Неминучість звернення до такого інструментарію, що став доступним після краху майже гранично спрощених радянських юридичних догм, є вельми природною для людини, що мислить, а для людини неординарної – обов'язковою.

Замість висновків. Із розумінням значної дискусійної складової результатів наведених міркувань можна запропонувати їх для обговорення як *попередні висновки*.

Перше. Зважений шлях мудрої людини в тому, що можна назвати транзитом праворозуміння. І цей непростий шлях академік Петро Рабінович намагався пройти насамперед чесно, сприймаючи виклики часу, як він сприймав виклики й інших часів. Це слід назвати внутрішнім застереженням, що транслювалося й назовні, стосовно небезпечності крайнощів у мисленні та діях згідно відповідних методологічних настанов. Тут він був представником найсучаснішого методологічного інструментарію, оскільки, наприклад, навіть синергетика в декларуванні існування та значущості непередбачуваності революційності («точка біфуркації») попереджає про наявність у ній еволюційної складової (як культурно-історичної фактичності).

Друге. Як удається, слід звернути увагу на педагогічну діяльність професора Петра Мойсейовича Рабіновича в ракурсі розмежування того, що можна називати професійною підготовкою і освітою, про що сам він у цій термінології не говорив, але що впливає з його наукових текстів, особливо останніх двох-трьох десятиліть. Сам факт тяжіння до досягнення світо-

глядних питань культурно-історичного змісту (філософія, філософія права) не тільки права, а й праворозуміння (можна навіть констатувати феноменологічний та структурно-лінгвістичний аспекти його досліджень) – то є питання освіти, причому в сталому для нас німецькому (Й. Фіхте, Ф. Гумбольдт та ін.) варіанті. А суто теоретичні (часто їх можна назвати й логіко-теоретичними) праці видатного метра вітчизняної юриспруденції спрямовані на набуття та вдосконалення ремесла юриста, що практикує, що є, звісно, вже питанням професійної підготовки. Досягненням Учителя Рабіновича є подолання тієї «підміни понять»: професійну підготовку називали (на жаль, називають і сьогодні) освітою. Тут є ще й неабиякий загальнопедагогічний та юридичний дослідницький ресурс.

Третє. У надзвичайно важливій і кропіткій роботі львівського майстра з формування такого методологічного підґрунтя, що його сформульовано як «антропологічний підхід», є доволі потужний резерв або напрям розвитку в бік виокремлення та розвитку таких методів, що їх в цілому можна назвати підходом «культурологічним». Якщо це розуміти навіть як розширення можливостей підходу антропологічного (у філософії, соціології та політології маємо «культурну антропологію»), то когнітивні спроможності вже самої категорії «культура» роблять її надзвичайно ефективним інструментом осягнення самого процесу праворозуміння. Бо цей «антропологічний переворот» є поворотом у бік «людиновимірності», а визначальною характеристикою Людини є Розум (у європейській традиції як поєднання інтелектуального з моральним), що виокремлює цю істоту як Культуру із загального плину Природи.

Четверте. Величезний внесок академіка П. М. Рабіновича у вітчизняне правознавство потребує ретельного вивчення та відповідного розгляду його спадщини не тільки з позицій апологетики, а й – і в першу чергу – з позицій наукової критики, оскільки актуальність багатьох його ідей є очевидною й незаперечною. Це і буде справжнім вшануванням пам'яті видатного мислителя.

ВНЕСОК ПЕТРА МОЙСЕЙОВИЧА РАБІНОВИЧА У РОЗВИТОК ТЕОРІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЇ ПОРІВНЯЛЬНОГО ПРАВОЗНАВСТВА

Хашматулла Бехруз

*Національний університет «Одеська юридична академія»
e-mail: hbekhruz@gmail.com*

Внесок професора Петра Мойсейовича Рабіновича в теорію та методологію порівняльного правознавства складно переоцінити. За авторства метра вітчизняної правової науки вийшло друком чимало публікацій, присвячених актуальним питанням юридичної компаративістики як науки та навчальної дисципліни. Петро Мойсейович неодноразово був учасником міжнародних наукових симпозіумів, круглих столів з порівняльного правознавства, виступав з відкритими лекціями, доповідями. Зокрема він вказував на недооцінку юридичною наукою та освітою порівняльно-правового знання в умовах, коли є суспільний запит на нього, і відносив це до чинників, що суттєво ускладнюють підготовку потрібних для країни фахівців та розвиток порівняльно-правових досліджень [4]. Однією з найвагоміших своїх публікацій останніх років професор П. М. Рабінович називав навчальний посібник «Основи теорії та філософії права», що є результатом узагальнення понад 50-річних наукових та навчально-методичних пошуків автора у цій сфері.

Пропоную розглянути ідеї з наукового доробку П. М. Рабіновича, які, на мій погляд, найбільшою мірою розкривають ґрунтовність та самобутність його поглядів щодо низки актуальних питань теорії та методології порівняльного правознавства.

Ідентифікація порівняльного правознавства в системі юридичних наук. У науковому доробку Петра Мойсейовича вагоме місце відведене методології юридичної науки загалом, та компаративістському підходу зокрема. Накопичення значного обсягу знань про нього, як справедливо зазначав професор, обумовило їх виокремлення у відносно самостійну

науку – порівняльне правознавство (юридичну компаративістику)» [9]. П. М. Рабінович розглядав «теорію порівняння правових систем та інших правових явищ як складову спеціальної частини цілісної теорії права» [7].

Наведу фрагмент однієї зі статей Петра Мойсейовича, у якій він висловлює думку з цього питання: «Будь-якому порівнянню яких би то не було об'єктів як саме правових не може не передувати певне праворозуміння, навіть незалежно від того, чи усвідомлене воно самим дослідником-компаративістом і задекларовано ним «публічно», чи ж воно залишилось лише імпліцитним, латентним. Але дати відповідь на запитання: *що* (яке явище) відображається терміно-поняттям «право», – це є головним покликанням, місією саме всезагальної (універсальної) теорії права. І таку відповідь конституїровано власним специфічним предметом останньої. Це, гадаю, й визначає місце порівняльного правознавства (принаймні, його загальнотеоретичної частини) у системі всієї теоретичної юриспруденції, а отже, його співвідношення з її іншими галузями й передовсім – універсальною теорією права» [6].

Вплив теорії прав людини на предмет порівняльного правознавства. П. М. Рабінович наголошував на необхідності розширення предметного поля науки порівняльного правознавства, зокрема шляхом включення до нього як необхідних елементів *соціальної сутності правових систем та основоположних прав людини*. Професор наполягав на необхідності розгляду та класифікації правових систем крізь призму їх соціальної сутності, і зазначав, що нерозробленість юридичною компаративістикою питання їх порівняння за цим критерієм містить ризики неадекватного уявлення про досліджувані правові системи. «Відсутність порівняння сучасних правових систем за цим критерієм є істотною методологічною вадою... Якщо при класифікації правових систем брати до уваги лише суто правові (юридичні) явища й оминати увагою неправові явища, до яких мають бути віднесені й потреби (інтереси) різних суб'єктів того суспільства, позитивно-правову систему якого ми збираємося вивчати та порівнювати з позитивно-правовими системами інших суспільств, то це може спотвори-

ти оцінки її соціальної сутності (із доповіді «Несхожість соціальної сутності правових систем – одна з головних причин їх конфліктності», проголошеної на круглому столі «Правові системи сучасності: взаємодія та конфлікти», Одеса, 2016).

Петро Мойсейович наполягав на включенні до предмета юридичної компаративістики основоположних прав саме людини, а не громадянина і до показників їх порівняння відносив ступінь (рівень) офіційного визнання універсальних прав людини, змістовну інтерпретацію цих прав, рівень гарантованості та ступінь реалізованості в тих чи інших державах [7; 5].

П. М. Рабінович приділяв значну увагу дослідженню прав людини в рамках різних правових традицій у межах різних правових систем. Зокрема, розмірковуючи про міжнародно-правові способи забезпечення та захисту основних прав людини, він виходить із таких їх характеристик як універсалізм та релятивізм та стандартів їх забезпечення та захисту. Міжнародно-правовими актами універсального характеру є Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні соціальні та культурні права, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та ін. Надалі Петро Мойсейович виділяє міжнародно-правові акти регіонального характеру, що закріплюють стандарти захисту прав людини залежно від географічних критеріїв: європейські (Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та ін.); американські (Американська декларація прав та обов'язки людини та ін.); ісламські (Загальна ісламська декларація прав людини, Каїрська декларація з прав людини в ісламі та ін.), африканські (Африканська хартія прав людини і прав народів та ін.). Отже, плюралізм праворозуміння зумовлений не тільки соціальними перетвореннями, що мають місце в суспільстві, але це пов'язано й зі світоглядно-ідеологічними чинниками.

До питання праворозуміння та різноманітності правових систем. П. М. Рабінович аргументовано наголошував на методологічній важливості для порівняльного правознавства взаємозв'язку типологізації правових систем та праворозуміння. Оскільки проблема праворозуміння, як справедливо зазначав професор, є наріжним каменем усієї теорії пра-

ва, то він приділяв дослідженню цього феномена багато уваги. У своїх численних наукових розробках він визначав праворозуміння як відображення у людській свідомості за допомогою поняття, позначуваного терміном «право» (або ж іншим однозначним з ним словом чи символом), того явища, котре оцінюється певним суб'єктом як корисне для задоволення його потреб існування та розвитку і забезпечується соціальними обов'язками інших суб'єктів [1].

На думку Петра Мойсейовича, праворозуміння може претендувати на статус одного з найважливіших критеріїв класифікації правових систем. У надрах різних цивілізацій, як він справедливо зазначає, формуються відповідні типи праворозуміння, зумовлені соціальними факторами розвитку суспільства. Він акцентує увагу на такій причині плюралізму праворозуміння як соціальна неоднорідність суспільства, тобто на закономірному його поділі на різноманітні частини – нації, класи, професійні групи, ідеологічні угруповання тощо, які мають як у загальних рисах спільні потреби та інтереси, так і свої специфічні, неоднакові потреби й інтереси [2]. Іншими словами, оскільки соціальна структура суспільства є неоднорідною, то в його межах виділяються класи, групи, верстви населення зі своїми інтересами й потребами, що детермінують формування певних поглядів та ідеологій. Оскільки саме право є найважливішим засобом задоволення цих інтересів і потреб, його розуміння диференційоване. На цій основі можуть сформуватися в суспільстві різні типи розуміння права, оскільки воно є соціально детермінованим феноменом. Ці типи можна об'єднувати у певні види (класифікувати) за різними критеріями, зокрема за способом обґрунтування, за культурно-цивілізаційною поширеністю, за соціально-змістовою природою, за кількісним складом суб'єктів-носіїв [9, с. 141].

Характеризуючи особливості формально-джерельних типів національних юридичних систем, П. М. Рабінович виділяє: нормативно-актову юридичну систему, в межах якої вирізняють такі підсистеми: «романська», до якої належать, зокрема, юридичні системи Італії, Франції, Бельгії, Голландії, Іспанії, Португалії; 2) «германська», до якої належать юридичні

системи ФРН, Австрії, Швейцарії, України та ін.); судово-прецедентну юридичну систему, в межах якої розрізняють «підгрупи» англійського права (Великобританія, Канада, Австралія, Нова Зеландія та ще 14 країн Королівської Співдружності) та права США; релігійну юридичну систему, визначальним джерелом права якої визнають канонічні релігійні тексти; традиційну юридичну систему, у якій панівною формою права є правовий звичай, тобто традиційно-племінні, традиційно-общинні норми, згодом так чи інакше санкціоновані державою [8, с. 139–142].

До проблеми взаємовпливу релігії та права. П. М. Рабінювич приділяв велику увагу дослідженню проблем взаємодії таких важливіших феноменів соціального життя як релігія і право. Слід зазначити, що він виступив у якості представника провідної організації при захисті моєї докторської дисертації на тему «Еволюція ісламського права: теоретико-компаративістське дослідження».

Провідними джерелами права у релігійних юридичних системах є канонічні релігійні тексти (в юдаїзмі – Тора, яка згодом в християнській релігії отримала назву «Старий Заповіт» і Талмуд, у християнстві – Біблія, в ісламі – Коран і Сунна, в індуїзмі – Веди), функціонування яких за необхідності опосередковують тлумаченням відповідних фрагментів, міфів, притч, легенд, норм таких текстів, яке здійснюють «довірені» священнослужителі, а також теологи-юристи, авторитетні знавці відповідної релігії. Тому реальним джерелом (зовнішньою формою) юридичних приписів у розглядуваній сім'ї юридичних систем слугує також відповідна релігійно-юридична доктрина (вчення), «оздоблена» релігійними текстами [8, с. 124]. Для цього типу юридичних систем є характерним, як зазначав професор, формальна невідокремленість нормативів власне юридичних від моральних, внутрішньо-сімейних, побутових та інших (як прояв синкретизму, нерозчленованості всіх соціальних норм).

Петро Мойсейович виступив керівником кандидатських дисертацій, в яких досліджувалося співвідношення релігії та права, зокрема вплив релігії на права людини, на формування

правової свідомості та правової культури, серед яких Л. В. Ярмол «Свобода віросповідання людини: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження)» (2003), С. П. Добрянський «Актуальні проблеми загальної теорії прав людини» (2003), С. О. Верланов «Економічні і соціальні права людини: європейські стандарти та їх впровадження в юридичну практику України (загальнотеоретичне дослідження)» (2008), Т. І. Дудаш «Праворозуміння: герменевтичне дослідження» (2008), Д. А. Гудима «Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження» (2008), С. Б. Цебенко «Права людини у сучасних доктринах православ'я у світлі міжнародних стандартів (загальнотеоретична характеристика)» (2013) та ін.

У підсумку зазначу, що фундаментальність та оригінальність поглядів професора Петра Мойсейовича Рабіновича щодо низки актуальних питань теорії та методології порівняльного правознавства є незаперечними. Його ідеї, я впевнений, і надалі впливатимуть на розвиток цієї галузі знань та надихатимуть науковців на нові ідеї у царині юридичної компаративістики.

1 Рабінович П. М. Людські потреби – глибинний визначальний чинник праворозуміння. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 4. С. 14–24.

2 Рабінович П. М. «Методологія правознавства: проблеми плюралізації». *Вісник Академії правових наук України*. 1995. № 3. С. 81–87.

3 Рабінович П. М. Наука порівняльного правознавства: до характеристики її предмета. *Порівняльне правознавство*. 2012. 1–2. С. 63–69.

4 Рабінович П. М. Порівняльне правознавство: формування теоретичних засад. *Право України*. 2017. № 3. С. 197–199.

5 Рабінович П. М. Соціальна сутність правових систем і забезпеченість ними прав людини – необхідні складові предмета юридичної компаративістики. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 1. С. 16–24.

6 Рабінович П. М. Універсальна теорія права як загальна концептуальна основа теорії національного і міжнародного права (до проблеми формування). *Публічне право*. 2017. № 3. 18–23.

7 Рабінович, П. М. Чи можлива універсальна теорія права як спільна концептуальна основа теорій національного і міжнародного права? (запрошення до дискусії). *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 2. 245–248.

8 Рабінович, П. М. *Основи загальної теорії права та держави*. Львів: Край, 2010.

9 Рабінович П. М. *Основи теорії та філософії права*. Львів: Медицина і право, 2021.

ВНЕСОК ПРОФЕСОРА ПЕТРА РАБІНОВИЧА В РОЗРОБКУ КОНЦЕПЦІЇ СЕМІОТИКИ ПРАВА В УКРАЇНІ

Ольга Балінська

*Львівський державний університет внутрішніх справ
e-mail: olga_bal@ukr.net*

Ще у другій половині XIX ст. видатний український мовознавець О. Потебня (1835–1891) у своїй концепції мови представив природу слова, що за своєю суттю близька сучасному семіотичному підходу до розуміння структури слова як трискладової одиниці. Цей український філософ у праці «Думка і мова» (1862, 3-тє вид. 1993) [4] у контексті аналітичного дослідження загальнотеоретичних проблем, що стосуються розвитку мовлення і мислення у їх взаємозв'язку, тобто співвідношення процесів продукування мовлення, його впливу і сприйняття почутого, вивів формулу структури слова – зовнішня форма, зміст і внутрішня форма, що загалом відповідає сучасним семіотичним елементам знаку – означуваному, означникові та значенню. Саме відтоді доречно говорити про історіографічний початок семіотики в Україні.

1. Однак уперше саме семіотичний підхід як такий був згаданий у дослідженнях українців наприкінці 70-х років XX століття і до того ж у контексті юриспруденції. Йдеться власне про праці знаного в Україні та далеко за її межами науковця Петра Мойсейовича Рабіновича.

У своїй монографії «Проблеми теорії законності розвинутого соціалізму» (1979) [16], зокрема розглядаючи питання вдосконалення юридичних засобів зміцнення законності, П. Рабінович виклав лінгвопсихологічні та логіко-семантичні аспекти тлумачення і конкретизації юридичних норм. Тут зазначено так: «Великі можливості закладені у фундаментальному положенні про право як про систему встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил поведінки (норм), які виражають волю панівного чи керівного класу та є – в онтологічному плані – наказовими (деонтичними)

судженнями законодавця, що об'єктивовані через природну мову. Це положення дозволяє, зокрема, безпосередньо використовувати висновки таких порівняно молодих наук, як семіотика, психологічна лінгвістика, деонтична логіка для вдосконалення правових інструментів, що забезпечують юридичну правомірність нормативної конкретизації та розвитку законодавства, полегшують його правильне, однотипне розуміння і застосування, покращують його стилістику і т. д. ... Як одну із перших таких спроб проведено дослідження тлумачення та конкретизації права, заснований на деяких висновках вказаних наук» [16, с. 50].

Знання зі сфери семіотики у цьому контексті застосовано дослідником для пояснення поняття «семіотичні групи» як групи людей, які володіють у межах певної мовної підсистеми відносно спільним тезаурусом (словником) з певним комплексом мовленнєвих умінь (однаковим рівнем мовної свідомості). При цьому він зауважує, що «без урахування лінгвопсихологічних особливостей тих семіотичних груп, яким адресовано закон, вкрай складно забезпечити саме для них зрозумілий, точний, однозначний виклад закону» [16, с. 52].

Через призму поняття «семіотична група» було вивчено юридико-інтерпретаційні процеси, які здебільшого орієнтуються на формальні характеристики (як-от вік, стать, соціальний статус, рід занять та інше). Те, наскільки зрозумілим є тлумачення норм закону, демонструє ступінь підготовленості відповідної семіотичної групи та рівень інформативності законодавчого тексту [16, с. 55]. При цьому автор робить висновок, що все це вкрай важливо для оптимізації умов однотипного розуміння законодавства та вдосконалення юридичних засобів забезпечення законності.

Практично цими положеннями у сферу правознавства було введено семіотику – новий методологічний підхід до розуміння права як знакового тексту (за допомогою логіко-семантичних засобів – термінопонять – формується однотипне сприйняття змісту права).

2. Треба віддати належне П. М. Рабіновичу, що, навіть не називаючи цей методологічний підхід безпосередньо у

своїх працях, він застосовував його для опису розуміння права та супутніх понять.

З огляду на контекстуальне наповнення «навколосеміотичних» досліджень проф. П. Рабіновича, їх можна умовно розділити на три групи: 1) праці з вивчення проблем законності, 2) розробки з питань герменевтики, 3) вивчення процесів і механізму правоназивання.

До першої групи варто віднести серію праць, у яких П. Рабінович розкриває *методологію знаковості й символізму у сфері функціонування права*, в ідеалі – його однакового розуміння, а отже, і реалізації (виконання, додержання, застосування). Так, у 1970–80-х роках науковець описав регулятивно-юридичну природу правових актів [14, с. 31] через застосування у їх аналізі психологічної та лінгвістичної складових, проєктуючи на основі цього державно-правові закономірності, механізми їх дії та використання у суспільстві [8, с. 59]. Науковець уже тоді популяризував думку, що, розкривши семіотичні властивості юридичних норм (їх соціальну універсальність і державний символізм – [14] та знаючи спосіб життя людини (соціальні умови і статус – [16, с. 80]), варто говорити про доцільність функціонування правових норм [11] і потенційні можливості соціального планування процесу правовідносин, а отже, зміцнення законності [16, с. 80].

Захопившись мовними й суміжними (мовленнєвими, комунікативними, психо-лінгвістичними та ін.) вченнями, наприкінці 1980-х П. Рабінович активно застосовує і рекомендує іншим *герменевтичний підхід* у правових дослідженнях [7: 1990, с. 377, 383], а також запроваджує *антропоцентричну модернізацію* світоглядно-концептуальної спрямованості, змісту і структури звиклої на той час теорії права та держави [13: 1992; 1993]. Цей методологічний плацдарм (1995) дав імпульс до вивчення прав людини і нації [13], зокрема прав національних меншин [17], проблем формування правової демократичної держави в Україні [15] та національної ідентифікації українців [12]. Вважаючи герменевтику загальною теорією розуміння всіх явищ і процесів правового регулювання, П. Рабінович надавав саме цій методологічній парадигмі центральне

місце в загальнотеоретичному правознавстві [5]. І попри це, у працях цього періоду так чи інакше простежується присутність юридичного символізму, правової знаковості: від вибору теми (об'єкта) вивчення до авторського бачення людиноцентризму як основного вектору всіх методів і підходів, залучених ним у дослідження права через осягнення феномену людської свідомості.

Саме мовний чинник, продовжуючи домінувати у теоретичних розробках П. Рабіновича в кінці 1990-х, виводить дослідження цього вченого на ще один рівень – *вербально-семантичного і навіть денотативного аналізу*. Шкодуючи, що «правила філологічного (текстового) та систематичного тлумачення законодавства, за допомогою яких значною мірою з'ясовується законність чи, навпаки, незаконність діянь, рішень, дещо, можна сказати, відійшли у тінь, відсунулись на другий план наукознавчих пошуків» [10, с. 249], дослідник наголошував на важливості чіткості й однозначності норм права (правоназивання), а також на необхідності їх однакового розуміння і виконання (правосприйняття).

Тож, у його публікаціях з'являється «нове» термінопоняття – *«стандарт»*, що фіксує мінімальні показники певного змісту чи певного обсягу (до прикладу, буттєвих прав людини) і при цьому може мати обов'язковий чи рекомендаційний характер (2020). «Праволюдінні стандарти», за П. Рабіновичем, це стандарти як гарантії й одночасно як взірці та еталони, а стандартизація – як уніфікація. У цих скупі вихоплених із контексту концепції теорії та філософії права характеристиках вміщена дуже влучна значеннєва концентрація змісту стандарту права, яке в сучасному світі покликане бути і взірцем (ідеалом, до якого треба прагнути), і гарантією (однаково надійним захистом для усіх), і уніфікацією (узагальненням типових норм і вимог). З огляду на це, соціальне призначення правотворчості – встановлювати стандарти, еталони, взірці поведінки учасників суспільних відносин, тобто моделювати такі суспільні відносини, які, з позицій держави, є припустимими, бажаними або необхідними (обов'язковими), чи забороненими [19: 2020].

А це не що інше, як семіотичне розуміння права, в межах якого правове повідомлення (норма права) – це сукупність знань, набутих у процесі практичної діяльності, акумульованих у вербальній формі й перетворених на певний стандарт діяльності, певну соціограму, що містить перелік обов'язкових характеристик, якими мають володіти соціальні суб'єкти для забезпечення їх упорядкованого співіснування. Правове повідомлення є своєрідним семіотичним мірилом, стандартом, якому мають відповідати (або прагнути до цього) форми організації суспільства, типи відносин між соціальними суб'єктами, їхні індивідуальні дії, вчинки; символічним трафаретом, матрицею, загальноприйнятим і визнаним взірцем облаштування суспільної життєдіяльності, що схвалений для наслідування й дотримання; знаковим критерієм для оцінки, визначення, класифікації або розрізнення правослухняного та протиправного типу поведінки [див. 1].

Близьким до стандарту, до певної міри рівноцінним поняттям у розвідках з проблем захисту прав і свобод людини та громадянина П. Рабінович застосовує відповідник «канон» як непорушно встановлене правило [18]. Так звану «канонічну наративну схему», що складалася з послідовності компонентів – маніпуляції, дії та санкції, – вже давно застосовують європейські семіологи (прихильники лінгвосеміотики) і не тільки в аналізі розповідних, а й багатьох інших текстів (публіцистичних, кулінарних, правових і т. д.), навіть у такій фундаментальній сфері, як пошук людиною сенсу життя. Тож львівський філософ права і в цьому контексті демонструє свою проєвропейськість.

А ще однією семіотичною властивістю права, яку П. Рабінович чіткою маркаційною лінією цілеспрямовано проводить крізь всі свої напрацювання ще з далеких 1960-х, є універсальність [10]. Дуже часто дослідник наголошує на важливості й доцільності однотипності розуміння правових норм, а тому вивисує універсальність як одну з основних характеристик правопонять, що зберігає фундаментальність і концептуальну цілісність права та, зрештою, закладає підґрунтя для формування доктрин (як-от семіотика права) [10].

Крім цього, з огляду на професійну здатність всебічного охоплення проблеми, її вичерпного аналізу та влучного виокремлення найбільш значущого, П. Рабіновича часто запрошували до *авторства словникових та енциклопедичних статей з проблем теорії та філософії права* (Юридичний словник, 1974; Українська радянська енциклопедія, 1979, 1982, 1983, 1984; Юридичний словник-довідник, 1996; Юридична енциклопедія, 1998, 1999, 2001, 2003; Міжнародна поліцейська енциклопедія, 2003, 2005; Політологічний енциклопедичний словник, 2004; Великий енциклопедичний юридичний словник, 2007, 2012). Він охоче відгукувався на такі запрошення, адже розумів, що, формулюючи певні правові дефініції, формує певну стабільність права, яка здатна зберегти і передати значущу соціальну інформацію.

3. Не тільки у своїх працях П. Рабінович ретранслював свій інтерес до семіотики, його ідеї цілеспрямовано лягли в основу досліджень його учнів.

Вдало здійснила загальнотеоретичне дослідження знаковості права Т. Дудаш [2], яка, зокрема, розкрила семіотичні засади правопозначення, символізацію мононорматики, розмежувавши при цьому правопозначення і правоназивання, ввівши цю проблематику в контекст герменевтичних аспектів процесу й результату праворозуміння та його впливу на офіційну інтерпретацію юридичних норм. Ця дослідниця позначає мовну грань розуміння права терміном «правоназивання», чим обґрунтовує і доповнює наукову гіпотезу П. Рабіновича про те, що слово «право» використовується для позначення низки понять про різноманітні соціальні явища аж ніяк не випадково. Вона, зокрема, зазначає: «... саме правоназивання виступає необхідною (хоча й недостатньою) детермінантою того чи іншого праворозуміння: такому називанню об'єктивно притаманна здатність змістовно скеровувати праворозуміння у певному напрямі». При цьому вона розмежовує поняття правоназивання (як правонаомінаційний процес) і правопозначання (як позначення первісних мононорм тими чи іншими знаками та символами).

Зрештою, і син професора – нині професор Сергій Рабінович – у своєму дослідженні юснатуралістського підходу до ро-

зуміння всіх правових явищ [22], також розкриває смислові (семіотичні) зв'язки між природним типом праворозуміння і державно-юридичною практикою та демонструє типові (знакові) зразки поведінки, які складаються у правових відносинах і зрештою стають основою правомірних, або ж «розумних» очікувань учасників цих відносин. Такі очікування є необхідними смисловими передумовами соціальної комунікації, які виражають соціально-комунікативні закономірності, що вивчаються семіотикою, соціологією, психологією і теорією комунікації.

До певної міри я також можу дочислити себе до «позаштатних» учнів П. Рабіновича, оскільки мала нагоду консультуватися в нього і просто вести цікаві наукові дискусії, зокрема й у сфері семіотики права. Моя докторська дисертація «Семіотика права як філософсько-правова парадигма» [1] пройшла неофіційне, але не менш прискіпливе рецензування Петра Мойсейовича та офіційне опонування Сергія Петровича вже безпосередньо піз час прилюдного захисту. Власне о-соціалнення процесів функціонування правових знаків окреслено саме під впливом цього наукового дуєту консультантів, у результаті чого було резюмовано, що у семіотичному контексті право слід розуміти у широкому соціологічному його значенні як систему знаків, сформованих людиною на основі соціального досвіду для спрощення сприйняття та передачі інформації про правову дійсність.

4. Зрештою П. Рабінович сам став знаковою постаттю у теорії права, своєрідним символом львівської правничої школи. Як відзначав один із його однокурсників, «з-поміж нас були такі, чиє покликання міг розпізнати кожен. Чи й не від самого початку наш студентський загаль визнав за П. Рабіновичем обов'язок інтелектуальної праці: бути йому професором та й годі... Він справдив наші прогнози: став відомим ученим і залишився душею нашого товариства, і в чомусь його символом» [3, с. 4].

На символізмі теоретичних, методологічних, філософських і просто мисленневих надбань П. Рабіновича виросло декілька поколінь українських правників. Впевнена, що закладені

понад пів століття тому засади семіотичного підходу до правотворення та правореалізації досі не розкрили повністю свій праксеологічний (навіть прагматичний) потенціал. Але це вже завдання для адептів семіотика-правознавця Петра Мойсейовича Рабіновича.

1. Балинська О. М. Семіотика права як філософсько-правова парадигма: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук: спеціальність 12.00.12 «Філософія права». Львів: ЛьвДУВС, 2013. 426 с.

2. Дудаш Т. Праворозуміння крізь призму герменевтики / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України / гол. ред. Рабінович П. М. Серія 1. Дослідження та реферати. Вип. 22. Львів: Край, 2010. 248 с.

3. Чуприна В. Хризантеми, або З любов'ю до тебе, наша незабутня юносте. Освіта. 2005. № 16. *Цит. за:* Півстоліття наукового повноліття. До ювілею професора Петра Мойсейовича Рабіновича. Львів, 2016. 100 с.

4. Потебня О. Думка і мова / вид. 3-є, доп. Київ: СИНТО, 1993. 192 с.

5. Рабінович П. М. Герменевтика і правове регулювання. *Вісник Академії правових наук України*. 1999. № 2. С. 61–70.

6. Рабінович П. М. Загальна теорія права і держави: сучасні проблеми методології дослідження і методики викладання. *Вісник Львівського університету. Серія юрид.* Вип. 30. 1993. № 1.

7. Рабінович П. М. Методологія правознавства: проблеми плюралізації. *Вісник Академії правових наук України*. 1995. № 3; Методологічні проблеми юридичної науки: монографія. Київ, 1990 (у співавторстві).

8. Рабінович П. М. (у співавторстві) Молоді про закон: посібник. Львів, 1975.

9. Рабінович П. М. На шляху до формування доктрини основоположних прав людини. *Право України*. 2022. №1; Юридична доктрина як різновид доктрини правової. *Вроцлавсько-Львівський юридичний збірник*. 2022. 13; Праворозуміння – концептуально-методологічний фундамент формування та розвитку правової доктрини (за матеріалами журнальної дискусії 2021–2023 рр.). *Право України*. 2023. № 3; Наукова доктрина як концептуально-методологічний фундамент впровадження в Україні міжнародних стандартів прав людини. *Державне будівництво і місцеве самоврядування*. 2023. № 46. С. 11–28 (Співавтор).

10. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів: Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.

11. Рабінович П. М. Підвищення доцільності радянського законодавства у період розгорнутого будівництва комунізму. *Правознавство*. Вип. 1. Київ, 1965; Питання забезпечення соціалістичної доцільності у процесі здійснення норм радянського права. *Проблеми правознавства*. Вип. 5. Київ, 1966; Юридичні гарантії доцільної реалізації норм радянського права. *Проблеми правознавства*. Вип. 10. Київ, 1968; До питання про співвідношення соціалістичної законності й доцільності в реалізації норм радянського права. *Вісник Львівського університету. Сер. юрид.* Львів, 1969.

12. Рабінович П. М. Подвійна національна ідентифікація: до постановки проблеми. *Республіканець*. 1994. № 3–4; Право людини на національне самовизначення і проблема бінаціональності. *Український часопис прав людини*. 1995. № 2; Свобода віровизнання та проблеми її державного забезпечення в Україні. *Права людини в Україні*. Вип. 15. Київ, 1996.

13. Рабінович П. М. Права людини та їх юридичне забезпечення. Основи загальної теорії права і держави: навчальний посібник. Київ, 1992; Етнічні права людини і нації (до розробки загальних понять та їх впровадження у нову Конституцію України). *Міжнаціональні відносини на Півдні України: історія та сучасність*. Запоріжжя, 1993; Основні права людини: спроба загальнотеоретичної характеристики. *Права людини в Україні*. Вип. 3. Київ, 1993; Основні права нації (народу). *Юридичний словник-довідник*. Київ, 1996.

14. Рабінович П. М. Право як цінність культури. *Проблеми правознавства*. Вип. 18. Київ, 1971.

15. Рабінович П. М. Правова держава і права людини (питання загальної теорії). *На шляху до правової держави*. Вип. 2. Львів, 1991; Права людини і правова держава у майбутній Конституції України. *Конституція і місцеве самоврядування в Україні*. Вип. 1. Київ, 1992; Правова держава: яка її соціальна сутність? *На шляху до правової держави*. Вип. 3. Львів, 1992; Про сутність сучасних демократичних держав (у зв'язку з проектом нової Конституції України). *Вісник Академії правових наук України*. Харків. 1993. № 1.

16. Рабінович П. М. Проблеми теорії законності розвинутого соціалізму: монографія. Львів, 1979. 204 с.

17. Рабінович П. М. Суверенізація Української РСР і проблеми відродження єврейської культури. *Відродження*. 1991; Права національних меншин і закон. *Совість*. Львів. 1992. № 13, 14, 15.

18. Рабінович П. М. Універсальний канон людських прав. *Право України*. 2018. № 9.

19. Рабінович П. М. Універсальні стандарти людяності як концептуальні засади антропоцентричного праворозуміння. *Право України*. 2021. № 1; Міжнародні праволюдні стандарти: поняття, класифікації. *Публічне право*. № 1 (37). 2020. С. 144–150.

20. Рабінович П. М. Філософія права: деякі наукознавчі аспекти. *Вісник Академії правових наук України*. 1997. № 1; Філософія права: до характеристики предмету. Філософський метод: перед лицем нових парадигм. *Філософські пошуки*. Вип. I–II. Львів, 1997.

21. Рабінович П. М. (у співавторстві) Юридична наука і освіта в Україні: монографія. Київ, 1992.

22. Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2010. 576 с.

**МОВНІ СЮЖЕТИ
У ЗАГАЛЬНОТЕОРІЙНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ
П. М. РАБІНОВИЧА**

Тамара Дудаш

*Львівський національний університет імені Івана Франка
e-mail: tamara.dudash@gmail.com*

Свого часу Петро Рабінович сформулював тезу про те, що поняття про різні явища соціальної дійсності були позначені словом «право» у слов'янських мовах зовсім не випадково, яка увійшла у всі видання його посібника з теорії та філософії права. Згодом ця теза стала науковою гіпотезою, що її перевірила й підтвердила у своїй розвідці авторка цієї доповіді за допомогою мовознавчих та семантичних методів досліджування. Зазначене лише мимохідь ілюструє значну вагу, що її приділяв П. Рабінович мовним питанням у загальній теорії права і правознавстві загалом. Дбати про зрозумілість тексту через його ґрунтування на мовно правильній термінології й синтаксі – лише деякі з засад, що їх пропагував П. Рабінович і наполегливо прищеплював своїм учням. Крім того, у доробку П. Рабіновича є досліджування лінгво-психологічних та логіко-семантичних аспектів тлумачення й конкретизації юридичних норм (що сягає ще його монографії «Проблеми теорії законності розвинутого соціалізму» (Львів, 1979 р.)).

Професор П. Рабінович завжди уважно ставився до вживання термінів та до форми самого терміна. Він послідовно обирав найточніші слова для позначування понять. Так, у останньому виданні його посібника із теорії та філософії права послідовно розмежовано вжиток терміноелементів «правовий» та «юридичний» у терміносполуках: «правова держава», «правова свідомість», «юридична система», «юридична норма», «юридичні відносини» та ін. Також він розрізняв відтінки значень термінів, що їх утворював. Наприклад, щодо меж прав людини він оперував такими термінами як «обмежування прав людини», «обмеження прав людини» та «межі прав людини», що відбивають процесовість відповідних понять.

Тож спробуємо далі переглянути термінологію загальної теорії права під оглядом мовної правильності усталених термінів та запропонувати варіанти заміни зросійщених термінів та терміносполук.

Найперше, треба послідовно розмежовувати і вживати прикметники з коренем «прав». Про зміст понять, що позначені термінами з цим коренем, йдеться вище. У контексті теорії права можемо запропонувати таке. По-перше, треба повернути термін «правний» і позначити ним *ті явища, що ґрунтуються на праві та ті, що їх регулює право*, у зв'язку цього прикметника з іменниками. Нагадуємо, що термін «протиправний» у теорії права залишився. Він потребує свого антоніма. Йдеться про такі поняття, що їх доречно позначити терміноелементом «правний»: «правна держава», «правний статус особи», «правна норма», «правний принцип», «правна система», «предмет правного регулювання», «метод правного регулювання», «правні відносини», «правний акт», «правна сила», «нормативно-правний акт», «нормативно-правний припис», «правний факт», «правне регулювання», «правний режим», «правна позиція», «правна мова» (як мова правотворчості, правотлумачення й правозастосовування), «правна відповідальність» та інші. Водночас тут важливо застерегти, що якщо називати повищі явища саме «правними», ми автоматично вкладаємо у них такий зміст, що вони ґрунтуються на праві як такому, що втілює ідеали справедливості та свободи, відповідають принципу правовладдя. І якщо щодо «правної держави» це «працює» завжди, то щодо «правної норми», «правного акта» чи «правної позиції» – не завжди. Бо вони можуть бути формально правними, а за змістом – протиправними. Тому якщо є потреба позначити явища, що мають нормативну природу, незалежно від того, чи їхній зміст правний чи протиправний, можемо використовувати латинізованого прикметника «юридичний». Тоді матимемо мовні засоби для позначування як ідеальних явищ, так і реальних. За умови такого слововжитку питання, чи є юридична норма правовою нормою чи протиправною, набуває сенсу. Проте якщо заперечувати можливість уживання прикметника «юридичний» як такого, що має ска-

льковані з російської мови значення, то для позначування нормативної природи можна було б використати прикметника «правничий» (врахувавши, що словники наводять «правничий» як синонім до «юридичний»).

Ті явища, що мають стосунок до права чи властиві праву, доцільно й далі позначати термінами, що містять терміноелемент «правовий». Йдеться про такі: «правовий звичай», «правова свідомість», «правова культура», «правовий нігілізм», «правова поведінка», «правова аргументація» (така, що стосується права; наприклад, політичний аргумент може стосуватися права, але він не є правним аргументом, бо ґрунтований на міркуваннях політики), «правовий вакуум», «правова прогалина», «правова політика», «правовий термін», «правове поняття», «правова закономірність».

Ті явища, що стосуються усієї правової царини (правництва) чи правника доцільно позначити термінами, що містять у своєму складі прикметника «правничий». Йдеться щонайменше про такі поняття: «правнича доктрина», «правничий факультет», «правнича допомога», «правнича консультація», «правнича освіта», «правнича свідомість», «правнича практика», «правнича система» (як взаємозв'язок усіх правових явищ у суспільстві), «правнича аргументація» (як така, що її здійснюють правники), «правнича мова» (як мова правників), «правничий термін». Тут також звернемо увагу на термін «правництво», що зафіксований ще у Російсько-українському словнику за редакцією А. Кримського та С. Єфремова. Незважаючи на те, що у СУМ-20 він поданий як синонім до «правознавство», вважаємо, що його значення має бути значно ширшим. Цим терміном доцільно позначити сукупність діяльності, науки й практики, стосовних до права, його вивчення, тлумачення, застосовування у межах правничої системи.

По-друге, треба перебудувати термінологію, що позначає діяльність і результат діяльності під оглядом теорії процесових утямків, про яку йшлося вище. Усі різновиди правної діяльності треба позначати правильними віддієслівними іменниками й прикметниками. Так, діяльність має бути «правозастосовча», а не «правозастосовна», бо суфікс -н дає слову зна-

чення «той, що його можна застосувати», а це не відповідає суті діяльності. Віддієслівним іменником для позначки цієї діяльності слугуватиме «правозастосовування», а не «правозастосовування». Адже цю діяльність провадять постійно, а не разово. Проте слову «правозастосовування» також є місце. Воно позначає одноразову правозастосовчу дію (що з семантичного погляду є подією). Застосованість права є результатом, а предметним іменником буде слово «правозастосунок», якому також можна знайти місце в правничій термінології. Також уживають терміна «правозастосовчий акт» (і аж ніяк не «правозастосовний»!), що вказує прямо на документ, що постає в результаті цієї діяльності. Цей документ містить «правозастосовчий припис».

За аналогією до цього розмежовуємо з'ясування й з'ясування, роз'яснювання й роз'яснення (як етапи правотлумачної діяльності) для позначення процесу постійної діяльності чи одноразової дії залежно від контексту. Властивістю застосованого, з'ясованого чи роз'ясненого буде, відповідно, застосованість, з'ясованість чи роз'ясненість [нормативно-правного припису], що виникають в результаті відповідних діяльностей.

По-третє, треба змінити форми окремих термінів чи самі ці терміни на правильні. Щодо стадій правотворчої діяльності: варто було б замінити термін «прийняття законопроекту» на «ухвалення законопроекту». Адже саме терміноелемент «ухвалення» є провідним для правничої мови і має слугувати родовим. Термін «прийняття» є надто загальним, а його наявність у відповідній словосполучі – результат калькування російськомовного «принять закон». Крім того, потребує заміни термін «переживаюча дія нормативно-правового акта», що є активний дієприкметник. Його належить замінити на термін «переживна дія нормативно-правового акта».

По-четверте, треба замінити слова, що походять з російської мови і є кальки. Термін «правомочність», що його часто використовують, щоб схарактеризувати структуру суб'єктивного права та правосуб'єктності, належить замінити на репресованого терміна «правоможність».

Іменник «необхідність» і прикметник «необхідний» входять до таких правничих терміносполук як «необхідна оборона», «крайня необхідність», «необхідний у демократичному суспільстві» тощо. У Російсько-українському словнику правничої мови за редакцією А. Кримського знаходимо такі відповідники слова «необходимость»: «конечність», «потреба», «неминучість». А у Словнику ділової мови відповідниками іменника «необходимость» є «(до)конечність», «потреба». Саме їх доречно використати для утворення правильних терміносполук у правничій мові. Звідси, «необхідна оборона» – це «доконечна оборона»; «крайня необхідність» – «конечність»; «необхідний у демократичному суспільстві» – «потрібний у демократичному суспільстві». Принагідно зауважимо, що слово «доконечний» вживають у деяких рішеннях Конституційного Суду України, зокрема у складі словосполучення «доконечна умова державності».

Насамкінець звернемо увагу на потребу замінити такі прикметники як «загальнодозвільний» (чи «загальнодозволений») і «спеціальнодозвільний» (чи «спеціальнодозволений»), що їх вживають як позначки принципів та типів правового регулювання у теорії права. «Дозвільний» та «дозволений» мають такі закріплені значення «той, що містить / дає дозвіл на здійснення чого-небудь» та «той, що його можна дозволити», відповідно. А «дозволений» – це той, що його дозволили. Жодне з цих значень не відповідає змісту поняття про відповідні принципи чи типи правового регулювання. Оскільки визначальним як для принципів, так і для типів правового регулювання є переважання дозволів як засобів правового регулювання, то найточніше було б назвати ці принципи «загальнодозволовим» і «спеціальнодозволовим». Адже «дозволовий» утворене за словотвірною моделлю, що надає йому значення «той, що стосується дозволів».

**ДОСЛІДЖЕННЯ
ЛІНГВІСТИЧНОГО ВИМІРУ ПРАВНИЧОЇ МОВИ
(З ПЕРСПЕКТИВИ НАУКОВОГО СПАДКУ
ПРОФЕСОРА П. М. РАБІНОВИЧА)**

Юлія Матвєєва

*Національний університет «Києво-Могилянська академія»
e-mail: matveevaji@ukma.edu.ua*

Лінгвістичний вимір правничої мови, безперечно, є важливою складовою як загальнотеоретичної юриспруденції, так і юридичної практики. Тому ще з античних часів красномовство, риторика як мистецтво мови, правила побудови художнього мовлення набувають важливого значення у суспільно-політичному житті. За допомогою мовних зворотів відомі ритори проголошували свої промови і впливали на долі людей та громад.

Як висловився відомий римський оратор, педагог і юрист Квінтіліан (І ст. н. е.), автор відомого трактату «Повчання оратору»: «ми повинні говорити не так, щоб слухачі могли нас зрозуміти, а щоб вони не могли нас зрозуміти неправильно» [1]. Мова оратора має бути «елегантною», «викликати довіру у людей», «бути переконливою». Але сила мови може використовуватись із різною метою. Красномовство може «виривати злочинців з-під кари закону», а може «забезпечити засудження невинних і вводити в оману обговорення», може «розпалювати не лише заколот і народні хвилювання, але й війни» і «воно є найефективнішим, коли дає перевагу брехні перед правдою» [1].

Таким чином, різні лінгвістичні прийоми мають великий вплив на юридично значущі акти: рішення судів, акти нормозастосування суб'єктів владних повноважень та ін. Важливу роль тут відіграють мовні засоби, які допомагають вплинути на сутність тексту.

У зв'язку із наявністю лінгвістичних особливостей мови різних правничих текстів прийнято виділяти окремий юриди-

чний стиль. Для нього правова наука напрацювала **низку вимог:**

- **адекватність** – юридична мова має реально відображати наявну правову і політичну, державну дійсність. Кожний юридичний термін, кожна юридична категорія повинні бути як зовнішнім відображенням змісту правових явищ або державно-політичних процесів, так і точно, достовірно передавати зміст кожного поняття;

- **детермінованість** – кожна юридична категорія проектується на інші юридичні категорії. Однак така детермінованість має не односторонній і лінійний характер, а є взаємопов'язаною. Значення юридичної термінології і категорій не може бути сприйнято без праворозуміння інших юридичних категорій. Логічний взаємозв'язок в юридичному мовному обороті – така сама норма, як наявність логіки в самому праві, тому що відображаючи право зовні, юридична мова відтворює і відображає властивості самого права;

- **лапідарність** – стиль юридичної мови, який полягає у лаконічності, стислості, ясності, виразності. Зайві мовні символи не тільки не мають сенсу і не відображають зміст юридичної мови, але й знижують сприйняття значення юридичної термінології. Юридична мова відтворює лише фактичну основу певних обставин і правові (у більш вузькому сенсі – законодавчі) обґрунтування цих фактів. Стислість юридичної мови – це її функціональна необхідність;

- **формальність** юридичної мови – кожний термін, кожна категорія в юридичному тлумаченні можуть бути тільки однозначними і не повинні припускати подвійного значення;

- **функціональність** – функції юридичної мови полягають не тільки в тому, щоб точно і правильно визначити сенс правових і державно-політичних явищ, а й у тому, щоб спроектувати його в соціальне середовище, надати йому прикладного значення і зробити засобом спілкування, в першу чергу, у професійній юридичній діяльності [2, с. 19–20].

Згідно із правознавчим підходом поняття юридичної стилістики мало би охопити різні функційні напрями правничої мови, а саме: мову правотворчості, мову правозастосову-

вання, мову правотлумачення, мову правореалізації, професійну правничу мову та мову правничої науки [3, с. 25].

Так, наприклад стаття 35 Закону України «Про правотворчу діяльність» передбачає такі вимоги до мови та стилю нормативно-правового акта:

1. Текст нормативно-правового акта має викладатися державною мовою відповідно до стандартів української правничої термінології та українського правопису, затвердженого відповідно до Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

Для формулювання норм права у нормативно-правових актах використовується офіційно-діловий стиль, для якого характерні:

1) нейтральність і стриманість, відсутність емоційної, експресивної, розмовної лексики та індивідуальних авторських рис;

2) використання віддієслівних іменників, безособових і наказових форм дієслова;

3) використання прямого порядку слів у реченні.

2. Терміни, що вживаються у тексті нормативно-правового акта, мають відповідати термінології Конституції України, цього Закону, інших законів, а також нормативно-правових актів вищої юридичної сили.

3. Терміни, що вживаються в тексті нормативно-правового акта, повинні бути короткими, лексично правильно сформульованими, однозначними, зрозумілими. Перевага надається загальноновживаній та (або) спеціальній термінології державної мови [4].

Таким чином, можна висувати, що юридична діяльність має свої специфічні набори інструментів, які допомагають створювати офіційні тексти різних документів: нормативних актів, актів застосування норм права, в тому числі судових рішень та ін.

Варто відзначити, що для такого роду документів характерні певні спільні риси, які характеризуються використанням специфічних термінів. Правовий термін – слово чи словосполучення, яке є узагальненим найменуванням певного право-

вого поняття і яке використовують у мовах правотворчості, правотлумачення, правозастосування, правореалізації, професійній правничій мові та у мові правничої науки [3, с. 19].

Правовим термінам та правовим текстам властиві як загальномовні ознаки, притаманні усім різновидам літературних текстів та мовних понять, так і ознаки спеціально-юридичні.

Серед таких спеціальних ознак варто виділити вимоги принципу правової визначеності, які застосовують у своїй практиці як національні судові органи, так і Європейський Суд з прав людини. Юридичний текст, норма закону мають бути сформульовані таким чином, щоб особі було зрозуміло, яку поведінку вона може планувати та що їй слід очікувати під впливом дії права. Це так звані *юридико-технічні (формальні) вимоги* до нормативних актів: вимоги до ясності тексту нормативно-правових актів; чіткості формулювань правових норм, особливо тих, які визначають права, обов'язки і відповідальність особи; нечітке формулювання правової норми допускається лише у виняткових випадках; ступінь чіткості правової норми залежить від змісту нормативно-правового акта, сфери, на яку поширюється цей нормативно-правовий акт, а також від кількості та статусу тих, кому він адресований; вимоги до вираження правових норм, що містять дефініції; вимоги до правових норм, що містять юридичні фікції, презумпції та конструкції; вимоги до повноти вираження правових норм у тексті нормативно-правових актів; вимоги до лаконічності вираження правових норм у тексті нормативно-правових актів [5, с. 5].

У зв'язку із цим постає запитання: а чи можна надати певному правовому поняттю такого значення, яке б не змінювалося б, було б раз і назавжди визначеним і зрозумілим, принаймні для фахового середовища правників? Очевидно, відповідь на це запитання не є простою та однозначною. Для певних видів правових понять характерна чіткість і сталість: позов, процесуальний строк, злочин і ін. Натомість динаміка суспільного життя і еволюція права як засобу для урегулювання соціальних протиріч обумовлюють змінюваність підходів до розуміння тих чи інших явищ, процесів і понять. Так, наприклад,

сучасне розуміння понять сім'ї та шлюбу суттєво відрізняються від тих значень, які вони мали раніше.

Окрім того, можна стверджувати, що варто відрізнати окремі поняття у їх формальному і змістовному розумінні. Так, з точки зору формального розуміння, закон – це нормативний акт, прийнятий парламентом або референдумом у спеціальному порядку і який встановлює нормативні регулятори важливих сфер суспільного життя. Однак, з практики Європейського суду з прав людини впливає те, що суттєвого значення набуває змістовна якість закону, зокрема його доступність для адреса, ясність та зрозумілість наслідків для поведінки особи та ін. вимоги принципів правової визначеності та пропорційності.

Так, значення таких понять як право, закон змінювалися під впливом часу. Професор Рабінович П. М. зазначає з цього приводу в одній із своїх праць з філософії права про цікаву розвідку, предметом якої було виявлення первинних значень слова «право» у численних різноманітних мовах світу. На основі вивчення цього терміна у 50-ти різномовних етимологічних словниках було встановлено, що у стародавні часи цим терміном найчастіше позначались такі явища (і поняття про них): свобода людини, тобто простір здійснення можливостей людської поведінки (діяльності); справедливість як оцінювана щодо тих чи інших суб'єктів суспільства певна властивість суспільних явищ, зокрема людських вчинків; правила (норми) різноманітного походження стосовно людської поведінки, зокрема звичаї і традиції; частина (чи форма) моралі; лише такі норми поведінки, які тими чи іншими суб'єктами вважаються справедливими; норми такої поведінки, встановлені саме державою, її органами чи посадовими особами; угоди (договори) учасників суспільних відносин. У період же новітньої історії (XX–XXI ст.) людства термін «право» почав використовуватися також для позначення ще й таких явищ і понять про: суспільні відносини певного виду; комунікація (перемовини, дискурс) між суб'єктами; вимоги (домагання) суб'єктів щодо надання їм певних благ, цінностей, звернені до суспільства, держави чи до інших осіб; можливості задоволення людських потреб та інтересів учасників суспільних відносин; інтереси соціальних груп

або усього суспільства, захищені державою чи ж іншою публічною владою; балансування («зважування») між собою інтересів людей та їхніх груп; почуття, переживання, емоції учасників суспільних відносин [6, с. 7–8].

Таким чином, вивчення та дослідження правничої термінології, лінгвістичних особливостей мови права не втрачає своєї актуальності. Особливу роль відіграватимуть такі напрацювання у подальшому євроінтеграційному процесі повоєнної України і необхідності адаптації національного законодавства до вимог права ЄС. А наукова спадщина вельмишановного професора Рабіновича П. М. заклала надійний фундамент для подальших розвідок, зокрема, і у цій сфері.

1. Марк Фабій Квінтіліан. Повчання оратору. Режим доступу: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Quintilian/Institutio_Oratoria/2C*.html#18

2. Любченко М. Юридична термінологія. Харків : Права людини, 2015.

3. Рабінович П. М., Дудаш Т. І. Правнича мова: основні складники (загальнотеоретична характеристика). *Вісник Національної академії правових наук України*. № 1 (88) 2017. С. 17–29.

4. Закон України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 року № 3354-IX. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>

5. Матвєєва Ю. І. Принцип правової визначеності як складова верховенства права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К. 2019. 21 с.

6. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права. Львів: Медицина і право. 2021. 256 с.

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ПРАВОВОЇ ПЕДАГОГІКИ
ПРОФЕСОРА ПЕТРА РАБІНОВИЧА:
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНЕ ПРАВознавство,
ПРАВА ЛЮДИНИ, ПЕДАГОГІЧНИЙ ТАКТ**

Ігор Усенко

*Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України
e-mail: ibu040457@gmail.com*

Я, так само як і багато інших правознавців мого покоління, вчився на працях Петра Мойсейовича, а згодом мав щастя спілкуватися з ним особисто, зокрема разом брати участь у кількох проєктах, пов'язаних із правовою освітою та правовим вихованням школярів. Тому мій виступ матиме характер не стільки теоретичної розвідки, скільки спогадів із недалекого минулого.

Я став аспірантом Інституту держави і права у листопаді 1982 року, захистив кандидатську дисертацію в січні 1986 року. Відтоді кілька разів слухав виступи професора на різних наукових форумах, але особисто познайомився лише під час так званої Третньої всеукраїнської конференції з питань кодифікації українського законодавства (Львів, 7–8 грудня 1995). На самій конференції ми працювали в різних секціях: Петро Мойсейович зробив заголовну доповідь «Система права – об'єктивна основа кодифікації законодавства» на першій (загальнотеоретичній) секції, а я брав участь у восьмій секції, присвяченій проблемам української правничої термінології. Перебіг тодішніх наукових дискусій знайшов відображення у відповідній збірці тез [1]. На маргінесах конференції відбулася дружня вечірка в колі львівських теоретиків права, на яку разом із М. І. Козюброю запросили і мене. Там ми власне і познайомилися з професором.

Утім, реальна наша співпраця розпочалася через кілька років. Нас об'єднала прихильність до шкільного правознавства.

Маю підкреслити, що ще до проголошення незалежності України у Петра Мойсейовича був певний доробок праць з

правової освіти та правового виховання школярів. Перша відома мені публікація з цієї проблеми побачила світ 1983 року в журналі «Радянська школа» [2]. Став він і одним зі співавторів монографії з правового виховання молоді, виданої нашим інститутом в 1985 році [3]. У другій половині 80-х років, у час так званої перебудови професор оприлюднив низку статей із різних аспектів удосконалення правового виховання школярів, зокрема щодо досвіду регіональних досліджень правового виховання учнівської молоді [4; 5; 6; 7]. Авторитетного вченого залучили й до авторських колективів пробних навчальних посібників з основ правових знань для 9 класів середньої школи, які побачили світ 1989 року російською мовою в Москві [8] та 1990 року українською мовою в Києві [9].

Від 1991 року у незалежній Україні деякий час не було усталеного уявлення, які саме правові знання мають надаватися у вітчизняній школі. Вчителі здебільшого користувалися посібниками під назвою «Основи держави і права України», які видавалися в Києві (за редакцією автора цих рядків) [10] та Львові (за редакцією М. І. Настюка). Вдосконалений львівський посібник під назвою «Правознавство» був рекомендований Міністерством освіти для використання у школах України [12]. Співавтором усіх згаданих львівських видань став Петро Мойсейович. Окрім того, разом із відомим львівським вчителем вони видали 1995 року цікавий збірник правових афоризмів [13].

Від 1995 року Українська правнича фундація започаткувала кампанію із запровадження викладання в школах України курсу за вибором «Права людини». Відповідно до вимог міністерства освіти треба було підготувати навчальну програму, підручник для школярів і методичний посібник для вчителів, провести цикл тренінгів для майбутніх викладачів. Координатором цієї програми стала Людмила Григорівна Заблоцька. Петро Мойсейович став одним із неформальних керівників проєкту (разом із Володимиром Ісаковичем Євінтовым та Володимиром Наумовичем Денисовим). Я теж долучився до цього проєкту як науковець, що мав особистий досвід викладання у закладах середньої освіти та з підготовки навчально-методичної літератури. Як наслідок ми з Петром Мойсейови-

чем та іншими колегами стали співавторами відповідної програми [14] та підручника [15].

Майже водночас за моєю редакцією побачило світ перше видання зі статусом підручника (досі були лише посібники) з основ правознавства для школи. Петро Мойсейович щиро привітав наш колектив із успіхом і навіть зауважив, що щось саме таке вони хотіли підготувати, але міністерство «викручувало руки» авторському колективу львівських посібників, наполягаючи на максимальному скороченні обсягу. Згодом за власною ініціативою, яка була для мене приємною несподіванкою, професор опублікував і доброзичливу рецензію на цю книгу [16].

Непересічною була роль Петра Мойсейовича у проведенні Всеукраїнських конкурсів учнівських (згодом учнівських та студентських) робіт з прав людини. Ці конкурси проводилися за ініціативою Української секції Міжнародного товариства прав людини (голова – Андрій Олександрович Сухоруков), активної підтримки Харківської правозахисної групи (співголова – Євген Юхимович Захаров) та ряду інших організацій та окремих ентузіастів. Перший такий конкурс відбувся 1996 року, а далі щорічно у 1997–2000 та, наскільки мені відомо, у 2002, 2006 і 2011 роках. Незмінним головою журі був керівник Львівської лабораторії прав людини професор П. М. Рабінович. Я став членом журі трохи згодом, починаючи з Третього конкурсу 1998 року. Про самі конкурси можна розповідати доволі довго. Офіційна інформація про них розміщувалася в бюлетенях Харківської правозахисної групи, а найкращі роботи-переможці чи їхні фрагменти оприлюднені окремими виданнями [17; 18]. До речі, серед переможців конкурсу було чимало відомих у майбутньому правознавців. Члени журі та велика група залучених експертів працювала з надзвичайним ентузіазмом. А Петро Мойсейович як голова журі, за висловом А. О. Сухорукова, був «символом наукової неупередженості» [17, с. 4]. Я теж готовий підписатися під цими словами.

Повертаючись до заявленої теми мого виступу, маю зауважити, що я не навчався і не працював у Львівському університеті, а тому мої уявлення про педагогічні принципи професо-

ра П. М. Рабіновича, особливо в частині педагогіки вищої школи, є доволі неповними. Проте аналіз його доробку в галузі правової освіти та правового виховання учнівської молоді дає підстави стверджувати, що були певні домінанти, які стали осердям його правової педагогіки. Так, як науковець він прищеплював своїм учням методологію загальнотеоретичного правознавства (або, за термінологією професора, «праводержавства»). Показово, що для представлення своєї творчості у виданій нашим інститутом «Антології української юридичної думки» професор обрав працю «Загальнотеоретичне праводержавство: наукознавчі, методологічні та філософсько-правові проблеми» [19]. Як правознавець-гуманіст він дедалі більше уваги приділяв проблемам прав людини. А як глибоко інтелігентна і толерантна людина він завжди поважав своїх колег і учнів, повною мірою володів тією якістю, яку вже мій вчитель професор Володимир Дмитрович Бабкін називав педагогічним тактом.

На завершення маю зазначити, що в науковому житті буває всяке, але спілкування із такими особистостями як Петро Мойсейович Рабінович було завжди святом, надихало на подальшу творчу працю і служіння високій науці, «нульову толерантність» до будь-якої академічної недоброчесності.

1. III Всеукраїнська конференція «Стан кодифікаційного процесу в Україні: системність, пріоритети, уніфікація». Тези. Київ: Українська правнича фундація, 1995. 142 с.

2. Рабінович П. М. Правове навчання і виховання школярів: шляхи удосконалювання методики. *Радянська школа*. 1983. № 12.

3. Правовое воспитание молодежи / Отв. ред. Н. И. Козюбра. Киев: Наукова думка, 1985. 318 с.

4. Рабінович П. М. Проблеми удосконалення правового виховання школярів в умовах перебудови. *Творче використання педагогічної творчості А. С. Макаренка в умовах перебудови народної освіти в країні*. Львів, 1988.

5. Рабинович П. М. Опыт региональных исследований правового воспитания учащейся молодежи и использование их результатов в практике. *Совершенствование нравственно-правового воспитания учащейся и студенческой молодежи...* Омск, 1987.

6. Рабінович П. М. Шляхи удосконалення виховної роботи з неповнолітніми правопорушниками. *Педагогічна спадщина Н. К. Крупської і актуальні проблеми перебудови народної освіти*. Львів, 1989.

7. Рабінович П. М. Досвід правового виховання учнів – на службі юридичного всеобучу. *Розвиток юридичної освіти в західних областях України за роки Радянської влади*. Львів, 1990.

8. Основы правовых знаний: Проб. учеб. пособие для 9-го кл. сред. шк. / С. С. Алексеев и др.; под ред. С. С. Алексеева. Москва: Просвещение, 1989. 158 с.

9. Основи правових знань. Пробний навчальний посібник для 9 кл. середньої школи. Київ, 1990.

10. Основы держави і права України / Відп. ред. Усенко І. Б. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1993. 224 с.

11. Основы держави і права України. Навчальний посібник / ред. М.І. Настюк. Львів, 1993. 184 с.; Вид. 2-е. Львів, 1994. 243 с.

12. Правознавство. Навчальний посібник. / Відп. ред. М. Настюк. Львів: Світ, 1994. 272 с.

13. Правознавство (Терміни. Афоризми. Прислів'я.) / упоряд.: П. М. Рабінович, В. І. Ваксман. Львів: [Б. в.], 1995. 94 с.

14. Програма курсу «Права людини» для учнів середніх загальноосвітніх навчальних закладів: проект / Денисов В. Н., Заблоцька Л. Г., Рабінович П. М., Семенов В. С., Усенко І. Б. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1995. № 19. С. 2–25.

15. Права людини. Підручник для 10–11 класів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій. Київ: Право, 1997. 226 с.

16. Рабінович П. М. Рецензія на книгу: «Основы правознавства: підручник для 9-го класу середньої загальноосвітньої школи» / За ред. І. Усенка. Київ, 1997. *Право України*. 1998. № 5.

17. Права людини: моя власна думка / Харківська правозахисна група. Харків : Фоліо, 1999. 168 с. (спец. випуск № 8 (43) інформаційно-аналітичного бюлетеня «Права людини» Харківської правозахисної групи).

18. Права людини: моя власна думка / Харківська правозахисна група. Харків: Фоліо, 2000. 240 с. (спеціальний випуск № 18 (59) інформаційно-аналітичного бюлетеня «Права людини» Харківської правозахисної групи).

19. Рабінович П. М. Загальнотеоретичне праводержавство: наукознавчі, методологічні та філософсько-правові проблеми. *Антологія української юридичної думки*. Т. 10. Київ, 2005.

**ВНЕСОК ПРОФЕСОРА П. М. РАБІНОВИЧА
В РОЗВИТОК ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ І НАУКИ
У ЛЬВІВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

Ігор Бойко

*Львівський національний університет імені Івана Франка
e-mail: boyko.ist@ukr.net*

Одним із провідних центрів юридичної науки і освіти в сучасній Україні є Львівський національний університет імені Івана Франка, який є патріархом українських університетів, його також вважають одним з найдавніших університетів у всій Східній Європі. Саме з Львівським університетом пов'язана ціла плеяда яскравих представників Львівської правничої школи зі світовим ім'ям. До їх числа варто віднести К. Ліске, О. Бальцера, П. Домбковського, П. Недбайла, В. Калиновича, В. Сокурєнка, В. Кульчицького, Б. Тищика та ін.

Важливе місце в історії Львівської правничої школи займають відомі українські вчені-правознавці. До таких яскравих особистостей відноситься Петро Мойсейович Рабінович (1936–2023) – видатний український правознавець, доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, Заслужений професор Львівського національного університету імені Івана Франка.

Професор П. М. Рабінович належить до тієї категорії вчених правознавців, які своїми науковими працями сприяли розвитку української юридичної науки. Людина наполегливої праці та непересічного духу талановитого дослідника, вихований як учений на кращих традиціях академічної теоретико-правової школи Львівського університету, він фактично став фундатором Теорії держави і права у Франковому університеті після проголошення державної незалежності України 1991 р. Відновлена ним і стараннями його учнів, ця наукова школа стала загальноновизнаною в Україні та за її межами, вона успішно продовжує творити і сучасну загальноправову науку.

Висока організованість, принциповість і відповідальність, постійна робота над самовдосконаленням, порядність і доброзичливість, сумлінне ставлення до виконання своїх громадських і службових обов'язків, поруч із невгасним прагненням до наукового пошуку, творчим горінням і любов'ю до знань стали тими якостями, які забезпечили П. М. Рабіновичу просування щаблями професійної та наукової кар'єри. У 1959 р. закінчив юридичний факультет Львівського державного університету ім. І. Я. Франка (нині – Львівський національний університет імені Івана Франка). З 1959 р. до 1966 р. займався практичною діяльністю за фахом: до 1961 р. працював адвокатом, а з 1962 р. по 1966 р. – інженером-патентознавцем. У 1965 р. заочно закінчив аспірантуру Інституту держави і права Академії наук СРСР (м. Москва). З 1966 р. П. М. Рабінович працював у Львівському державному університеті імені Івана Франка на посадах асистента, доцента, професора кафедри теорії та історії держави і права, а упродовж 2008–2023 рр. – на посаді професора кафедри теорії та філософії права Львівського національного університету імені Івана Франка.

У 1966 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: «Законность и целесообразность в советском праве» (спеціальність 12.00.01), у 1979 р. – дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему: «Упрочение законности – закономерность социализма (вопросы теории и методологии исследования)» (спеціальність 12.00.01). Науковий ступінь доктора юридичних наук присуджено у 1980 р. Вчене звання професора присвоєно у 1983 р. У 1993 р. обраний членом-кореспондентом, а у 2009 р. – дійсним членом (академіком) Академії правових наук України (нині – Національна академія правових наук України). Напрями наукової діяльності – загальна теорія права і держави, зокрема теорія основоположних прав людини, філософія права.

Значний вплив на формування наукових поглядів П. М. Рабіновича мав професор П. О. Недбайло, який від 1939 р. працював у Львівському університеті: 1940–41, 1946–49, 1952–54 – декан юридичного факультету та завідувач кафедри тео-

рії держави і права (1946–1954). Саме із діяльністю професора П. Недбайла пов'язаний післявоєнний період розвитку досліджень із загальнотеоретичної юриспруденції. Свої наукові інтереси П. Недбайло зосереджував, насамперед, на теоретичних проблемах закону і законності, інтерпретуючи законність як правовий режим суспільного життя, як порівняно самостійне явище державно-правової дійсності. Він обстоював ідею, що феномену законності притаманні особливі властивості та специфічні закономірності розвитку, а тому її не можна ототожнювати ні із законодавством, ні із застосуванням норм права (зокрема, такі властивості, як визначеність, забезпечення непорушності прав і свобод громадян, гарантування їх недоторканності). Ця ідея визначила цілий напрям у дослідженні загальнотеоретичних проблем законності та правопорядку в країні.

У другій половині 50-х років П. О. Недбайло розпочав загальнотеоретичне дослідження юридичних норм, їхнє тлумачення та застосування (результати цієї праці були викладені в його докторській дисертації (1958)). Найважливіше значення мали висновки вченого про специфіку, структуру і види таких норм, їхнє місце і роль у системі соціальних регуляторів суспільства; про об'єктивну істину в процесі застосування норм права, про види і способи їхнього тлумачення. На підставі таких досліджень він опублікував дві фундаментальні монографії. Одна з них була присвячена аналізу правових норм (1959), а друга – проблемам їхнього застосування (1960). Ці праці заклали основу розвитку важливого (зокрема й у практичній площині) наукового напрямку – дослідження закономірностей юридичних норм і правозастосовальної діяльності. П. О. Недбайло був одним із перших вітчизняних вчених-правознавців, які почали формувати й упроваджувати у практику теоретичні засади правового навчання і виховання молоді. Він уперше в Україні видав посібник для вчителів середніх шкіл та самоосвіти за назвою «Основи теорії держави і права» (Київ, 1959).

У 60–70-ті роки минулого століття професор П. О. Недбайло спрямував свої зусилля на дослідження методологічних та філософських проблем юридичної науки і ролі позитивного права (законодавства, юридичних норм) у життєдіяль-

ності суспільства. Результати таких досліджень відображено, зокрема, у монографії «Вступ до загальної теорії держави і права» (Київ, 1971). Саме професор П. О. Недбайло став засновником наукової школи теорії та філософії права на юридичному факультеті Львівського університету. Згодом дослідження теоретико- і філософсько-правових проблем продовжили його учні – професор В. Г. Сокурєнко і професор П. М. Рабінович. Зокрема, П. М. Рабінович у своїх монографіях (Львів, 1975, 1979) розвинув загальну теорію законності. Він обґрунтував об'єктивну необхідність і можливість її зміцнення, дослідження її стану конкретно-соціологічними методами, розробив відповідний науковий інструментарій і показав його результативність у таких дослідженнях.

Ще з початку 80-х рр. ХХ ст. на юридичному факультеті Львівського державного університету імені Івана Франка професором П. М. Рабіновичем тривалий час вивчався стан правосвідомості та правового виховання різних груп молоді м. Львова (з використанням конкретно-соціологічних дослідницьких методів), до чого залучалися й студенти-дипломанти юридичного факультету. Здобутки цих досліджень були викладені у колективній монографії «Правове виховання молоді» (Київ, 1985) та інших публікаціях. Пізніше він також брав участь у підготовці колективного навчального посібника для школярів-дев'ятикласників «Основи правових знань» (М., 1989; К., 1990).

З початку 90-х років минулого століття – в суттєво зміненіх історичних умовах – на кафедрі теорії та історії держави і права юридичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка під керівництвом професора П. М. Рабіновича розпочалось (у межах зазначеної вище наукової школи) освоєння загальнотеоретичних аспектів порівняльно-правового напрямку наукових досліджень: з'ясовують сутність і природу правових систем суспільства; досліджують питання типологізації сучасних правових систем світу; виявляють типові особливості правових систем континентального, загального, звичаєвого, традиційного, змішаного типу; виокремлюють і міждержавний тип правової системи; вивчають проблеми правової інтеграції, особливості розвитку правових

систем Ради Європи та Європейського Союзу, аналізують методологію порівняльного правознавства. Відповідно до нових умов переосмислюють і методологію загальнотеоретичного праводержавознавства, її поняттєво-категоріальний апарат, виявляють закономірності формування в Україні правової, демократичної, соціальної держави; аналізують плюралізм праворозуміння, виявляють закономірності розвитку сучасних систем джерел права, приватного та публічного права, розвивають концепцію загальносоціальних (природних) прав і свобод людини, на забезпечення яких має бути спрямоване позитивне право. Результати цієї роботи відображено у навчальних посібниках: Рабінович П. М. Загальна теорія права і держави (конспект лекцій) (Львів, 1992); Рабінович П. М., Шмельова Г. Г., Луць Л. А. Загальна теорія права та держави: Учбовий посібник для студентів юридичних факультетів (Чернівці, 1992); Рабінович П. М. Права людини та їх юридичне забезпечення (Основи загальної теорії права і держави). Навч. посіб. Київ, 1992; Він же. Загальна теорія права і держави (Тексти лекцій) (Київ, 1993); Він же. Основи загальної теорії права та держави (Київ, 1993); Рабінович П. М., Шмельова Г. Г., Луць Л. А. Загальна теорія держави і права (Київ, 1993).

З 2002 р. професор П. М. Рабінович підготував і викладав навчальну дисципліну «Філософія права». У 2005 р. за його редакцією видано колективний навчальний посібник викладачів кафедри «Філософія права: проблеми та підходи» (П. М. Рабінович, Д. А. Гудима, С. П. Добрянський, Т. І. Дудаш).

Окрім того, з 90-х років ХХ ст. на кафедрі теорії та історії держави і права юридичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка під керівництвом професора П. М. Рабіновича починає формуватися наукова школа теорії прав людини. Від цього часу проблематика прав і свобод людини стає одним із пріоритетних напрямів наукових досліджень професора П. М. Рабіновича і його учнів та послідовників. Під його керівництвом викладачі кафедри та аспіранти формують основи вітчизняної теорії прав та свобод людини, в контексті якої виявляють: основні причини плюралізму інтерпретації феномена прав людини; соціально-антропну сутність

основоположних («природних») прав людини; оновлюють визначення їхнього поняття; тенденції розвитку інституту прав людини у сучасному міжнародному та внутрішньодержавному праві; загальні закономірності процесу встановлення і забезпечення відповідності національного законодавства і юридичної практики вимогам міжнародних стандартів з прав людини; загальні теоретико-методологічні засади національної імплементації в юридичну систему України міжнародних договорів щодо прав людини; формують вітчизняний механізм такої імплементації; особливості юридичної природи рішень Європейського суду з прав людини. Результати цієї роботи відображено: у навчальних посібниках і підручниках: Рабінович П. М. (співавтор). Права людини. Підручник для 10–11 класів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв та гімназій (Київ, 1997); Він же (співавтор). Права людини. Навч. посіб. (Київ, 2004); Він же (співавтор). Міжнародний захист прав людини та прав біженців. Навч. посіб. (Харків, 2004). У монографіях як-от: Рабінович П. М., Панкевич І. М. Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти) (Львів, 2001); Рабінович П. М., Раданович Н. М. Європейська конвенція з прав людини: проблеми національної імплементації (загальнотеоретичні аспекти) (Львів, 2002); Рабінович П. М., Федик С. Є. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини) (Львів, 2004); Добрянський С. П. Актуальні проблеми загальної теорії прав людини (Львів, 2006); Рабінович П. М., Грищук О. В. Право людини на компенсацію моральної шкоди (загальнотеоретичні аспекти) (Львів, 2006); Косович В. М. Оцінювання й оцінки у національному й міжнародному правозахисті (Львів, 2006); Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми (Київ, 2007); у науково-практичних коментарях Конституції України: Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень) (Харків, 1997); Він же (співавтор). Конституція України. Науково-практичний коментар (Київ–Харків, 2003); Він же (співавтор). Конституція України. Науково-практичний коментар (Харків, 2008, 2024).

Тривалий час (1994–2002) професор Рабінович П. М. був заступником з наукової роботи декана юридичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка. За цей час на юридичному факультеті проводилася активна наукова робота, зокрема часто проводилися наукові конференції, видавалися наукові праці. За ініціативи професора П. М. Рабіновича та за його активної участі на юридичному факультеті було відновлено діяльність студентського наукового товариства, було обрано голову та раду товариства, а також обрано Раду аспірантів, часто проводилися студентські та аспірантські наукові конференції, видавалися збірники наукових праць.

З 1996 р. професор Рабінович П. М. був завідувачем Львівської лабораторії прав людини Академії правових наук України (з 2001 р. Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України), у якій науковці досліджували актуальні проблеми теорії прав людини, а також розробляли рекомендації щодо втілення міжнародних стандартів прав людини у національну юридичну практику (цю діяльність Лабораторія продовжує й нині. – *Прим. упорядника*).

Професор Рабінович П. М. опублікував понад 1000 наукових та навчально-методичних праць, серед яких: «Упрочение законности – закономерность социализма (вопросы теории и методологии исследования)» (1975), «Проблемы теории законности развитого социализма» (1979), «Социалистическое право как ценность» (1985, 2006), «Основи загальної теорії права та держави» (у співавт., 1992, 1993, 1994, 1995, 2001, 2002, 2005, 2007, 2008), «Права людини і громадянина у Конституції України» (1997), «Права людини: підручник для середніх шкіл» (у співавт., 1997), «Здійснення прав людини в Україні: проблеми обмежування» (у співавт., 2001), «Європейська конвенція з прав людини: проблеми національної імплементації» (у співавт., 2002), «Конституція України: Науково-практичний коментар» (у співавт., 2003), «Права людини і громадянина: навчальний посібник» (у співавт., 2004), «Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини» (у співавт., 2004),

«Філософія права: проблеми та підходи: навчальний посібник» (у співавт., 2005), «Право людини на компенсацію моральної шкоди (загальнотеоретичні аспекти)» (у співавт., 2006), «Права людини: соціально-антропологічний вимір» (у співавт., 2006), «Права людини і громадянина: можливості удосконалення конституційних гарантій» (у співавт., 2008), «Основи загальної теорії права та держави» (10-те видання 2008 р.), «Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України» (у співавт., 2008 (укр.), 2011 (рос.), 2013 (англ.), «Конституція України: Науково-практичний коментар» (у співавт., 2011), «Права людини й оновлення Конституції України: монографія» (у співавт., 2011), «Конституційно-правовий статус людини: можливості удосконалення в Україні: монографія» (у співавт., 2012), «Правова доктрина України: у 5 т. Т. 1: Загальнотеоретична та історична юриспруденція» (у співавт., 2013 (укр.), 2015 (англ.), «Формування основ правового світогляду, правової свідомості та правової культури шкільної молоді (теоретико й соціолого-правове дослідження)» (у співавт., 2015), «Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 2: Філософія права; Т. 3: Загальна теорія права» (у співавт., 2017), «Вплив моралі на правове регулювання в Україні» (у співавт., 2019), «Незалежність і дисциплінарна відповідальність суддів: міжнародні стандарти й національна практика» (у співавт., 2020), «Основи теорії та філософії права» (2021), «Правова наука України: сучасний стан, виклики та перспективи розвитку» (у співавт., 2021), «Людські потреби, інтереси та правове регулювання (загальнотеоретичне дослідження)» (у співавт., 2022).

Наукові праці професора Рабіновича П. М. опубліковано у закордонних юридичних наукових журналах Німеччини (1964, 1977, 1988), Польщі (1977, 1989), Канади (1999), Великої Британії (2015); рецензії на його монографії – у Болгарії (1975), Чехословаччині (1976), Німеччині (1977), Угорщині (1980), Польщі (1995); він виступав із науковими доповідями – у Німеччині (м. Бонн, 1995), США (м. Міннеаполіс, 1995), Угорщині (м. Будапешт, 2001, 2002), Великої Британії (м. Ноттінгем,

2000), Польщі (м. Жешув, 2001). Був членом Конституційної Асамблеї України, Науково-консультативної ради при Верховному Суді України. Брав участь у розробці проекту Закону України «Про вищу освіту», засад державної політики України в галузі прав людини, за запитами Конституційного Суду України готував низку експертних висновків.

Професор П. М. Рабінович був довголітнім членом наукової ради наукового юридичного журналу «Вісник Національної академії правових наук України», редакційної ради журналу «Право України», член редакційної колегії журналу «Вісник Львівського університету. Серія юридична», членом спеціалізованої вченої ради Д 35.051.03 у Львівському національному університеті імені Івана Франка.

Наукові, педагогічні та професійні досягнення професора Рабіновича П. М. високо оцінено державою та колегами-науковцями, зокрема мав численні державні та відомчі нагороди: Заслужений діяч науки і техніки України (2007); нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня (2017); відзначений Почесною грамотою Верховної Ради України (2018), Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2004), Почесною грамотою Міністерства юстиції України (2003), Дипломом Голови Конституційного Суду України (2004), Дипломом Спілки юристів України (2003). Лауреат Премії імені Ярослава Мудрого (2004, 2011) та ін.

Професор Рабінович П. М. залишив по собі світлу пам'ять у серцях широкого загалу науковців, колег та вдячних учнів. Наукова конференція світлої пам'яті професора П. М. Рабіновича – добра нагода для того, щоб ще раз привернути увагу до багатой наукової спадщини правознавця, яка є складовою української юридичної науки.

1. Бойко І. Найдавніша правнича школа в Україні (до 355-річчя від заснування юридичного факультету Львівського університету). *Право України*. 2016. № 5. С. 164–176.

2. Рабінович П. Пам'яті Вчителя (до 100-річчя від дня народження професора Петра Омеляновича Недбайла. *Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична*. Львів, 2007. С. 3–10.

3. Юридична наука і освіта на Україні / Ю.С. Шемшученко, І. Б. Усенко, Б. М. Бабій та ін.; відп. ред. Ю.С. Шемшученко; АН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. К.: Наук. думка, 1992. 304 с.

4. Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1661–2016 рр.): монографія / За заг. ред. професорів В. М. Бурдіна, В. Т. Нора та І. Й. Бойка. Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2016. 288 с.

**МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ І МИСТЕЦЬКІ ПІДХОДИ
У ВИКЛАДАННІ ЮРИДИЧНИХ ДИСЦИПЛІН:
ПОГЛЯД КРІЗЬ ПРИЗМУ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРАКТИКИ
ПЕТРА МОЙСЕЙОВИЧА РАБІНОВИЧА**

Мар'яна Тарнавська

*Інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
e-mail: selo_lystonowivka@ukr.net*

Сьогодні, згадуючи Петра Мойсейовича, ніяк не можна оминати його постать як викладача і наукового наставника. Є дещо спільне у спогадах про нього усіх його учнів і студентів – це принциповість, справедливість і його майже феноменальна здатність по-справжньому захоплювати своїм предметом. Хоч теорія та філософія права точно не належать до найлегших юридичних дисциплін, саме лекції Петра Мойсейовича могли наблизити складний науковий матеріал до розуміння і – основне! – зацікавлення, а відтак засвоєння студентами навіть першого курсу.

Ось дуже промовисті рядки з уже класичного навчального посібника Петра Мойсейовича: «Покладаючись на вашу юнацьку допитливість, на щирий потяг до юридичних знань, видається доречним вже зараз запросити вас до активного, заснованого на старанному вивченні наукової літератури та інших джерел, розмірковування над означеною – найфундаментальнішою! – проблемою юриспруденції [1, с. 9] [що таке право? – М. Т.]».

У цих словах, як видається, і виражена його суть і одночасно причина його успіху на викладацькій ниві: вміння пояснити складне доступною мовою і водночас, задати високу планку для досліджень – ці якості однаковою мірою були притаманні професору Петру Мойсейовичу Рабіновичу. Крім того, не останню роль відігравало його вміння сприймати науку як подорож, як мистецтво, як радісну складову життя.

Петро Мойсейович був багатогранною особистістю. Спорт, поезія, музика, любов до природи – усе це гармонійно

поєднувалось в ньому. Прикметно, що в згаданому навчальному посібнику Петро Мойсейович вмістив незвичайний додаток – пісенні тексти, і рекомендував Читачеві у разі, якщо він втомиться на дорозі пізнання, звернутись до них за перепочином, адже вони дещо дотичні до юриспруденції...

Видається, зв'язок права і мистецтва, творчий підхід до навчання, викладання і наукової діяльності може стати тим вогником, що не дає згаснути прагненню до знань, цікавості до навчання, вмінню дивуватись новому і бачити красу світу навколо.

Сучасним викладачам часто радять зробити навчання цікавішим та яскравішим. У юриспруденції це не завжди можливо, адже все ж вміння сприймати великі обсяги друкованого матеріалу, аналізувати його, було і залишається фундаментальною компетентністю юриста. Однак, у навчання студентів-правників можна все ж привнести трішки емоцій і здивування, задіявши міждисциплінарні зв'язки та звернувшись до мистецтва, адже в його історії є чимало сюжетів, що можуть стати чудовим доповненням мало не до кожної теми, що вивчаються студентами-юристами.

Пропонуємо декілька навчальних кейсів – реальних історій про пов'язаність юриспруденції, мистецтва, дизайну. Звісно, це незвичне поєднання слід використовувати виключно як спецію – дозовано і в невеликих кількостях, аби прикрасити і «присмачити» навчальний процес.

Кейс Джеймса Віслера. Джеймс Віслер, американський художник, що жив і творив наприкінці XIX століття, створив серію картин під назвою «Ноктюрни». Ці роботи в стилі імпресіонізму не завжди легко сприймалися сучасниками. Так, Джон Раскін, один з найвідоміших тогочасних мистецьких критиків, висловився доволі гостро, заторкнувши не лише саму картину, манеру її виконання, тощо, а й особу художника, висловивши щось на кшталт: «Я особисто мав досвід і немало чув про нахабність, але ж не очікував побачити блазня, котрий просить двісті гіней за те, що плеснув відро фарби в обличчя публіки» [2]. Саме ця фраза стала предметом судового розгляду у справі про захист честі й гідності. Цікаво, що процес художник виграв, однак судові витрати коштували йому цілого статку [3].

Події, що відбувались більше сто років тому, дозволяють, однак, акцентувати увагу студентів на сучасних підходах до розподілу спірної інформації на оцінні судження та фактичні дані, вказати на труднощі, які іноді виникають при цьому розподілі, зокрема і те, що часто оцінні судження таки містять твердження про факти, однак є «огорнуті» оцінкою.

Ключовим у цій справі є також поняття образи, яке завжди було і залишається оцінковим поняттям, а тому твердження про її наявність/відсутність завжди є контраверсійними. Крім того, той факт, що художник зміг захистити свої права в суді, однак збанкрутував через надмірні судові витрати і сьогодні слугує нагадуванням про те, що саме через надмірно високу ціну на адвокатські послуги для багатьох верств населення можливість звернутись до суду за захистом свого права може стати ілюзornoю.

Якщо гіпотетично припустити, що справа розглядалась би в Україні сьогодні, то цілком ймовірно, що позивачу б порадили скористатися правом на відповідь. Джеймс Вістлер, звісно, свого часу вдавався до такого способу захисту і написав не просто відповідь, а цілу книжку, що містить підбірку з найбільш безглузвих відзивів про його творчість та найбільш ущипливих відповідей на них [3]. Частково ця книга ґрунтується на судовому протоколі згаданої вище справи *Вістлер проти Раскіна* (на жаль, в українському перекладі книга ще не видавалась).

Зрештою, в цьому ж кейсі є можливість обговорити вибачення як неналежний спосіб захисту, як і загалом проблематику вибору належного та ефективного способу захисту права та інтересу.

Не є повною аналогією, містить абсолютно не gentle зврати, але безумовно становить інтерес для порівняння справа *Palomo Sanchez and Others v. Spain*, що слухалась в Європейському Суді з прав людини у 2011 році. У цій справі заявники стверджували, що «використання сатиричних малюнків та висловлювань, які могли сприйматися як різкі або шокуючі, стосувалися аж ніяк не особистої чи приватної сфери відповідних осіб, але їх ролі у спорі (трудовому – *М. Т.*), про який йшлося.

Таким чином, Суд погодився з національними судами, що в цьому випадку захист репутації осіб, які атакувалися в малюнку та текстах, був цілком правомірним [4]. Цікаво, що Суд, навіть установивши наявність загального інтересу «принаймні, для працівників компанії», зазначив, що «існування такого інтересу не може виправдати використання образливих малюнків або висловлювань. Важливо, що Суд застосував свого роду концепцію необхідної оборони, згідно з якою, як відомо, застосування сили є законним лише в момент нападу, зазначивши, що «ці висловлювання не були миттєвою та погано продуманою реакцією, у контексті швидкого та спонтанного усного спілкування, як це має місце у випадку вербальної гіперболізації. Навпаки, це були письмові твердження, опубліковані у досить однозначний спосіб та вивішені у приміщенні компанії». Як порівняння Суд навів рішення у справі *De Diego Nafria* [5], пар. 41. (п. 73 рішення [4]).

Спорідненою справою в розумінні критики як об'єкта спору є справа Петра Чеферіна [6], адвоката, що дозволив собі критичні висловлювання в бік судових експертів («психіатр використовував психологічні методи, які він абсолютно не розумів і застосовував механічно; психолог застосував застарілі психологічні методи з кам'яного віку і не отримав яких-небудь корисних результатів»). У цій справі ЄСПЛ зайняв іншу позицію, ніж національні суди. Насамперед, Суд зауважив, що всі висловлювання заявника мали місце під час судових дебатов, де права клієнта мали «рішуче захищатися». Суд також звернув увагу на ширші межі критики щодо чиновників, а оскільки експерти є офіційними особами, а їхні думки впливають на долю підсудного, вони повинні терпіти критику виконання ними своїх обов'язків. ЄСПЛ також вдався до концепції оцінювальних суджень [7].

ЄСПЛ підкреслив: якщо заява є оцінювальним судженням, важливо аби відповідачеві був наданий реальний шанс довести, що для його тверджень була достатня фактична основа. Втім, у цій справі судді ніяк не відреагували на критику, перервавши промову адвоката і не давши йому пояснити, або захистити себе до того, як на нього були накладені стягнення

[7]. Відтак, ЄСПЛ констатував порушення Словенією взятих на себе зобов'язань [6].

Кейс «Пучок спаржі». Надзвичайно цікавою є історія з картиною «пучок спаржі» Едуарда Мане [10]. Студентам-юристам буде цікаво не тільки дізнатись, що Моне і Мане – це два різних художники, а й почути нетривіальну історію належного виконання договору. Колекціонер Шарль Ефруссі (дослідники згадують про його бердичівське і одеське коріння) якось замовив художнику натюрморт «Пучок спаржі». Отримавши картину, Ефруссі замість погодженої її вартості – 800 франків, сплатив художнику тисячу. У відповідь на такий гарний жест замовника, Едуард Мане створив ще один натюрморт розміром приблизно 17×22 см, зобразивши на ньому всього одне стебло спаржі, і передав його Шарлю Ефруссі разом із запискою: «Вашому пучку бракує одного стебла» [8].

Не навчальним кейсом, але точно цікавим візуальним рядом до вивчення трудових та соціальних прав можуть стати картини Лоуренса Стівена Лоурі (L. S. Lowry), що є своєрідною пересторогою до знецінення особистості, погіршення становища працівника, перетворення його на гвинтика великого механізму (люди-сірники на картині «З млина», 1980) [9].

Кейс торта Захер. Відомий бісквітний торт, коржі якого поєднують смак семи сортів шоколаду, подається зі збитими вершками і містить також тонкий шар абрикосового конфітуру. «Захер» став не лише туристичною легендою, а й предметом реального, майже семилітнього судового спору між двома іменитими кондитерськими Відня [10]. Дещо схожа справа, хоч і не така масштабна, та не менш цікава (торти «Жіночі примхи» і «Жіночі хитрощі») знайдеться і в практиці українських судів [11–14]. У цьому кейсі, окрім питань чесної конкуренції, інтелектуальної власності, можна також проаналізувати ухвалу про призначення судової експертизи, відшукати в ній жарт судді, поміркувати, чи експертиза в подібних справах допомагає чи навпаки, заплутує ситуацію, чи не виступатиме в цьому разі сам суддя кращим «експертом», ніж сам експерт і чому (див. також справу мармеладних ведмедиків Haribo проти шоколадних ведмедиків Lindt [15]).

Кейс Фріденсрайха Хундертвассера. Цей досить незвичний кейс може слугувати матеріалом для роздумів при вивченні тем, присвячених праворозумінню, суб'єктам права.

Австрійський художник і архітектор Фріденсрайх Хундертвассер (Фрідріх Стовассер) відомий не лише своїми арт-об'єктами, а й маніфестами, які мають не лише суто мистецький, а й юридичний характер та містять цікаві ідеї. Так, митець вважав, що оскільки при будівництві люди забирають частину природи, то це необхідно компенсувати, надавши траві й деревам місце в будинку та на ньому (концепція «дерев-квартиронаймачів») [16]. Уклавши таким чином мирний договір з природою, людина, що незаконно, насильницьким способом використовує природні території, зобов'язана виявляти терпимість до спонтанної рослинності [16, с. 24]. Рослинний світ, за переконанням митця, має право проростати усюди, де падає дощ або сніг [17, с. 14]. Ці та інші ідеї втілені в будинку, що став туристичною візитівкою Відня – будинку архітекторів Кравіни та Хундертвассера, де всередині будівлі, на її стінах та на даху росте приблизно 250 дерев і кущів. При цьому дерева, що ростуть всередині будинку, Хундертвассер і справді розглядав як одну із сторін договору – мешканців-квартиронаймачів, з усіма юридичними аспектами, що з цього витікають – їм надається право на житлову площу, право вільно рости та розвиватися. Натомість здатність очищувати повітря, продукувати кисень та інші корисні властивості дерев зараховуються як орендна плата, що вноситься ними за користування житлом [17, с. 15]. Таку плату митець вважав незмірно великою, порівняно з тією, що її за договором оренди вносять люди [16, с. 25].

Кейс Хундертвассера може стати також цікавим доповненням до пар, присвячених розширенню каталогу прав людини. Так, художник, окрім згаданих мистецько-юридичних концепцій, розробив також і «віконне право» – право мешканців будинку розмалювати на свій смак фасад навколо вікон. Цікаво, що митець встановив навіть чіткі межі цього права, зазначивши, що воно поширюється на поверхню, до якої дотягнеться рука мешканця (маніфест «Ваше право стосовно вікон – ваш обов'язок стосовно дерев») [17, с. 12; 16, с. 29].

Право на індивідуальні зміни будинку («право на третю шкіру») поширюється на коридори та стіни сходових майданчиків – мешканці мають право розмальовувати їх без загрози розірвання договору оренди чи вимог про відшкодування шкоди [17, с. 18].

Звичайно, всі ці квазі-юридичні маніфести та загалом творчість Хундертвассера можна сприймати лише напівсерйозно. Однак є декілька але. Насамперед, магістрат Відня справді включив положення маніфестів в текст договорів про оренду квартир в будинку Хундертвассера-Кравіні (право розмальовувати фасад навколо вікон, стіни всередині будинку, обов'язок мешканців піклуватися про дерева-квартиронаймачі, не заподіювати їм шкоду та юридична відповідальність у разі порушення цього обов'язку). Крім того, авторитет художника відіграв важливу роль у вирішенні сміттевої проблеми Відня (реконструкція сміттєспалювального заводу Відень-Шпітеллау) [18].

Подібні заняття не тільки активізують пізнавальний процес і дозволяють поглянути на справу з цікавого ракурсу, а й забезпечать студентам приємні емоції і навіть своєрідну арт-терапію. Однак, чи не найбільшим викликом є пошук навчального матеріалу і сюжетів для подібних занять.

1. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів: Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2021.

2. Гузенко Н. Нічна пора. Про звуки музики у мальовничих «Ноктюрнах» Джеймса Вістлера. Проєкт Amuse a Muse. URL: [https://amuse-a-muse.com/uk/2018/10/%d0 ... 81d0%bc%d1%81%d0%b0-%d0%b2%d1%96%d1%81%d1%82%d0%bb%d0%b5%d1%80%d0%b0/?gl=1*rgf2fa*_ga*YW1wLVFhWEI3X2ppV3ZNR3VobUIDc0dPNVE](https://amuse-a-muse.com/uk/2018/10/%d0...81d0%bc%d1%81%d0%b0-%d0%b2%d1%96%d1%81%d1%82%d0%bb%d0%b5%d1%80%d0%b0/?gl=1*rgf2fa*_ga*YW1wLVFhWEI3X2ppV3ZNR3VobUIDc0dPNVE)

3. James M. Whistler. The Gentle Art of Making Enemies. Dover Fine Art, History of Art. June 1, 1967 URL: <https://www.amazon.com/Gentle-Making-Enemies-Dover-History/dp/0486218759>

4. Palomo Sanchez and Others v. Spain від 12 вересня 2011 р. URL: <file:///C:/Users/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D1%8F%D0%BD%D0%B0/Downloads/001-117716.pdf>

5. European Court of Human Rights. Press release issued by the Registrar. 14.3.2002. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=003-514657-558&filename=003-514657-516058.pdf>

6. Case of Ceferin v. Slovenia (16 January 2018). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-180286%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-180286%22]})

7. Колішний В. Для захисту всі вислови гарні. *Закон і Бізнес*. 20. 01.-26.01. 2018. URL: https://zib.com.ua/ua/print/131552-espl_dozvoliv_advokatam_kritikuvati_uchasnikiv_procesu.html

8. Гузенко Н. Оголена спаржа. Чому від натюрморту Едуарда Мане не відірвати погляду? Проєкт Amuse a Muse. URL: <https://www.amuse-a-muse.com/uk/2018/10...b4%d1%83%d0%b0%d1%80%d0%b4%d0%b0-%d0%bc%d0%b0%d0%bd%d0%b5/>

9. Топ-10 найвідоміших і найдорожчих картин Л. С. Лоурі та принтів у рамках. URL: <https://www.newbondstreetpawnbrokers.com/uk/>

10. Helen Soteriou. Vienna's chocolate cake war. URL: <https://www.bbc.com/news/business-27326358>

11. Ухвала про призначення судової експертизи від 10 грудня 2009 року у справі №2а-6832/09/1370. *Єдиний державний реєстр судових рішень України*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/8129900>

12. Постанова Львівського окружного адміністративного суду від 14 липня 2010 р. у справі №2а-6832/09/1370. *Єдиний державний реєстр судових рішень України* URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/18693888>

13. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 13 грудня 2012 р. у справі № К-40241/10. *Єдиний державний реєстр судових рішень України* URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/28204493>

14. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 01 квітня 2013 р. у справі № К-40241/10, К-40532/10. *Єдиний державний реєстр судових рішень України* URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/30833221>

15. Haribo's gummy bear wins battle against Lindt's teddy. The Telegraph. 19 Dec. 2012. URL: <https://www.telegraph.co.uk/finance/newbysector/retailandconsumer/9755598/Haribos-gummy-bear-wins-battle-against-Lindts-teddy.html>

16. Бородченко Н. Архітектурна практика Ф. Хундертвассера та його теоретичні концепції. *Сучасні проблеми художньої освіти в Україні: збірник наук. праць*. 2010. Вип. 6. С. 23–32.

17. Klaus Egger, Rudolf Riedinger. The Hundertwasser-Kravina House Vienna. Wien: H.B. Medienvertrieb GesmbH, 2008. 32 с.

18. Сміттєспалювальний завод Шпіттелу: постійно встановлюючи нові стандарти захисту довкілля. Портал Держекоінспекції. 17.05.2023. URL: <https://www.dei.gov.ua/post/2656>

ПРОБЛЕМИ
ПРАВОРОЗУМІННЯ

ВНЕСОК П. М. РАБІНОВИЧА У ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОГО ПРАВОРОЗУМІННЯ: ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ ВЧЕНОГО

Світлана Бобровник

*Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
e-mail: bobrovnyk.sv@gmail.com*

Характеризуючи проблему праворозуміння, слід наголосити на еволюційному характері ідей, що її складають, що обумовлюється історичними умовами їх формування та особливостями наукових уподобань учених. Еволюцію поглядів на право, його сутність та природу ми можемо схарактеризувати на двох рівнях – загальнонауковому, що залежить від суспільних потреб та інтересів, панівної суспільної ідеології (чи плюралізму ідеологічного сприйняття явищ), ступеня наукової свободи вчених і, нарешті, певної «моди» наукових ідей, до сприйняття яких суспільство може бути готовим. Інший рівень – індивідуальний, що визначає особливості правосприйняття окремим ученим, особливо тим, хто все свідоме життя присвятив дослідженню фундаментальних загальнотеоретичних проблем. Саме таким ученим-метром-теоретиком був і залишається відомий кожному юристу, від студента-першокурсника до судді Верховного Суду чи знаного вченого, Петро Мойсейович Рабінович.

Одним із важливих аспектів наукової спадщини вченого є дослідження проблем праворозуміння, які були предметом його наукових пошуків впродовж півстоліття. Спробуємо прослідкувати еволюцію становлення та розвитку ідей П. М. Рабіновича на проблему праворозуміння, виокремивши певні етапи та схарактеризувавши їх зміст. Наші твердження засновуються на аналізі публікацій ученого різних років, які відобразили вплив історичних, ідеологічних та державно-політичних факторів, що і обумовили еволюційний характер поглядів уче-

ного та спричинили обґрунтування власного погляду на право, який стає дедалі популярнішим.

Характеризуючи так званий радянський період творчості П. М. Рабіновича, який є характерним для всіх сучасних класиків загальнонотееоретичної науки, можемо виокремити багато цікавих ідей, які, незважаючи на певну ідеологічну перевантаженість (інакше було об'єктивно неможливо), є актуальними і для сучасних дослідників права. Не відкидаючи розуміння права як норм поведінки, встановлених у класовому суспільстві державою [1, с. 107], вчений акцентує увагу на таких аспектах пізнання права як психологічна складова; особливості правосвідомості законодавця, взаємодія правотворчості та правосприйняття, онтологічний статус права, що не отримав широкого визнання у радянських правників. Ідейно сприйнятий класичний підхід було доповнено з'ясуванням суб'єктивно-об'єктивного характеру права та з'ясуванням меж їхньої діалектичної взаємодії [2, с. 62].

З 2001 року розпочинається етап обґрунтування права як загальносоціального явища [3]. Це пов'язано з увагою вченого до проблематики прав і свобод людини, яка набирає стрижневого характеру та обумовлює започаткування важливого засобу практичного втілення ідей вченого – Львівської лабораторії прав людини, яка нині носить ім'я П. М. Рабіновича. Вважаємо, що таке сприйняття права, по-перше, надало його розумінню практичного спрямування, по-друге, підтвердило ідею залежності права не стільки від держави, скільки від суспільства і, по-третє, стало підґрунтям обґрунтування потребової концепції праворозуміння.

Публікації П. М. Рабіновича 2002–2003 рр. присвячені обґрунтуванню категорії соціального права. До її основи було покладено потребовий підхід, згідно з яким сутність соціальних, у т. ч. і державно-юридичних явищ розкривається шляхом їх інтерпретації як інструментів (важелів) задоволення певних потреб людини, соціальних спільнот чи суспільства в цілому [4]. Саме обґрунтування соціального права, на нашу думку, вплинуло на формування ідей щодо забезпечення гідних людини умов життя, гарантування рівності громадян у державі

та задоволення потреб розвитку здібностей кожної людини, які були покладені в основу подальшого аналізу позитивізму в аспекті закріплення природних прав і свобод людини та природного розуміння права в аспекті підвищення ролі держави у гарантуванні природних і свобод та обґрунтування власного підходу до розуміння права.

Логічним та послідовним є визначення співвідношення позитивного та природного права через діалектику природного і публічного у природному праві. Через аналіз соціального спрямування права і прав людини як загальносоціального явища та застосування потребового методологічного дослідницького підходу виокремлено наукові соціально-антропологічні аксіоми, що впливають на означене вище діалектичне співвідношення [5, с. 62–63]. Аналіз цих аксіом став підставою для виокремлення приватно-публічних та публічно-приватних інтересів, що впливає на діалектику їх взаємодії та обумовлює взаємодію природно-правового та легістського підходів до праворозуміння. Адже приватні інтереси не можуть забезпечуватись без держави, яка, в свою чергу, є гарантом відображення та захисту інтересів публічного змісту.

Важливого значення має етап розширеного уявлення про право, характерний для публікацій 2007–2008 рр. Характеризуючи право як свободу людини, справедливість, настанови людської поведінки, засіб збалансування інтересів, вчений обґрунтовує можливість сприйняття цієї категорії і як позначення певних інтересів суб'єктів соціуму; особливих почуттів; емоцій, інших ірраціональних психічних явищ, притаманних суб'єктам та вимог суб'єктів стосовно отримання якихось цінностей, благ, звернених до суспільства, держави та інших суб'єктів [6, с. 3]. Результатом такого підходу стала характеристика праворозуміння як інтерпретації того, що, власне, відображає поняття, назване словом «право» [6, с. 4].

Фундаментальним стає етап, який умовно можливо назвати з'ясуванням співвідношення ідей позитивізму і природно-правової концепції в процесі пізнання правових явищ. Вчений доходить висновку про те, що класичні типи праворозуміння взаємодіють у різних формах. Це може бути інтегрован-

ня, співіснування і навіть конкуренція. Хоча ступінь впливовості ідей у межах згаданих типів праворозуміння є різним з огляду на історичні умови функціонування суспільства та ступінь його розвитку [7, с. 30–31].

Наступний етап пов'язується з обґрунтуванням вченим власного підходу до праворозуміння як відображення у людській свідомості за допомогою поняття, позначуваного терміном «право», того явища, котре оцінюється певним суб'єктом як корисне для задоволення його потреб існування та розвитку і забезпечується соціальними обов'язками інших суб'єктів [8, с. 15]. Таке, на перший погляд, дещо спрощене розуміння права має глибинний, фундаментальний характер, оскільки інтегрує знакові та соціально-сутнісні властивості праворозуміння; об'єднує у визначенні права такі основоположні категорії як справедливість, свобода, інтереси, емоції людини, комунікація, можливості, норми; пояснює плюралізм праворозуміння розбіжностями людських потреб; пов'язує право з можливостями задоволення різноманітних потреб та соціальними обов'язками інших суб'єктів. На нашу думку, в умовах існуючої критики позитивізму сучасними вченими, особливо молодого покоління, ця ідея П. М. Рабіновича має досить потужний дослідницький потенціал, її еволюційність полягає у спробі віднайти нові грані позитивізму, що полягають у акцентуванні уваги на соціальності та антропологічному характері права як результату діяльності держави [9, с. 232], яка не лише творить право, а і несе відповідальність перед суспільством і особою.

Таким чином, еволюційний характер ідей П. М. Рабіновича щодо проблем праворозуміння полягає у збагаченні доктринальної основи процесу правопізнання, закономірним результатом якого стало обґрунтування власного бачення цієї фундаментальної категорії. Важливою складовою праворозуміння є наукова спадщина П. М. Рабіновича – видатного вченого, талановитого педагога, яскравої і щирої людини.

1. Рабінович П. М. Право як явище суспільної свідомості. *Правознавство*. 1972. № 1. С. 106–116.

2. Рабінович П. М. Про розуміння та визначення права. *Правознавство*. 1982. № 4. С. 53–60.
3. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. Київ: Атіка. 2001. 176 с.
4. Рабінович П. М., Панкевич О. Соціальне право: деякі питання загальної теорії. *Право України*. 2003. № 1. С. 104–107.
5. Рабінович П. М. Природне право: діалектика приватного і публічного. *Право України*. 2004. № 9. С. 61–63.
6. Рабінович П. Сутність праворозуміння. *Право України*, 2007. №9. С. 3-7.
7. Рабінович П., Рабінович С., Панкевич О. Правова доктрина крізь призму праворозуміння, правотворення та правозастосування. *Право України*. 2023. № 3. С. 18–33.
8. Рабінович П. М. Людські потреби – глибинний визначальний чинник праворозуміння. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. №4(79). С. 14–24.
9. Рабінович П. Праворозуміння: потребова інтерпретація. *Філософія права та загальна теорія права*. 2014. № 1–2. С. 229–237.

ПРАВОВІ ПОТРЕБИ: ПОНЯТТЯ, СПЕЦИФІКА ТА ОСОБЛИВОСТІ МЕХАНІЗМУ ЇХ ЗАДОВОЛЕННЯ (ДОСВІД ВТІЛЕННЯ ІДЕЙ ПРОФЕСОРА П. М. РАБІНОВИЧА)

Анна Наконечна

*Львівський національний університет імені Івана Франка
e-mail: anna.nakonechna@gmail.com*

Як і інші потреби, правові потреби, з одного боку, є рушіями історії, а з іншої, – її породженням. Цей термін чи не вперше використаний у праці І. Канта «Суперечка факультетів» [1, с. 107; 2, с. 212, 213]. Певні види правових потреб виділяв Г. В. Ф. Гегель, пишучи про потреби у нормативних приписах і законах [3, с. 109, 278, 385]. Організація правового життя у багатьох аспектах залежить від задоволення таких потреб, а вони, своєю чергою, значною мірою зумовлені попереднім і сьогодо́нішим розвитком суспільства.

Тож, перед тим, як визначити, які потреби, на нашу думку, є правовими, слід відповісти на питання про те, які ж із соціальних явищ належать саме до правових? Відповідь на таке питання, як вказує П. Рабінович, залежить від загального розуміння терміно-поняття «право». А воно ніколи не було, не є, та, як видається, й у майбутньому не буде змістовно уніфікованим, односмісловим, неплуралістичним [4, с. 20].

Як відомо, найперший поділ праворозуміння полягає у тому, що у ньому розрізняють позитивістське (позитивне), з одного боку, та непозитивістське (непозитивне, або т. зв. природне) право, з іншого [детал. про позитивне та природне право див.: 5, с. 685–690]. Проте для цілей цього дослідження терміно-поняття «право» і похідні від нього прикметники використовуватимуться суто у позитивістському розумінні.

П. Рабінович спробував інтерпретувати феномен правових потреб стосовно кожного з двох найбільш поширених різновидів позитивістського праворозуміння – соціологічного та легістського [детал. про правовий позитивізм див.: 6, с. 669–673]. Так, із позицій соціологічно-позитивістського праворозуміння (зокрема, т. зв. соціально-природного), професор ви-

значив правову потребу як потребу людини чи групи людей у наявності та використанні певних соціальних умов, можливостей і засобів для забезпечення здійснення її основоположних прав і свобод. Тому задоволення таких потреб слугує, на думку вченого, передумовою реалізації відповідних базових (матеріальних, соціальних, духовних тощо) потреб їх носія, адже, не реалізувавши таку правову потребу, неможливо здійснити й відповідне «природне» людське право. Отож, з огляду на це, він відзначив, що правова потреба має інструментальне, так би мовити, «засобове» призначення [4, с. 21].

Оскільки особливу роль серед соціальних можливостей і засобів, як наголосив правознавець, відіграють явища державно-юридичні, то з позицій легістсько-позитивістського праворозуміння правовою потребою людини чи групи людей є «потреба у наявності та використанні певних державно-юридичних засобів для забезпечення здійснення її прав і свобод» [4, с. 21]. Такі засоби, кожен з яких може бути предметом відповідних правових потреб, аналізуватимемо нижче.

Задоволення саме легістсько-позитивістських людських потреб, стверджує вчений, теж слугує однією з необхідних передумов наступного задоволення базових, неюридичних за змістом, потреб, добре відомих, зокрема, завдяки «піраміді» потреб А. Г. Маслоу. Тобто у зазначеному сенсі правові потреби, на думку професора, – це потреби в ефективних державно-юридичних гарантіях (засобах, важелях, інструментах) здійснення прав і свобод людей чи їхніх груп [4, с. 21; див. також: 7, с. 53–56].

Отож, виходячи з усього сказаного вище й опираючись на легістсько-позитивістське праворозуміння, пропонуємо розуміти поняття *«правові потреби»* як *потреби людей у якісному й ефективному позитивному правовому регулюванні, а також у юридичній допомозі*.

У науковій і навчальній літературі правовим регулюванням вважають «здійснюваний державою за посередництвом усіх юридичних засобів владно-регулятивний вплив на суспільні відносини» [8, с. 29], їх упорядкування «з метою забезпечення певної сукупності соціальних інтересів, що вимагають правового гарантування» [9, с. 194–195]. Сукупність цих засобів становить механізм, що включає: юридичну право-

суб'єктність (правоздатність та дієздатність); юридичні норми (вміщені чи у нормативно-правових актах, чи у нормативно-правових договорах, чи у судово-прецедентних рішеннях тощо); правовідносини; суб'єктивні юридичні права; юридичні обов'язки; юридичні факти як підстави виникнення, зміни чи припинення таких прав, обов'язків і відносин (зокрема такі юридичні факти, як правовстановлюючі, правоконстатувальні, правовідновлювальні, правозмінні, або ж правоприпиняльні індивідуальні юридичні акти); правопорядок, законність [див. також ін. підхід до виділення елементів механізму правового регулювання: 10, с. 283].

Отож, стисло охарактеризуємо роль (можливості) деяких елементів (засобів) механізму правового регулювання у задоволенні правових потреб людини, а також такі потреби у вказаних засобах:

- *потреба у правосуб'єктності* зумовлена тим, що ні фізична, ні юридична особа, ні інший суб'єкт права не можуть існувати й діяти у правовідносинах без визнання за ними цієї властивості. Саме правосуб'єктність дозволяє суб'єктові права мати та використовувати ті юридичні засоби (суб'єктивні юридичні права та юридичні обов'язки), що дозволяють задовольнити інші потреби й інтереси. А таке задоволення відбувається у врегульованих нормами права відносинах, у вступі до яких суб'єкт теж має потребу;

- *потреба у суб'єктивних юридичних правах* спричинена тим, що кожній людині необхідна правова *визначеність* її дій, розуміння їх можливої оцінки з боку держави й інших суб'єктів права як правомірних. Ці права слугують, так би мовити, ключем, «наданим» державою для здійснення діяльності зі здобуття, споживання та використання певних життєво необхідних благ – об'єктів правовідносин. А оскільки в людини виникає інтерес у таких благах, то об'єктивним є і виникнення потреби у суб'єктивному юридичному праві, без якого ці блага неможливо правомірно здобути, спожити чи використати (напр., для задоволення потреби у соціальному забезпеченні на випадок втрати працездатності, годувальника чи у старості необхідним є гарантування державою відповідної юридичної можливості);

– *потреба в юридичних обов'язках* є наслідком того, що людина живе у суспільстві, в якому і засобами якого вона задовольняє її потреби та реалізовує інтереси. Живучи у соціумі, людина потребує тих юридичних обов'язків, виконання нею яких, з одного боку, зможе забезпечити їй доступ до певних суспільних благ (напр., внаслідок сплати податків, незаподіяння шкоди культурній спадщині), а з іншого, – гарантуватиме, що такі самі обов'язки виконає щодо неї інший суб'єкт, коли вона реалізовуватиме її суб'єктивне право (для прикладу, потреба для себе в обов'язку не допускати катування іншої людини може бути зумовлена тим, що, маючи суб'єктивне юридичне право на повагу до гідності, людина розраховує на те, що стосовно неї відповідний обов'язок теж будуть виконувати);

– *потреба в юридичних нормах*, зокрема в закріплених у нормативно-правових актах, виникає внаслідок того, що вони юридично закріплюють суб'єктивні юридичні права та юридичні обов'язки і гарантують їх реалізацію в об'єктивованій зовнішній формі, що сприяє забезпеченню правової визначеності у регулюванні суспільних відносин [детал. про принцип правової визначеності див.: 11, с. 616–619];

– *потреба в юридичних фактах* пояснюється тим, що саме вони є підставою для виникнення, зміни чи припинення правовідносин, відповідно – для виникнення, зміни чи припинення суб'єктивних юридичних прав і юридичних обов'язків у конкретних правовідносинах. Окрім цього, юридичні факти є своєрідним засобом трансформування правосуб'єктності особи у її суб'єктивне право, а також становлять необхідну ланку у переході від державного нормативного регулювання суспільних відносин до регулювання індивідуально-правового;

– *потреба у законності* обґрунтовується тим, що остання є умовою виникнення та функціонування правопорядку, в якому теж є потреба для впорядкованості суспільних відносин, попередження хаосу та свавілля у суспільстві. Людина потребує законності як у матеріальних, так і у формальних аспектах [детал. див.: 12, с. 106]. «Законність, – писав П. Рабінович, – виступає своєрідним індикатором розвитку культури всього суспільства...», вона «переконливо демонструє, наскільки широко утвердились «культурні форми спілкування» [13, с. 118];

– *потреба у правопорядку* зумовлена природним, об'єктивним прагненням людини до впорядкованості відносин, в яких вона бере участь, до стабільності цих відносин і безпеки, захисту їхніх учасників, починаючи з відносин міжособистісного характеру та завершуючи відносинами, в яких беруть участь великі соціальні групи, держави та міжнародні організації.

Зрештою, потреба у юридичному регулюванні – це завжди потреба у такому регулюванні, що характеризується *якістю*. Цю характеристику відображають насамперед такі показники:

– цінність юридичного регулювання. Вона полягає в його позитивній значимості для задоволення потреб існування та розвитку людини, соціальних спільнот, об'єднань, усього суспільства;

– економність юридичного регулювання. Її характеризує обсяг соціальних витрат, потрібних для досягнення його мети;

– ефективність юридичного регулювання. Визначена співвідношенням реальних результатів здійснення цього регулювання до його мети [8, с. 202].

Крім потреби у якісному й ефективному правовому регулюванні, поняття правових потреб охоплює і *потребу у правовій допомозі*. Остання зумовлюється необхідністю забезпечення правомірної, компетентної, дійсної реалізації прав і свобод людини, їх захисту та відновлення у разі порушення. Ця правова потреба має двоїсту природу. З одного боку, її задоволення часто є потрібним для того, щоби у конкретних суспільних відносинах механізм правового регулювання був ефективним. Тобто задоволення цієї потреби виступає гарантією задоволення деяких інших правових потреб, як-от потреби у захисті права власності. З іншого боку, потреба у правовій допомозі тотожна потребі в одному з елементів механізму правового регулювання – потребі у суб'єктивному юридичному праві на правову допомогу.

1. Кант И. Спор факультетов / пер. М. Левиной. *Собрание сочинений в 8-ми т.* / под общ. ред. проф. А. В. Гулыги. Т. 7. Москва: ЧОРО, 1994. С. 57–136.

2. Кант И. Спор факультетов / Пер. с нем. Ц. Г. Арзаканяна, И. Д. Копцева, М. И. Левиной; Отв. ред. Л. А. Калинин. Калининград: Изд-во КГУ, 2002. 286 с.

3. Гегель Г. В. Ф. Философия истории. *Лекции по философии истории* / Пер. А. М. Водена. Санкт-Петербург: Наука, 1993. С. 54–455.

4. Рабінович П. М. Універсальна теорія права як загальна концептуальна основа теорій національного і міжнародного права (до проблеми формування). *Публічне право*. 2017. № 3. С. 18–23.

5. Рабінович С. П. Природне право і позитивне право. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 2: Філософія права* / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. С. 685–690.

6. Максимов С. І. Правовий позитивізм. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 2: Філософія права* / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. Харків: Право, 2017. С. 669–673.

7. Христова Г. О. Гарантії прав людини. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права* / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін.; и і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. С. 53–56.

8. Рабінович П. М. *Основи загальної теорії права та держави*: навч. посібник. 10-е вид., доп. Львів: Край, 2008. 224 с.

9. *Загальна теорія держави і права*: Підручник для студентів юрид. вищих навч. закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.

10. Вороніна М. А. Механізм правового регулювання. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права* / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. Харків: Право, 2017. С. 283–286.

11. Шевчук С. В. Принципи правової визначеності. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права* / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. Харків: Право, 2017. С. 616–619.

12. Савчин М. В. *Порівняльне конституційне право*: навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 328 с.

13. Рабинович П. М. *Проблемы теории законности развитого социализма*. Львов: Вища школа, 1979. 203 с.

ПОТРЕБОВИЙ ПІДХІД У СВІТЛІ НЕКЛАСИЧНОГО ПРАВОРОЗУМІННЯ

Олексій Стовба

*Національний науковий центр «Інститут судових експертиз
імені заслуженого професора М. С. Бокаріуса»
e-mail: stovba@mail.com*

Як відомо, академік П. Рабінович є автором потребового підходу у теорії права. На моє глибоке переконання, справжнє життя будь-якого вченого становлять ті дискусії, в яких його власний підхід виступає об'єктом дискусії і, в свою чергу, стає базою для критики опонентів. На мою думку, пам'яті П. М. Рабіновича не в останню чергу може прислужитися згадка про ті дискусії, які точилися між нами протягом 10-х років цього століття з приводу співвідношення потребового підходу та розроблюваної мною темпоральної онтології права.

Критику на мою адресу з боку академіка П. Рабіновича певним чином «спровокувало» моє запрошення йому написати передмову до широко відомої колективної монографії «Некласична філософія права: питання та відповіді». В цій надзвичайно цікавій та полемічній передмові відомий український вчений робить низку зауважень щодо моєї концепції: він указує на догматичність постулювання правопорядку як горизонту правового сенсу та спроби об'єктивації останнього, в той час як сенс за своєю природою є атрибутом свідомості. Ці зауваження були в подальшому розвинуті і трансформовані в ході нашого спілкування.

Ким і чому наділений смыслом онтологічний горизонт права? – питає П. Рабінович. Питання правомірне, адже згідно класичних поглядів смысл має існувати у нерозривному зв'язку зі свідомістю. Проте «онтологічний поворот» у філософії права зокрема і полягає у намаганні вийти на той *дорефлексивний рівень існування права, який передує будь-якому раціональному конструюванню сенсів на рівні свідомості*. Це не означає ніякого «ірраціоналізму», а лише позначає той факт,

що правові сенси, локалізовані у свідомості, виникають там не свавільно, а є своєрідною «відповіддю», конструюючись у ході правового осмислення конкретних життєвих обставин. Отже це і не класична «теорія відображення», так як правовий смисл не існує «первинно» десь «зовні», тільки «потім» відображаючись у свідомості. Як неодноразово підкреслювали представники динамічного праворозуміння, *право відбувається у ході конструювання сенсу, яке первісно здійснюється в соціальних практиках спів-буття з Іншими, а тільки в другу чергу, пост-фактум – у свідомості*. Тому правове осмислення – це не суто інтелектуальна діяльність, протиставлена практиці, а особливий спосіб спів-буття з Іншими – комунікація, діалог, коли правовий сенс існує не «стало об'єктивно» – десь «у речах», і не «стало суб'єктивно» – «в голові» дослідника, а *динамічно конструюючись і відтворюючись шляхом осмислення реально-сті в ході соціальних практик*.

Таке – неklasичне – розуміння сенсу – як того, «звідки ми розуміємо щось як таке» (М. Гайдеггер), є ключовим для адекватного осягнення як темпоральної онтології права, так і динамічного праворозуміння в цілому. Тому, коротко відповідаючи на сумніви шановного опонента щодо правомірності запровадження самого терміну «динамічне праворозуміння», я зазначав, що на відміну від теорії «живого права» Є. Ерліха, історичної школи права чи «природного права з мінливим змістом» Р. Штамлера, в межах динамічного праворозуміння робиться спроба не просто акцентувати *змістовну мінливість*¹ права як природної чи позитивної норми, викликану географічними, історичними чи національними особливостями її виникнення (функціонування), але виявити *сенс права*: не стале правове значення *суцього*, а динамічний, рухливий *алгоритм буття* – тієї події, діалогу, комунікації тощо, що надає правового статусу будь-якому окремому *сущому*.² Власне в цьому і

¹ Яка дійсно, як справедливо вказує П. Рабінович, притаманна зазначеним підходам.

² Тому на ремарку П. Рабіновича про те, що й позитивізм, і потребове праворозуміння враховують динамічність права слід відповісти, що динамічним праворозуміння є не тоді, коли воно просто зважає на змістовну

полягає основна відмінність між «класикою» і «некласикою», коли перша питає «що є право» (питання про сутність як основу правового статусу явища), а друга – «що є право» (питання про існування, коли правовий статус явища (а отже, і його сутність) похідний від особливого устрою його буття).

Відтак можна зробити висновок, що потребовий підхід П. М. Рабіновича дійсно є адекватною методологічною базою для критики некласичних підходів у праві, зокрема темпоральної онтології права. Разом з тим він має дещо обмежений характер, оскільки розглядає право виключно в розрізі соціальних закономірностей (потреб) та не виходить на загально-онтологічний рівень осмислення права.

мінливість правових норм, їх залежність від інтерпретації тощо, а намагається експлікувати той механізм, алгоритм, завдяки якому право кожного разу відтворюється заново, тобто існує не континуально, а флуктуативно.

ПИТАННЯ ПРО ПРИРОДУ ПРАВА У ТВОРЧОСТІ П. М. РАБІНОВИЧА: НОТАТКИ НА БЕРЕГАХ

Наталія Сатохіна

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
e-mail: nataliasatokhina@gmail.com*

Питання про природу права у його численних інтерпретаціях є вочевидь основним питанням філософії права та осердям кожної теорії права. Тим більше це стосується творчого доробку Петра Мойсейовича Рабіновича – людини, яка все своє життя присвятила осмисленню права. Спираючись переважно на виступи та публікації останніх років, спробуємо продовжити дискусії, до яких професор завжди був максимально відкритим і які ми не припиняємо вести з ним подумки.

Як сам Петро Мойсейович неодноразово підкреслював, плюралізм праворозумінь є нормальним явищем, а уніфікація різноманітних поглядів на природу права є неможливою, та й непотрібною. Разом із тим, пошук першореальності права зовсім не є такою собі «грою в бісер», а та чи інша відповідь на основне питання філософії права спричиняє цілком практичні наслідки. Тож важливо радше запитати не про те, що таке право, а про те, для чого ми називаємо щось правом.

Видається, що для Петра Мойсейовича ця мета полягала у наданні пріоритету людині перед владними структурами, зокрема державою, або в обґрунтуванні прав людини. Саме на питання «Чому людина має/повинна мати права?» і відповідає потребові праворозуміння, яке можна схарактеризувати як версію неопозитивізму, засновану на марксистській антропології.

На думку професора П. М. Рабіновича, правом є явища, яким властива «спроможність бути життєво необхідними (*корисними, цінними*) (курсив мій – Н. С.) для існування й розвитку тих чи інших різноманітних учасників суспільного життя (окремих людей та їхніх груп – спільнот, колективів, об'єднань

тощо)» і які створюють «можливості, необхідні для задоволення людських буттєвих потреб» (тут і далі цитати наведено за статтею «Правовість антропосоціальних явищ: філософські засади ідентифікації», опублікованою в журналі «Філософія права і загальна теорія права», № 1 за 2019 рік [1]). Своєю чергою буттєва потреба є станом «нестачі певних благ, необхідних для її (людини) нормального – за конкретно-історичних умов – існування та розвитку, який спричиняє у неї фізичний та психічний дискомфорт», і саме буттєві потреби людини є, з точки зору Петра Мойсейовича, «генератором її основоположних прав». Таким чином, з необхідності задоволення буттєвих потреб людини випливає необхідність прав людини, а ці останні, по суті, і є правом.

Звернення до фундаментальних людських інтересів або потреб є однією з двох основних стратегій обґрунтування прав людини, поряд із підходом, що пов'язує існування останніх із людською свободою. В основі такого розуміння людини і права – утилітаристська ідея корисності з усіма її наслідками, не тільки для розуміння прав людини, але й для відповіді на питання про природу права.

Так, Ханна Арендт, аналізуючи процес трансформації людського досвіду, з тривогою констатує, що починаючи з Нового часу, людина стає дедалі більше замкненою на собі та власних потребах, поступово втрачаючи здатність свobodної дії у публічному просторі. У подібному сенсі Мішель Фуко пише про те, що у механізмах та розрахунках влади все більше зростає значення природного життя людини, а не її свobodної дії, – явище, що його Фуко назвав біополітикою. Таким чином, диктат природних потреб людини обертається диктатом влади, і виокремлення власної – антиавторитарної – специфіки права стає практично неможливим.

Цікаво, що у наведеному визначенні права міститься водночас й альтернатива ідеї *корисності*, яку, втім, Петро Мойсейович не розгортає. Адже *цінність* насправді передбачає дещо, що не піддається підрахунку, дещо неоціненне. Неможливо забезпечити потреби кожного рівною мірою, проте можлива рівна повага до гідності. Більш того, як влучно зазначає

Марсель Енаф: «Дуже правильний, мирний, захищений світ, замкнений у своєму комфорті, може бути цілковито негідним світом» [2, с. 412]. У цьому сенсі власна специфіка права є не лише антиавторитарною, але й антиутилітарною.

Імовірно, саме співвідношення потреб та цінностей разом із відповідними уявленнями про людину може бути одним з найцікавіших напрямків подальшого осмислення потребового підходу до права П. М. Рабіновича та дискусії з професором.

1. Рабінович П. М. Правовість антропосоціальних явищ: філософські засади ідентифікації. *Філософія права і загальна теорія права*. 2019. № 1. С. 32– 40.

2. Енаф М. Ціна істини: дар, гроші, філософія. пер. з фр. О. Панич. Київ: Дух і літера, 2019. 505 с.

**ПОТРЕБОВИЙ ПІДХІД П. М. РАБІНОВИЧА
І СХЕМА АРГУМЕНТАЦІЇ С. ТУЛМІНА:
ПОТРЕБА ЯК BACKING?**

Віктор Трутеня

*кандидат юридичних наук, адвокат
e-mail: victor_t33@ukr.net*

Анатолій Павлюк

*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
e-mail: a.pavliuk@chnu.edu.ua*

В Україні домінує теорія суб'єктивного права. Суб'єктивне право може бути визначене уже давно як захищений інтерес. Інтерес і потреба – це однорідні поняття. Так виникає запитання, чи можна сказати, що суб'єктивне право являє собою захищену потребу. Позитивна відповідь на нього є основою для питання про відношення потребового підходу П. М. Рабіновича і схеми аргументації С. Тулміна. Показати, як ці дві теорії можуть перетинатися, становить *актуальну тему* для доповіді.

Метою доповіді є експлікація потреби як backing у схемі аргументації Тулміна. Ця мета досягається в процесі, по-перше, узагальнення, екстенсії і редукції потребового підходу П. М. Рабіновича як концепції сполучення потреби і сутності, по-друге, окреслення схеми аргументації С. Тулміна, по-третє, демонстрації того, як потреба без сутності виконує функцію backing у схемі С. Тулміна.

1. *Per definitionem* потребовий підхід – це «виявлення історично зумовлених певних потреб суб'єктів суспільного життя і встановлення ролі, функції (як потенційної, так і реальної) тих або інших предметів і явищ у задоволенні таких потреб» (1985 рік) [1, с. 10; 2, с. 49]. Якщо взяти до уваги до того ж визначення соціальної сутності явищ як «їх здатність слугувати засобом задоволення потреб (інтересів) тих чи інших суб'єктів суспільства» (2009 рік) [2, с. 46], то потребовий підхід П. М. Рабіновича, на нашу думку, – це соціальна теорія потреб,

явищ і сутностей, причому право може бути одним із релевантних явищ, тобто це, у підсумку, концепція сполучення потреби і сутності.

Подальші наші міркування спираються на таке розуміння, проте з трьома застереженнями, які стосуються відповідно узагальнення, розширення (екстенсія) і звуження (редукція) побудованої П. М. Рабіновичем теорії.

По-перше, потребовий підхід – це особливий випадок телеологічної аргументації, в якій поряд із метою, засобом, результатом і відношеннями між ними, есплікується ще один елемент, а саме модальна характеристика відношення мети і засобу. В такому разі замість категорії «сутність», якщо спиратися тільки на наведене вище її визначення, можна відразу говорити про (здатність як) модальну характеристику.

По-друге, оскільки телеологічна схема допускає розширення, то розширенням може бути і потребовий підхід. Йдеться про те, що жоден із п'яти наведених вище телеологічних елементів не є монолітним, а являє собою певне відношення, а саме (спрощено): потреби і контрпотреби, одного засобу й іншого засобу, прямого і побічного результату, відношення імплікації, реплікації і еквівалентності, а також позитивної, негативної і нейтральної модальної характеристики, тобто «сутності» у визначенні П. М. Рабіновича.

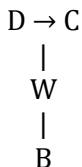
По-третє, поняття сутності далі будемо розуміти *тільки* як модальну характеристику відношення потреби і права, причому таке відношення вважатимемо «захищеною потребою», а тому – зворотним боком суб'єктивного права. Отже, подальший виклад бере до уваги потребовий підхід П. М. Рабіновича – в термінологічному аспекті – без (категорії) сутності.*

2. Свою схему аргументації С. Тулмін запропонував не пізніше 1958 року в рамках загальної теорії аргументації [3, с. 97–107, 97–145; 4, с. 87–134] (про теорію аргументації С. Тулміна див. [5, с. 151–158, 153]). В юридичній теорії аргу-

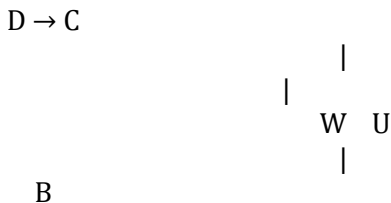
* Цей пункт 1. підготовлений в процесі комунікації з проф. С. П. Рабіновичем, проте відповідальність за його зміст несуть лише автори цієї статті.

ментації її зразково адаптував не пізніше 1986 року У. Нойман [6, с. 21–28, 99; 7, с. 42–48, 120–121, 150–151], палкий прихильник цієї схеми, який вважає її – на противагу авторам цієї статті – універсальною схемою аргументації, яка здатна серйозно потіснити субсумцію в колі прикладних інтересів юриста. Її гостру критику можна знайти, скажімо, у Е. Гільгендорфа [8, с. 74–86], нейтральне ставлення – у Р. Алексі [9, с. 108–124]. В теорії юридичної аргументації ця схема має дві версії, одну цікаву особливість, а також серйозний недолік, а саме:

Проста версія схеми Тулміна складається з чотирьох елементів: В (backing, підтримка), W (warrant, правило висновування), D (data, дане) і С (conclusion, висновок), співвідношення яких ілюструється такою елементарною діаграмою [7, с. 44]:

Повніша версія доповнюється принаймні ще одним елементом: U (unless, виняток), і тоді схема, яка намагається взяти до уваги проблему, відому як Defeasibility, тобто відношення правила і винятку, буде мати приблизно такий вигляд [3, с. 104, 7, с. 46–47]:

Особливістю цієї схеми є розрізнення аналітичної і субстанціональної аргументації. Субстанціональна і не-дедуктивна аргументація, за С. Тулміном, має місце тоді, коли підтримка за змістом не збігається у підсумку з висновком, а аналітична тоді, коли збігається [7, с. 43]. Недоліком є той факт, що в схемі Тулміна не експлікується імпліцитно присутнє правило заперечення, без якого, на наш погляд, ця схема виявляється, мабуть, пустою схемою.

Прикладом реалізації простого варіанту цієї схеми є обґрунтування покарання за якийсь злочин [7, с. 44]: так, А є вбивцею – це D; А повинен бути покараний ... – це С; Всі вбивці повинні бути покарані ... – це W, а § 211, абз. 1 нКК – В (backing).

Отже, для того, щоб показати, що потреба без сутності може виконувати функцію backing принаймні у так званих складних випадках в сенсі Харта (hard cases), потрібно показати, як потреба функціонує замість посилання на статтю кодексу. В релевантній літературі ми знайшли зауваження, що потреба може розумітися як backing (У. Нойман з посиланням на Ю. Габермаса) [7, с. 121], проте без задовільного для нас пояснення того, як це має відбуватися.

3. Покажемо це двома способами, використовуючи такий універсум міркування: модальна характеристика (квазісутність), зважування (потреб), відношення правило–виняток та субстанціональна аргументація.

Нехай потрібно обґрунтувати, що якась людина має право на прожитковий мінімум, проте або жодна норма не регулює цю проблему (ситуація *praeter legem*), або існує норма, яка прямо забороняє надання прожиткового мінімуму (... *contra legem*), або існує ще якась вада, яка виходить за рамки традиційного чи сучасного канону тлумачення права (ситуація *post secundem legem*). В цілому обґрунтування може бути таким:

а) за- / на-родження людини – це D, суб'єктивне право (претензія) на отримання прожиткового мінімуму – це С, правило висновування (W) – «Кожна людина має право на прожитковий мінімум».

Отже, що тоді backing? Будемо виходити з того, що функцію підтримки можуть виконувати тільки потреби, які можуть бути універсалізовані, тобто потенційно поширюватися на всіх. Якщо це вдається, то тоді виникає запитання, чи може така потреба виконувати функцію backing у сенсі субстанціональності Тулміна. Очевидно, що ні, оскільки потреба буде підтримувати правило так, що зміст потреби буде збігатися (частково) зі змістом правила висновування і змістом суб'єктивного права, а тому про субстанціональний характер відповідного відношення говорити не приходиться. Йдеться, в термінах потребового під-

ходу, про позитивну модальність, яка означає, що відношення потреби і права є еквівалентним (тотожним) за змістом. Воно буде, мабуть, аналітичним в сенсі Тулміна.

Чи допоможе при цьому зважування потреб? Відповідь також негативна, оскільки зважування потреб призведе у підсумку до перемоги якоїсь потреби або пату, а тому початкова ситуація або повториться, або потреби у відповідному відношенні виявляться юридично нерелевантними.

б) Позитивна відповідь на питання про залучення потреби як *backing* можлива тільки тоді, коли до уваги беруться, як мінімум (див. вище про екстенсію телеологічної аргументації) потреби і контр-потреби. В такому разі потреба в прожитковому мінімумі це лише *prima facie* потреба, якій протистоїть контр-потреба (якщо вона існує) як *contr-backing* (елемент, який у схемі Тулміна називається винятком (*unless*)) (наприклад, масова егоїстична потреба тощо). Потреби можуть бути зважені і тоді, у разі відсутності пату, утворюється юридично релевантний баланс потреб, який, у підсумку, і виконує, на наш погляд, функцію *super-backing* у схемі Тулміна. Те, що в такого роду *super-backing* універсалізована суддею потреба буде збігатися за змістом з правилом висновування і висновком, не буде впливати на субстанціональний характер схеми Тулміна, оскільки, скажімо, посилання на статтю кодексу також веде далі до формулювання цієї статті, яке може, зрозуміло, збігатися з таким правилом і висновком.

Потребовий підхід *per se* та *in abstracto* дозволяє поглянути на схему аргументації Тулміна принаймні з двох точок зору, а саме з погляду модальності відношення *W* і *B* (*warrant / backing*), тобто сутності в термінології П. М. Рабіновича, а також під кутом диверсифікації і зважування потреб.

Висновки. Три визначення потребового підходу в юридичному контексті. Плакатне визначення: потребовий підхід – це зворотний бік теорії суб'єктивного права. Суб'єктивне право – це захищена потреба. Сутнісне визначення: – це телеологічна концепція, в якій відношення мети (потреби) і засобу (права) розглядається під кутом категорії сутності. Потребовий підхід П. М. Рабіновича – це особливий випадок такої концепції. Безсутнісне визначення: – це телеологічна концепція, в якій екс-

плікована модальна характеристика відношення мети (потреби) і засобу (права).

Потреба (з сутністю і без сутності, тобто конвенційно) може виконувати функцію *super-backing* у схемі аргументації Тулміна. Це відбувається передусім завдяки прямому (чи, краще, опосередкованому принципами), зважуванню потреб, а також у разі застосування розширеного варіанту схеми Тулміна, який враховує існування відношення правило–виняток. Емпірична потреба (на противагу нормативній чи синкретичній) при цьому найкраще демонструє субстанціональний потенціал цієї схеми.

Подальша тематизація і проблематизація залучення емпіричних факторів в теорію юридичної аргументації можливі завдяки долученню до схеми аргументації Тулміна не тільки теорії потреб, але й теорії основних норм, тобто теорії правообґрунтовувальних та абсолютних і відносних правозаперечних норм.

1. Рабинович П. М. *Социалистическое право как ценность*. Львов: Вища шк.; Изд-во при Львов. ун-те, 1985. 167 с.

2. Рабинович П. М. Потребовий підхід – безальтернативний інструмент виявлення соціальної сутності права і держави. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії* / голов. ред. С. В. Кивалов. Одеса: Юрид. л-ра, 2009. Т. 8. С. 45–53.

3. Toulmin S. E. *The uses of argument*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1958. VII, 264 S.

4. Toulmin S. E. *The uses of argument*. Updated ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. XIV, 247 S.

5. Дудаш Т. Правова аргументація: загальнотеоретична характеристика. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2024. 744 с.

6. Neumann U. *Juristische Argumentationslehre*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1986. VII, 136 S.

7. Neumann U. *Juristische Argumentationstheorie*. 1. Aufl. Baden-Baden: Nomos, 2023. 230 S.

8. Hilgendorf E. *Argumentation in der Jurisprudenz. Zur Rezeption von analytischer Philosophie und kritischer Theorie in der Grundlagenforschung der Jurisprudenz*. Berlin: Duncker und Humblot, 1991. 235 S.

9. Alexy R. *Theorie der juristischen Argumentation. Die Theorie des rationalen Diskurses als Theorie der juristischen Begründung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1991. 435 S.

ТЕОРІЯ ПРАВОРОЗУМІННЯ П. РАБІНОВИЧА І КОНЦЕПТ «ПРИВАТНЕ ПРАВО»

Євген Харитонов, Олена Харитонova

*Національний університет «Одеська юридична академія»
e-mail: lh2512@gmail.com*

В умовах антропологізації феномену права [1, с. 14], подальшого зростання уваги до захисту прав людини та потреб приватної особи особливої ваги набуває чітке визначення меж приватних та публічних інтересів, простір існування котрих умовно можна позначити як дихотомія «приватне право – публічне право».

Не згадуючи тут за браком місця численні точки зору щодо сутності цих категорій, зазначимо лише, що методологічного значення для наступного розуміння сутності та структури права у народів Європи набула характеристика Ульпіаном різниці між приватним і публічним правом, яка міститься у першому фрагменті книги I Дігест Юстиніана. Зазвичай, дослідники, наводячи це висловлювання, зазначають, що Ульпіан розрізняв приватне і публічне право залежно від того, на чию користь воно діє: держави чи приватних осіб – «Publicum jus est, quod ad statum rei Romanae spectat, privatum quod ad singulorum utilitatem: sunt enim quaedam publice utilia, quedam privatum».

Однак таке формулювання базової тези хибно відображає позицію Ульпіана, оскільки наводиться лише частина його вислову. Повністю сентенція виглядає інакше: «Huius studii duae sunt positiones, publicum et privatum» (Дігести Юстиніана. 1.1.1.2.) – «Є дві позиції цього дослідження, публічна та приватна». Тобто Ульпіан мав на увазі не фактичний поділ права на публічне і приватне, а те, що при дослідженні, вивченні римського права слід враховувати дві його сторони: публічну і приватну.

Ця дидактична мета розрізнення «приватного» та «публічного» у праві та законодавстві зберігається й досі [2].

Однак проблема з'ясування сутності феномену «приватне право» ускладнена тим, що у вітчизняному правознавстві традиційно переважає «нормативний» підхід, при якому право розуміється як сукупність загальнообов'язкових норм. Це зумовлювало (і нерідко зумовлює й зараз) розгляд приватного права як галузі права, ототожнення права приватного і права цивільного тощо.

Вихід із цієї ситуації вбачаємо у проведенні досліджень у приватно-правовій сфері за допомогою концептного підходу, який дає можливість розглядати феномен «приватне право» як виражені вербально ідеї, уявлення, відчуття, що відображають сприйняття людиною феноменів, котрі стосуються встановлення і забезпечення реалізації прав приватної особи.

З викладеного випливають наступні висновки: 1) концепт є феноменом, що забезпечує пізнання людиною світу і себе та свого місця у світі; 2) «концепт», як такий, слугує самостійним предметом дослідження, але також може бути підґрунтям методологічного прийому – «концептного підходу»; 3) під час досліджень у юридичній сфері слід розрізняти базові концепти (право, справедливість, приватне право, права людини, суб'єкт права, власність, договір тощо) і «правові концепти» («позитивний» закон, правовий інститут, правова норма, правові/юридичні відносини, позов, представництво тощо).

Концептний підхід дозволяє з'ясувати сутність і значення права та приватного права і за своєю сутністю є антитезою вузькому нормативістському розумінню права. Це є його суттєвою перевагою.

Разом із тим, ця перевага може бути нівельована, якщо не буде враховано «нормативної» складової права, оскільки у такому разі буде розмита межа між правом та іншими соціальними феноменами.

Тут варто згадати, що спроби Богдана Кістяківського подолати обмеження «нормативістського» підходу 100 років тому не дали результату. Розглядаючи «право як елемент нашої свідомості, що може існувати у двох різновидах: як суто психічне явище, тобто, деяка сукупність уявлень, почувань і

вольових імпульсів, або ж як норма чи, радше, сукупність норм, яким ми надаємо надіндивідуального значення і які породжуються у нашій свідомості з певними вимаганнями належності й обов'язку», він дійшов висновку, що «ані психологічне, ані нормативне розуміння права, оскільки вони неухильно розглядають право лише як елемент свідомості або як продукт людського духу, не можуть дати задовільної відповіді на питання, що таке об'єктивне право» [3, с. 98–99].

Для того, аби уникнути такої небезпеки, необхідним є аналіз права з погляду визначення його місця у соціальній системі взагалі та у правовій системі, зокрема, щоби потім на підґрунті отриманого результату визначити засади впровадження ідеї (концепту) права у юридичні реалії.

Як на нашу думку, розв'язання цієї проблеми у галузі приватно-правових досліджень можливе за допомогою концепції праворозуміння П. Рабіновича, котрий розглядає праворозуміння як відображення у людській свідомості за посередництва поняття «право» того явища, яке є корисним для задоволення потреб існування й розвитку певного суб'єкта (або ж як інтерпретацію / роз'яснення того, що, власне, відображає поняття, назване саме словом «право») [4, с. 11]. При цьому перспективним є використання такого класифікаційного критерію, як пов'язаність чи непов'язаність певного праворозуміння явища права безпосередньо з владно-регулятивною діяльністю держави, її органів. За цим критерієм види праворозуміння поділяються на т. зв. загальносоціальне (зокрема, умовно назване «природним»), коли правом визнають суспільні явища (норми поведінки, відносини та ін.) недержавного походження й функціонування, та спеціальносоціальне (або, умовно кажучи, «позитивістське»), коли правом визнають явища виключно державно-вольового походження.

Прикладом першого різновиду праворозуміння може слугувати таке, згідно з яким правом визнають можливості задоволення потреб та інтересів певних учасників суспільного життя (потребує праворозуміння). Прикладом же другого з різновидів праворозуміння може слугувати, умовно кажучи, праворозуміння юридичне, згідно з яким право – це правила

поведінки загального характеру, які встановлені чи схвалені і забезпечувані державою або ж об'єднанням держав.

З позицій першого різновиду праворозуміння П. Рабінович розглядав таке явище, як основоположні (буттєві) людські права і свободи: вони виникають та існують у людей та їхніх груп насправді незалежно від волевиявлення держави або певного об'єднання держав, їхньої політики, їхніх законів, регулятивної діяльності їхніх органів та посадових осіб; з позицій другого різновиду праворозуміння характеризував у загальнотеоретичному аспекті позитивістське (державно-вольове) регулювання суспільних відносин, зазначаючи, що тільки у поєднанні зазначених двох різновидів праворозуміння можуть бути з достатньою повнотою викладені основи саме загальної (а не часткової) теорії та філософії права [4, с. 14].

Застосування концепції праворозуміння П. Рабіновича до вивчення приватного права дає можливість теоретично обґрунтувати поєднання «природного», концептного та «позитивістського» підходів для реалізації ідеї приватного права.

При цьому виходимо з того, що для забезпечення впровадження концепту «приватне право» у буття суспільства, держава як механізм організації життя цього суспільства має здійснювати в межах правового поля комплекс заходів. Таким чином відбувається «об'єктивізація» концепту приватного права, перехід його з абстрактного «концептного рівня» на рівень цінностей, категорій, інституцій, правовідносин. Зазвичай від держави потрібні значні зусилля, аби впровадити правові ідеї у життя суспільства.

Звісно, згаданих зусиль має докладати не лише держава, а й суспільство в цілому, оскільки впровадження у буття суспільства ідей (концептів) права не може обмежуватись виданням нормативних актів та забезпеченням функціонування різних юрисдикцій наглядю за їхньою реалізацією.

Це дає підстави розрізняти державне та недержавне (громадське) правове забезпечення. Якщо перше тяжіє до позитивізму (а у багатьох правових системах ним і обмежується), то друге, навпаки, у багатьох випадках ґрунтується на засадах природного права.

Таким чином, говорячи про «юридичне забезпечення», маємо звернути увагу на необхідність розрізняти «правове» і «законодавче» забезпечення, що впливає з того, що поняття «право» і «закон» не є тотожними. Відтак реалізація концепту (ідеї) права залежить не лише від законодавця, а й від низки суспільних інститутів/інституцій, а відбувається вона у соціальному середовищі у широкому сенсі і так само у соціальному правовому середовищі як сфері буття права. Однак при цьому мусимо мати на увазі, що деформалізація феномену права може мати й певні негативні наслідки, котрих необхідно уникати [1, с. 18–20].

Наостанок торкнемося проблеми праворозуміння у сфері приватного права, котра наразі набула особливої актуальності і на яку П. Рабінович звертав увагу ще у 2021 році, зазначаючи, що «плюралізм праворозуміння й надалі залишатиметься постійно притаманним людській свідомості. Втім, коли виникає небезпека для існування якогось суспільства (скажімо, внаслідок зовнішнього збройного нападу на нього з боку іншої держави) ..., тоді можуть складатися умови задля формування єдиного, уніфікованого праворозуміння у відповідній спільноті» [4, с. 13]. Це перегукується із зауваженням батька Джорджа Сороса щодо виправданості сподівань на дію норм права та юридичних гарантій у часи Другої світової війни: нормальні правила не діють в аномальних умовах, а люди підкоряються їм на власний страх і ризик [8, с. 126].

Враховуючи зазначене, констатуємо, що наразі найбільш актуальною надзвичайною ситуацією є гібридна російська агресія, яка створює «гібридні загрози» в усіх сферах життя суспільства, порушуючи права людини, перешкоджаючи реалізації останніх тощо. Це зумовлює необхідність пошуку «гібридних відповідей», зокрема з використанням юридичних заходів.

У контексті гібридної війни, яка характеризується відсутністю чіткого розмежування між військовими діями, політичним впливом та іншими формами агресії, використання на додаток до «природного» праворозуміння ще й політологічного бачення права дає можливість синкретичного підходу до

вирішення низки проблем, що виникають внаслідок гібридних загроз.

Це зумовлено тим, що, оскільки кожна війна є продовженням політики за допомогою насильства, будь-які правові концепти, пов'язані з феноменом гібридної війни, мають розглядатися із врахуванням політологічного розуміння права, яке полягає у врахуванні та дослідженні взаємодії політики і правової системи, а також впливу політичних процесів на розвиток концепту права та правових концептів.

Разом із тим, природне, позитивістське та політологічне розуміння права, аби не перетворитися на сукупність теоретичних побудов, має бути доповнене соціологічним його розумінням, котре не заперечує існування права, але визначає його не як систему нормативних приписів державної влади, а як специфічне соціальне явище, що стихійно виникає в результаті процесів соціальної саморегуляції. Зокрема, це має значення для визначення міри і меж обов'язків приватної особи у екстремальних ситуаціях.

З практичного погляду, використання «комбінованого» праворозуміння приватного права із залученням також публічно-правової методології означає створення концепції правового регулювання, яка б ґрунтувалася на загальному баченні завдань держави і суспільства у гібридній війні (перемога), деокупації та відбудови, а також юридичного забезпечення дій України у полігібридній війні з росією, котра, за оцінками експертів, буде тривати з півстоліття після припинення «гарячої фази» поточної війни.

Повномасштабна російська військова агресія зробила очевидною необхідність істотного підвищення ефективності механізму правового регулювання, зокрема, адекватного регулювання суспільних відносин і реалізації та захисту прав приватних осіб в умовах запровадження воєнного стану.

1. Рабінович П. М. Методологія вітчизняного загальнотеоретичного праводержавознавства: деякі сучасні тенденції. *Право України*, 2014. № 1.

2. Рабінович П. М. Приватне й публічне у природному праві та законодавстві. *Вісник Академії правових наук України*. 2004. № 3 (38) 3–15.

3. Кістяківський Б. О. Реальність об'єктивного права. *Вибране*. Київ: Вид-во гуманітарної літератури «Абрис», 1996. С. 97-170. (Бібліотека часопису «Філософська і соціологічна думка», серія «Українські мислителі»).

4. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права. Львів: ЛОБФ «Медицина і право», 2021.

5. Сорос Дж. Відкрите суспільство. Реформування глобального капіталізму. Харків: Фоліо, 2018.

ПОТРЕБОВЕ ПРАВОРОЗУМІННЯ ЯК СКЛАДНИК ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ МЕДІАЦІЇ

Наталя Крестовська

*Національний університет «Одеська морська академія»
e-mail: nataliakrestovska@onua.edu.ua*

Теорія (філософія) медіації є міждисциплінарним напрямом соціальних досліджень, який формується сьогодні на основі соціальних та антропологічних теорій, узагальнення та осмислення емпіричного досвіду медіації й перебуває на стику теорії (філософії) права, психології та конфліктології. За словами румунського науковця та практикуючого медіатора З. Шуштака, автора одного з перших філософських творів з медіації, коли ми говоримо про філософію медіації, ми неодмінно повинні пов'язувати її з філософією права та філософією конфлікту.

Якщо теорія (філософія права) відповідає на питання «що таке право?», то теорія (філософії) медіації має дати відповідь на питання «що таке медіація?», ставлячи у центр уваги заохочення підтримки гармонійних відносин між індивідами та іншими соціальними акторами (людськими спільнотами, колективами, суспільствами тощо).

Зв'язуючою ланкою між теорією права та теорією медіації є науково-теоретичні підходи, використання яких здатне збагатити ці дисципліни, серед яких слід на перше місце поставити потребовий підхід, розроблення та обґрунтування якого належить до числа найбільших досягнень видатного філософа та теоретика права Петра Мойсейовича Рабіновича.

На питання «Що таке право?» П. М. Рабінович відповів таким визначенням: «Право – це обумовлені рівнем розвиненості суспільства можливості людини (чи групи людей) отримувати та використовувати засоби, необхідні для задоволення її біологічно і соціально обґрунтованих – у конкретно-історичних умовах – потреб існування й розвитку і забезпечувані соціальними обов'язками інших суб'єктів», що є квінтесе-

нцією та результатом застосування виробленого ним потребового підходу.

Зміст потребового праворозуміння визначено П. М. Рабінвичем через такі явища як: свобода людини; справедливість; норми (правила різного походження – як загальні, так й індивідуальні) стосовно людської поведінки; приписи щодо здійснення саме такої поведінки, яка вважається декотрими суб'єктами «справедливою»; певні інтереси тих чи інших суб'єктів соціуму (або ж, у кінцевому підсумку, їхні потреби, втілювані у таких інтересах); збалансованість, узгодженість інтересів різних учасників суспільного життя, що досягається або через їх домовленість, або ж через волевиявлення носія публічної влади; притаманні суб'єктам особливі почуття, емоції та інші позараціональні психічні явища; вимоги, домагання суб'єктів стосовно надання їм певних цінностей, благ, звернені до суспільства, держави або інших людей чи їхніх об'єднань; комунікація, діалог, дискурс суб'єктів; власне зміст (змісти) висловлювань, понять, що конститууються суб'єктами у процесі їх безпосереднього спілкування. Як видається, в цьому (майже вичерпному) переліку сфокусовано цінності та стрижневі компоненти медіації, а саме: свобода, що проявляється в принципах добровільності та активності сторін медіації, інтереси та потреби сторін медіації, психоемоційний складник медіації. Баланс та підтримання балансу – ключова задача медіатора (рівноправність та баланс сил сторін медіації, збалансоване узгодження інтересів та задоволення потреб сторін конфлікту). Врешті-решт медіація є перш за все особливим видом комунікації та діалогу, який відбувається за участю та керівництвом спеціально підготовленого, такого, що володіє навичками ефективної ненасильницької комунікації медіатора.

Стрижневим компонентом підготовки до проведення медіації та процедури медіації є техніка PIN (position-interest-needs), а саме робота медіатора з позиціями, інтересами та потребами сторін в напрямі допомоги сторонам конфлікту відійти від жорстких позицій шляхом артикулювання інтересів, визначення реальних потреб сторін та пошуку рішень,

яке узгодить їх інтереси та задовольнить в кінцевому рішенні потреби сторін.

Зазначимо важливість зв'язку інтересів і потреб із правами людини, визначеному П. М. Рабіновичем. Вихідним пунктом відповіді на основне питання філософії права про сутність феномену права є потреби (інтереси) людини. На думку П. М. Рабіновича, «будь-яка життєдіяльність людини завжди є, по суті, нічим іншим, як процесом задоволення її численних різноманітних потреб», звідки впливає визначення ним прав людини як «певних можливостей людини, які необхідні для задоволення біологічних і соціальних потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, що об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені обов'язками інших суб'єктів». Таке розуміння права, прав людини та правозначущої поведінки дозволяє «зняти» протиріччя між прихильниками розуміння медіації як суто правового інституту і паралегальної процедури вирішення конфліктів та прихильниками виведення медіації за рамки права і навіть протиставлення медіації принципу верховенства права. Підкреслимо, правильність висновку про необхідність залучення до врегулювання відносин у сфері медіації не тільки масиву нормативно-правових (формально-юридичних) джерел законодавства, а й інших соціальних регуляторів, зокрема норм моралі та звичаїв, які переважно визначають людські відносини (Н. А. Мазаракі).

Розроблений, обґрунтований і застосований П. М. Рабіновичем потребовий підхід до права перебуває в концептуальному полі теорії загального блага – суспільного ідеалу, прямування до якого та/або досягнення якого покликано максимально покращити життя кожної людини окремо і всього суспільства в цілому. Загальне благо включає інтереси, домагання, волі різних соціальних суб'єктів, що можливі і допустимі в рамках загального соціального порядку (Дж. Бентам, Дж. Ролз, Й. Гальтунг). Різноманіття інтересів та домагань соціальних суб'єктів за умов обмеженості ресурсів для їх задоволення неминуче призводить до конфліктів, в найгіршому варіанті – до насильства. За словами Й. Гальтунга, основні потреби людини –

безпека, благополуччя, свобода та ідентичність (уточнимо – відмінності в їх усвідомленні та способах задоволенні) – є фундаментом конфліктів усіх рівнів. Відтак правильний підхід до виявлення потреб та знаходження збалансованого задоволення потреб конфліктуючих соціальних суб'єктів є ключовим аспектом мирного вирішення конфліктів, а в найкращому випадку – їх запобігання.

В підсумку зазначимо, що потребовий підхід дозволяє сформулювати відповідь на філософське питання «що таке медіація?» таким чином: Медіація є ґрунтованим на потребо- вому праворозумінні позаюрисдикційним процедурним засобом узгодження інтересів та задоволення потреб рівноправних сторін (учасників) наявного або потенційного конфлікту, що реалізується силами сторін медіації за допомогою та підтримкою спеціально підготовленої особи – медіатора.

ПРОБЛЕМИ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА
І ПРАВ ЛЮДИНИ

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ П. М. РАБІНОВИЧА

Сергій Максимов

*Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого НДІ державного будівництва
та місцевого самоврядування НАПрН України
e-mail: s_naximov@ukr.net*

Проблема прав людини у творчості Петра Мойсейовича Рабіновича посідає одне з найважливіших місць. Про це, насамперед, свідчить його «Тематика інноваційних наукових положень...» [1, с. 330–335], де огляд своїх інноваційних положень у сфері теорії та філософії права він починає саме з теми «Основоположні права людини».

Можна також з повним правом стверджувати, що завдяки зусиллям Петра Мойсейовича дослідження прав людини стало візитною карткою Львівської школи теорії та філософії права. Він сам дуже пишався тим, що традиційний для всіх вітчизняних юридичних навчальних закладів курс теорії держави і права почав викладатися більше 30 років тому на юридичному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка нетрадиційно, а саме: не з вчення про державу, а з теоретичної характеристики прав людини, які виникають незалежно від волі держави. Також тим, що протягом багатьох років юридичний факультет Львівського університету був базою для проведення міжнародних круглих столів з прав людини та антропології права і продовжує бути базою для дуже авторитетного Міжнародного форуму із практики Європейського суду з прав людини. Безумовно, предметом його гордості були також й наукові надбання створеної ним Львівської лабораторії прав людини і громадянина НАПрН України, й увіковіченням пам'яті всесвітньо відомого автора ідеї міжнародного захисту прав людини Г. Лаутерпахта, який навчався у Львівському університеті ще на початку ХХ століття.

У своїх рефлексіях наукової спадщини професора П. М. Рабіновича я хочу звернути увагу на філософсько-правові

засади його концепції прав людини, або ж «праволюднинної концепції», у авторській термінології. При цьому слід зазначити, що будучи людиною творчою, він у багатьох питаннях намагався йти своїм власним дослідницьким шляхом, давати відповіді на питання, що виникають, спираючись на силу власного розуму, а не на запозичення банальних положень. Тому для нього було характерно створювати власні значення понять, давати їм, так би мовити, «автономне тлумачення». Цей момент слід мати на увазі при вивченні його праць, підходячи до тлумачення понять (термінів, терміно-понять), що ним застосовуються, системно.

Вихідним пунктом дослідження з його точки зору є методологічний підхід (принцип), що застосовано дослідником, оскільки таким підходом є певна вихідна аксіоматична, здебільшого світоглядна, ідея, яка визначає загальну стратегію (напряму) дослідження, відбір досліджуваних фактів і інтерпретацію результатів дослідження.

Він вирізняє дві групи дослідницьких підходів: ті, що вписуються у *позитивістську* парадигму (етичний, психологічний, біологічний, соціальний, легістський підходи) й ті, що відносяться до *непозитивістської* парадигми (міфологічні, містичні, релігійні, а також раціональні підходи). Обидві парадигми він розуміє у найширшому сенсі. Спільною ознакою «позитивістських» підходів, за його думкою, є те, що вони базуються на фактичних (емпірично фіксованих, а не уявних) умовах та обставинах життєдіяльності реально існуючої людини, яка тільки в суспільстві отримує все основне, що є необхідним для її існування та розвитку. Протилежні «непозитивістські» дослідницькі підходи, базуються на інтелектуально, духовно-ідеологічно сконструйованих поняттях про апіорні (трансцендентальні) явища, які начебто існують поза реальним («позитивним») життям людини, взагалі поза реальним соціумом (як неодмінним, неминучим місцем перебування людини) – поза її життєвою практикою у ньому.

Виходячи з такої інтерпретації природно-правовий підхід не протистоїть позитивістському, а є ознакою одного з таких підходів – соціолого-позитивістського, оскільки поняттю

«природа» та «природний» надано тут значення, яке синонімічно поняттю «необхідний», «закономірний». Таким чином, професор Рабінович, ідентифікуючи свій підхід як соціолого-позитивістський (заснований на реальних фактах, а не уявних феноменах), водночас ідентифікує його і як «природно-правовий», оскільки для нього «природність» означає певну «необхідність» і «закономірність», які, з огляду на його світоглядно-методологічну позицію з очевидністю притаманні саме суспільству. Звідси випливає уточнення у назві його підходу як соціально-природного, на противагу вузькому соціально-природничому.

Таким чином, для обґрунтування прав людини береться їх онтологічна характеристика існування, або ж реальності, на відміну від уявності. Вони – основоположні тому, що лежать в основі людського існування, це – певні можливості людини, котрі необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку. Потреби людського існування є та онтологічна основа прав людини, що обґрунтовує їх існування. Звідси й на перше місце висувається потребовий дослідницький підхід як чинник, що обґрунтовує існування прав людини, оскільки потреби – є проявом соціальної необхідності й закономірності.

Позиція Петра Мойсейовича Рабіновича, таким чином, має усі ознаки соціологічного об'єктивізму (пошуки основ права, його витоків, джерел поза людською свідомістю), але не в чинниках біологічних чи якихось інших, а саме у соціальних – потребах, які, навіть за умов біологічного змісту (право на життя) своє задоволення знаходять лише у певному середовищі – соціумі, та й формуються саме в ньому. Методологічна позиція соціологічного об'єктивізму притаманна також і марксизму, тому в обґрунтуванні прав людини у П. М. Рабіновича зустрічаються аргументація, близька до деяких варіантів марксизму. Наприклад, з точки зору американського філософа-марксиста Дж. Райзера, права людини являють собою засоби, необхідні для забезпечення вищої мети й цінності людського життя – його всебічного удосконалення. Принципом, що обґрунтовує, виявляються потреби людини, а спільність людських потреб є основою концепції загальних прав людини. Смысл

прав людини вбачається у тому, що вони вказують, які потреби людини мають забезпечуватися гарантовано для збереження і удосконалення людського життя.

Така позиція має деякі переваги перед позицією, в якій права людини обґрунтовують посиланням на те, що людина є «витвором Природи», «невід'ємною частиною Всесвіту (тобто тією, що перебуває в органічному зв'язку з Космосом)». Про те свідчить полеміка П. М. Рабіновича з С. П. Головатим на сторінках журналів «Право України» та «Філософія права і загальна теорія права» (2015).

Велика заслуга Петра Мойсейовича полягає у тому, що він чітко відмежувався від легістського методологічного підходу до права і прав людини, з позицій якого права людини тлумачать як такі, що «даровані державою» і обирає соціально-орієнтований підхід у розуміння права і прав людини, який робить акцент на аналізі ефективності системи правового регулювання для досягнення мети – забезпечення прав людини. Проте недостатня увага до ціннісно-орієнтованого розуміння права і прав людини надає привід для критики цієї концепції.

На мій погляд, варіант розуміння природного права як ціннісної основи права позитивного, тобто встановленого, більшою мірою відповідає сучасним тенденціям у розумінні природи права та природи прав людини. Поняття «загально-соціальні права» та «спеціально-соціальні права» безумовно, мали велике значення для переходу від методології та термінології радянської теорії держави і права до методології і термінології пострадянської загальної теорії права, проте для сучасної європейської методології та термінології філософії права такий перехід не є достатньо радикальним. В межах останньої діалектика природного й позитивного права виражається через діалектику моральних і юридичних прав.

Для подальшого розвитку методології соціологічного як реального, життєвого підходу до права, вважається корисним враховувати ідеї Бріана Таманаги щодо «реалістичної теорії права» [2]. Щодо збагачення біолого-соціальної антропологічної позиції до обґрунтування сучасних тенденцій, пов'язаних з правами людини, то тут стане безумовно цінною концепція

Маттіаса Мальмана про вплив моральної психології та нейрології на ідею прав людини [3].

1. Тематика інноваційних наукових положень, сформульованих професором П. М. Рабіновичем (1966–2016 рр.) *Філософія права і загальна теорія права*. 2016. № 1–2. С. 330–335.

2. Tamanaha B. Z. *A Realistic Theory of Law*. Cambridge: Cambridge University Press 2017. 210 p.

3. Mahlmann M. *Mind and Rights. The History, Ethics, Law and Psychology of Human Rights*. Cambridge: Cambridge University Press, 2023. 300 p.

**ПОТРЕБОВИЙ ПІДХІД
У ДОСЛІДЖЕННІ ПРАВ ЛЮДИНИ
І СПРОБА ЙОГО ІНТЕГРАЦІЇ В СВІТОВИЙ КОНТЕКСТ:
ПЕТРО РАБІНОВИЧ І ДЖОЗЕФ РЕЗ**

Володимир Гончаров

*Львівська лабораторія прав людини
імені академіка Петра Рабіновича
e-mail: gonchar.lawyer@gmail.com*

Вступ. Права людини, як категорія, що пронизує правову, філософську та суспільну думку, постають перед нами не лише як практичний інструмент, але і як арена інтелектуальних пошуків, де переплітаються різні світоглядні традиції. Одним із таких унікальних підходів є «потребовий підхід» Петра Рабіновича, що розгортається крізь призму методології діалектичного матеріалізму. У своїх працях П. Рабінович обґрунтовував права людини не як абстрактні моральні ідеали чи природні даності, а як відображення об'єктивних потреб, що виникають у процесі суспільного буття людини (буттєві права і свободи): «це певні можливості людини, які необхідні для задоволення біологічних і соціальних потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені обов'язками інших суб'єктів» [13, с. 17]¹. Цей погляд, почасти витканий із марксистської філософії, розглядає права як необхідний результат матеріальних умов життя, де потреби – біологічні, соціальні, економічні – стають рушійною силою їхнього формування. Таке бачення вирізняє Рабіновича серед інших теоретиків, адже він свідомо уникав моральних понять, що традиційно слугували підґрунтям для правових концепцій від Локка до Канта.

Чому ж Рабінович обрав шлях відмови від моралі? Ця загадка криється в самій природі діалектичного матеріалізму,

¹ Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів: Медицина і право, 2021. С. 17.

який проголошує первинність матерії над свідомістю, а мораль – лише похідною від економічного базису суспільства. Для Рабіновича звернення до моральних категорій означало б крок до ідеалізму, що суперечило б його методологічним засадам. Мораль, як суб'єктивна й історично мінлива конструкція, не могла, на його думку, слугувати надійним фундаментом для прав людини – натомість він шукав об'єктивності в потребах, що мають універсальний характер і не залежать від культурних чи етичних нашарувань. Цей феномен відмови від моралі пояснюється прагненням досягти «науковості» бачення права, де права стають не декларацією деякої абстрактної «справедливості», а практичним інструментом задоволення реальних потреб людини в її взаємодії з суспільством і природою.

Що ж спонукало Рабіновича обрати саме такий підхід? На нашу гадку, відповідь тут лежить на перетині історичного контексту та інтелектуальних амбіцій. Працюючи в радянському та пострадянському просторі, П. Рабінович не міг оминати впливу марксистської спадщини, яка розглядала права людини крізь призму класової боротьби й матеріального прогресу. Водночас його підхід видається спробою переосмислити цю спадщину, відійшовши від критики прав як «буржуазного пережитку» й наділивши їх новим змістом – як необхідного елементу суспільного розвитку. Уникаючи морального суб'єктивізму, Рабінович намагався запропонувати універсальну теорію, що могла б вийти за межі ідеологічних протистоянь і знайти своє місце в глобальному діалозі про права людини.

Ця відмова від моралі, хоч і здається парадоксальною в контексті сучасних етичних дискусій, становить собою не лише інтелектуальний виклик, а й можливість для перегляду усталених підходів. Однак учення Рабіновича не є відірваним острівцем, що виріс на рівному місці, подібно до гриба після дощу. Воно вплетене в ширшу тканину світових концепцій прав людини – від природно-правових до функціональних. Метою запропонованого нижче матеріалу є спроба зобразити ідеї Рабіновича в загальносвітовому контексті, розкриваючи його зв'язки з іншими теоріями та визначаючи його місце серед них. Лише через правильну інтеграцію ми зможемо розк-

рити користь цього підходу, що досі залишається недооціненою, і показати, як він може збагатити сучасне розуміння прав людини, поєднуючи об'єктивність потреб із глобальними запитами сьогодення.

Стисла характеристика світового контексту визначення прав людини: основні підходи та їхні виклики. Розуміння прав людини у світовій правовій та філософській думці не є монолітним – воно постає як сукупність підходів, що відображають різні історичні, культурні та інтелектуальні традиції. Ці концепції, розгалужуючись на численні течії, пропонують своє бачення джерел прав людини, але водночас наштовхуються на питання й проблеми, що оголюють їхні слабкі місця й невирішені проблеми. Відтак, аби належно зобразити «потребовий підхід» П. Рабіновича у цьому контексті, варто спочатку розібрати основні напрями світової теорії прав людини, простежити їхнє коріння та оцінити властиву їм стійкість перед сучасними запитам.

Першою постає природно-правова концепція, що розглядає права людини як невід'ємні й притаманні людині від народження, незалежно від волі держави чи суспільних умов. Ця ідея розгалужується на кілька течій. Класичний лібералізм, представлений Джоном Локком у «Двох трактатах про врядування» (1689)[7]¹, обґрунтовує права на життя, свободу та власність як природні даності, що передують суспільному договору, а держава лише покликана їх захищати. Деонтологічний підхід Іммануїла Канта, викладений у «Ґрунтуванні метафізики моралі» (1785) [5]², поглиблює цю думку, пов'язуючи права з моральною автономією та гідністю людини як розумної істоти. Релігійний напрям, що сягає праць Томаса Аквінського XIII століття, освячує права божественним законом і природним порядком³. Усі ці течії виходять із ідеалістичного переконання, що права мають

¹ Локк Дж. Два трактати про врядування / пер. з англ. В. Лесик. Київ: Основи, 2001. 262 с.

² Kant I. Groundwork of the Metaphysics of Morals / transl. by H. J. Paton. New York: Harper & Row, 1964. 148 p.

³ Святий Тома з Аквіну. Сума теології / [пер. з латин. П. Содомора]. – Львів: Свічадо, 1998. 311 с.

метафізичне чи моральне походження – Локк спирається на природний стан, Кант на розум, а Аквінський на божественну волю. Проте ця концепція стикається з серйозними викликами: її претензії на універсальність розбиваються об культурні відмінності, як зауважував Семюел Хантінгтон у «Зіткненні цивілізацій» (1996), коли західні ідеї свободи сприймаються як нав'язування в інших цивілізаціях. Абстрактність підходу ускладнює його практичне втілення, а слабким місцем залишається відсутність механізму адаптації до мінливого світу, що робить проблему універсальності досі невирішеною.

Другий підхід – позитивістська концепція – стверджує, що права людини існують лише тоді, коли вони закріплені в позитивному праві, тобто визнані державою. Ця ідея розпадається на кілька напрямів. Юридичний позитивізм, яскраво представлений Гансом Кельзенем у «Чистій теорії права» (1934) [6]¹, наголошує, що права мають значення лише в межах формальної правової системи, яка їх устанавлює. Цю думку доповнює Герберт Гарт у його соціологічно-позитивістській «Концепції права» (1961) [3]², де він підкреслює роль соціального визнання та «правил визнання» у формуванні прав, відводячи моралі другорядну роль. Утилітарний позитивізм Джеремі Бентама, викладений у «Вступі до принципів моралі та законодавства» (1789) [2]³, іде ще далі, відкидаючи природні права як «вигаданий абсурд» і розглядаючи їх як інструмент суспільної користі. Позитивізм виходить із того, що права – це соціальний конструкт: Кельзен і Харт спираються на формальну структуру права, Бентам – на прагматичну вигоду. Такий підхід, однак, нашо́товхується на значні труднощі: залежність прав від держави робить їх вразливими до авторитарного свавілля, як це було в нацистській Німеччині чи інших тоталітарних режимах. Слабким місцем позитивізму є його неспроможність протистояти несправедливим законам через брак моральної основи, а невирішеною про-

¹ Kelsen H. Pure Theory of Law / transl. by M. Knight. Berkeley: University of California Press, 1967. 356 p.

² Hart H. L. A. The Concept of Law. Oxford: Clarendon Press, 1961. 262 p.

³ Bentham J. An Introduction to the Principles of Morals and Legislation. Oxford: Clarendon Press, 1907. 378 p.

блемою лишається питання, як захистити права там, де держава сама стає їхнім порушником.

Третій підхід – історико-еволюційна концепція – бачить права людини як продукт історичного розвитку, зумовленого соціальними, економічними та культурними чинниками. Вона розгалужується на марксистський напрям, представлений Карлом Марксом у «До критики політичної економії» (1859) [8]¹, де права розглядають як відображення класових інтересів і економічного базису, та культурний релятивізм Чарльза Тейлора, що у «Джерелах самості» (1989) наголошує на їхній залежності від культурних традицій [12]². Маркс виходить із матеріальних умов, Тейлор – із культурної еволюції, але обидва підкреслюють історичну мінливість права. Марксистська концепція, з одного боку, спрямована на боротьбу за соціальну справедливість і визволення пригноблених класів, але з іншого – систематично знецінює права людини як продукт буржуазного суспільства. У марксистській традиції права розглядають як ідеологічний конструкт, що відображає волю панівного класу і слугує інструментом закріплення його влади. Таке розуміння призводить до парадоксальної ситуації: права людини одночасно проголошуються важливими для захисту пригноблених, але водночас відкидаються як засіб легітимізації капіталістичної нерівності, несправедливого розподілу ресурсів і придушення слабших верств суспільства. Отже, марксистська критика применшує практичну цінність прав для тих, кого вона прагне захистити, підміняючи їх потенціал революційною боротьбою за зміну суспільного ладу. Натомість релятивізм Чарльза Тейлора, наголошуючи на культурній та історичній обумовленості прав, ускладнює вироблення універсальних стандартів. Його підхід, акцентуючи унікальність кожної традиції, ставить під сумнів можливість створення єдиних норм, які б однаково застосовувалися в різних суспільствах, що може

¹ Marx K. A Contribution to the Critique of Political Economy / transl. by S. W. Ryazanskaya. Moscow: Progress Publishers, 1970. 264 p.

² Taylor C. Sources of the Self: The Making of the Modern Identity. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989. 601 p.

призводити до фрагментації правового дискурсу. Слабким місцем тут є ризик виправдання порушень прав у певних контекстах, а невирішеною проблемою – баланс між універсальністю та специфікою, що досі лишається недосяжним.

Четвертий підхід – потребовий, або функціональний – пов'язує права з базовими потребами людини. Він розгалужується на матеріалістичний напрям Петра Рабіновича, який у своїх працях із теорії права обґрунтовує права об'єктивними потребами в рамках діалектичного матеріалізму, та соціально-функціональний підхід Амарт'ї Сена («Розвиток як свобода», 1999) [11]¹ і Марти Нуссбаум («Межі справедливості», 2006) [9]², де права слугують реалізації людських можливостей. Рабінович виходить із матеріальних основ потреб, Сен і Нуссбаум – із ідеї розвитку й функціонування. Виклики цього підходу полягають у редукціонізмі потребового підходу, який може ігнорувати етичний вимір прав, та в труднощах із визначенням «можливостей» у різних культурах у Сена й Нуссбаум. Слабким місцем є брак нормативної сили в матеріалістичному варіанті й суб'єктивність у функціональному, а невирішеною проблемою лишається питання, як поєднати об'єктивність потреб із ціннісними орієнтирами.

Кожен із цих підходів вносить свій внесок у світовий контекст, але водночас оголює слабкості, що потребують осмислення. Природно-правова концепція бореться з культурною різноманітністю, позитивізм – із моральною порожнечою, історико-еволюційна – з релятивізмом, а потребовий – за баланс між об'єктивністю та етикою. Ці невирішені проблеми створюють простір для інтеграції, де «потребовий підхід» Рабіновича може знайти своє місце, доповнюючи світову теорію.

Теорія Дж. Реза: етичне осмислення прав людини. У пошуках шляхів інтеграції «потребового підходу» Петра Рабіновича у світовий контекст виникає потреба звернутися до концепцій, які могли б доповнити його матеріалістичну основу, не

¹ Sen A. Development as Freedom. New York: Alfred A. Knopf, 1999. 366 p.

² Nussbaum M. C. Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006. 487 p.

руйнуючи її об'єктивності. На перший погляд, вибір теорії Дж. Реза – мислителя, який розглядає права людини як продукт етичного відношення, а не потреб – може здатися парадоксальним, адже П. Рабінович свідомо уникав моральних категорій. Проте наша інтуїція підказує, що саме ідеї Реза, як не дивно, здатні збагатити підхід Рабіновича, додавши останньому нормативної глибини. Якщо Рабінович закладає міцний фундамент прав у реальних потребах людини, то Рез пропонує етичний вимір, який пояснює, чому ці потреби стають правами, а не лишаються лише фактами буття. Цей синтез обіцяє не лише подолати редукціонізм матеріалістичного підходу, а й відкрити нові перспективи для його діалогу зі світовими теоріями.

Теорія Реза виходить із принципово іншої основи, ніж потребовий підхід: права людини, за його баченням, не є прямим наслідком потреб чи прагнень, а виникають із певного етичного відношення між суб'єктами. Джозеф Рез визначає права людини як *моральні права індивідів, які мають здатність накладати обов'язки на держави та обмежувати їхній суверенітет у міжнародному контексті* [10]¹.

Раз відходить від уявлення про права людини як вроджених чи притаманних кожній людині лише через її людську природу, наголошуючи, що їхній статус залежить від того, чи можуть вони бути інституційно визнані та захищені. Він зазначає, що права людини стають такими, коли їхнє порушення морально виправдовує дії міжнародної спільноти проти держави-порушника, навіть якщо це суперечить її суверенітету (стор. 328). Таким чином, Раз бачить права людини не як абстрактні ідеали, а як практичні інструменти, що відображають реалії сучасного світу.

Ця політична концепція спирається на трирівневий аргумент [10, р. 336]². Перший рівень – це індивідуальні інтереси, які мають достатню моральну вагу, щоб потребувати захисту,

¹ Raz Joseph. Human Rights Without Foundations // The Philosophy of International Law / ed. Samantha Besson, John Tasioulas. Oxford: Oxford University Press, 2010. P. 321–337.

² Ibid, p. 336.

наприклад, інтерес у доступі до освіти чи свободі від насильства. Другий рівень передбачає, що за певних умов держави стають зобов'язаними забезпечувати ці інтереси, що залежить від їхньої соціальної організації та ресурсів. Третій рівень стосується міжнародного контексту: якщо держава не виконує цих обов'язків, її суверенітет не може слугувати захистом від зовнішнього втручання, а право набуває статусу людського права лише тоді, коли міжнародна спільнота має моральні підстави реагувати. Цей підхід підкреслює історичну та контекстуальну обумовленість прав людини, відкидаючи їхню універсальність у традиційному сенсі.

Рез також акцентує на тому, що права людини втрачають свій винятковий статус, перестаючи сприйматися як особлива, майже священна категорія моральних чи юридичних принципів, яка стоїть вище за інші аспекти міжнародних відносин, і натомість стають звичайним елементом ширшої системи глобального правопорядку. Він зазначає, що зростання регіональних організацій, таких як ЄС, та багатонаціональних режимів поступово розмиває суверенітет держав, а права людини перетворюються з особливої категорії на один із елементів міжнародної політики. Це «нормалізація» прав людини, за Резом, є неминучим наслідком їхньої інтеграції в сучасну практику, де вони вже не сприймаються як дещо священне чи недоторканне, а радше як функціональні норми, що регулюють взаємодію між державами та індивідами в глобалізованому світі.

Ця трансформація, однак, не означає, що права людини втрачають свою моральну значущість чи стають лише технічними інструментами. Раз наголошує, що їхнє значення коріниться не в автоматичному відображенні об'єктивних умов чи потреб, а в етичному вимірі, який виникає в процесі їхнього визнання та реалізації. Саме тут його політична концепція набуває глибини: права людини не просто реагують на зовнішні обставини, а формуються через моральний контекст, у якому суспільства та міжнародна спільнота вирішують, які інтереси варті захисту і які дії виправдані для їхнього забезпечення. Такий підхід відкриває простір для осмислення прав як продукту взаємодії, а не як заданої природної чи соціальної данності.

Уявімо, що Рез стверджував би: «Права людини не народжуються з того, що ми потребуємо, а з того, як ми визнаємо одне одного в етичному акті взаємної поваги». Це відношення – не просто реакція на матеріальні умови, а моральний акт, що передбачає визнання цінності іншої людини, її гідності та автономії. Потреба, наприклад, у безпеці чи їжі сама по собі не породжує права, доки суспільство чи окремий суб'єкт не визнає етичного обов'язку її забезпечити. У цьому сенсі Рез міг би сказати: «Право – це не даність природи чи суспільства, а результат моральної взаємодії, що осмислює людське існування». Такий підхід відмежовує права від автоматичного зв'язку з потребами, як у Рабіновича, і вводить етичний критерій, що робить їх нормативно значущими.

Інтеграція підходів П. Рабіновича і Дж. Реза: шлях до збалансованої теорії прав людини. Питання про гармонійне поєднання концепцій прав людини, розроблених Петром Рабіновичем і Джозефом Резом, відкриває перед нами не лише теоретичні перспективи, а й реальну можливість сформуванню цілісної моделі, яка враховує як матеріальні основи, так і етичні виміри цього феномену. Рабінович, спираючись на принципи діалектичного матеріалізму, розглядає права людини як закономірний результат об'єктивних потреб – біологічних, соціальних чи економічних, – що існують незалежно від суб'єктивних уявлень чи моральних оцінок. У його розумінні права є віддзеркаленням універсальних людських потреб: потреба у захисті від насильства породжує право на безпеку, а потреба в їжі обґрунтовує право на харчування. Цей підхід вирізняється чіткою об'єктивністю, адже потреби можна виміряти й верифікувати, не вдаючись до культурних чи етичних інтерпретацій. Однак він залишає без відповіді ключове питання: чому ці потреби трансформуються саме в права, а не лишаються лише фактами, які суспільство може задовольняти чи ігнорувати за власним бажанням? Саме тут, на нашу думку, криється деяка вразливість теорії П. Рабіновича – вона ризикує звести права до суто утилітарних інструментів, які втрачають свою нормативну силу.

На противагу цьому Рез пропонує погляд, у якому права людини беруть початок не з потреб як таких, а з етичного вза-

емозв'язку між суб'єктами. Він стверджує, що право виникає лише тоді, коли суспільство чи окремий індивід морально визнає обов'язок забезпечити певну потребу. Наприклад, потреба в безпеці перетворюється на право лише за умови, що ми етично зобов'язуємося захищати одне одного. Такий підхід надає правам глибокої моральної ваги, однак без чіткої прив'язки до об'єктивних основ він може видаватися надто абстрактним чи суб'єктивним, особливо коли йдеться про глобальні запити, які потребують універсального підґрунтя.

Синтез цих двох підходів дає змогу сформуванню збалансованої теорії, у якій права людини постають як результат поєднання матеріально зумовлених потреб, як у П. Рабіновича, із їхнім нормативним осмисленням через етичне визнання, відповідно, у Дж. Реза. Розгляньмо це на прикладі права на безпеку: об'єктивна потреба в захисті від загроз, що впливає з умов людського буття, набуває статусу права лише тоді, коли суспільство морально бере на себе обов'язок гарантувати цей захист. Такий синтез усуває редукаціонізм потребового підходу, надаючи цій концепції етичного виміру, і водночас конкретизує ідеї Реза, пов'язуючи їх із реальними, універсальними потребами. У підсумку права перестають бути або суто інструментальними засобами, або абстрактними принципами – вони стають гармонійною категорією, що об'єднує об'єктивність із моральною глибиною.

Для ілюстрації практичності цієї моделі звернімося до гіпотетичного права, скажімо – на політ у космос. З погляду П. Рабіновича, такого права не існує, адже немає об'єктивної потреби в космічних подорожах для виживання чи гідного життя людини. Так само за Резом суспільство не визнає етичного обов'язку забезпечувати всім доступ до польотів у космос, тож і права на це немає. Проте інтегрований підхід вносить важливе уточнення: якщо людина прагне реалізувати це бажання самостійно, не завдаючи шкоди іншим, держава не може безпідставно перешкоджати цьому, спираючись на етичний принцип поваги до автономії, як у Реза. Водночас, за Рабіновичем, держава має право обмежувати такі дії, якщо вони суперечать об'єктивним суспільним потребам, наприклад, необ-

хідності збереження ресурсів. Ця логіка підкреслює гнучкість і застосовність синтетичної теорії, яка враховує як моральні, так і матеріальні аспекти прав людини.

Отже, об'єднання ідей Рабіновича і Реза породжує теорію, у якій права людини є одночасно обґрунтованими об'єктивними потребами («легітимними потребами» – термін С. П. Рабіновича) й осмисленими через етичне визнання¹. Це збагачує «потребовий підхід» П. Рабіновича, надаючи останньому більшої адаптивності до сучасного розуміння прав людини як універсальних цінностей, і водночас відкриває простір для діалогу між матеріалістичними та ідеалістичними філософськими традиціями. Така модель стає своєрідним мостом, що поєднує різні школи думки, пропонуючи нове бачення прав людини, здатне відповісти на складні виклики нашого часу.

Висновки. Проведений у цій статті аналіз ідей Петра Рабіновича та Джозефа Реза, доповнений розглядом світового контексту прав людини, дозволяє не лише поглибити розуміння природи цього феномену, а й закласти підґрунтя для його оновленого осмислення. Поєднуючи різні теоретичні перспективи, ми прагнули подолати обмеження окремих підходів, синтезувавши їх у цілісну концепцію, що відображає багатогранність прав людини як категорії, котра охоплює матеріальні, етичні та юридичні виміри. Саме цей синтетичний підхід, підкріплений уважним аналізом, дає змогу запропонувати визначення, яке враховує як об'єктивні основи прав, так і їхню нормативну силу в сучасному світі.

Розпочнімо з того, що «потребовий підхід» Рабіновича, побудований на засадах діалектичного матеріалізму, розглядає права людини як відображення фундаментальних потреб, що виникають у процесі суспільного розвитку. Ця концепція вирізняється своєю строгістю та акцентом на об'єктивності: права постають не як абстрактні ідеї, а як конкретні прояви людсь-

¹ Цю думку посилює позиція, висловлена П. Рабіновичем в одній з останніх робіт, згідно з якою «Гідність є найфундаментальнішою соціальною властивістю кожної людини, – слугує точкою відліку, джерелом усіх буттєвих людських прав і свобод», що чітко засвідчує намагання вченого етично проінтерпретувати власну теорію (Вказ. праця. С. 26).

кого буття, зумовлені історичними умовами. Водночас такий підхід, уникаючи етичних категорій, ризикує звести права до суто утилітарного інструменту, недооцінюючи їхню моральну вагу, яка є невід'ємною частиною їхньої сутності.

На противагу цьому, Джозеф Рез наголошує на етичному вимірі прав людини, трактуючи їх як продукт морального визнання гідності кожної особи. У його баченні права не просто задовольняють потреби, а втілюють етичне відношення, що надає їм універсальної нормативної сили. Цей підхід дозволяє розглядати права як засіб утвердження людської цінності, що виходить за межі матеріального. Проте, як засвідчує наш аналіз, етична абстрактність теорії Реза потребує доповнення практичними механізмами, які б уможливлювали її втілення в реальному світі, особливо в умовах глобальних викликів.

Світовий контекст прав людини, означений нами вище, підкреслює їхню подвійну природу: вони є водночас моральними принципами та юридичними нормами, що накладають зобов'язання на держави перед міжнародною спільнотою. Ця роль прав людини у стримуванні державного суверенітету, як слушно зазначав Рез, стала визначальною рисою сучасної практики. Однак для повноцінного функціонування такого механізму необхідно, щоб права спиралися не лише на етичні ідеали, а й на об'єктивні потреби, що формуються в процесі суспільного поступу, як це пропонував П. Рабінович.

Таким чином, означений вище аналіз, дозволяє гармонійно поєднати ці підходи, інтегруючи матеріальну основу прав із їхньою етичною та юридичною функцією. Такий синтез уможливлює формулювання оновленого визначення, що відповідає викликам сьогодення. У цьому контексті *права людини можна визначити як моральні та юридичні вимоги, що спрямовані на задоволення фундаментальних потреб життя та розвитку людини, зумовлюються досягнутим рівнем розвитку суспільства та накладають обмеження і зобов'язання на здійснення державного суверенітету.*

Це визначення є кульмінацією нашого аналізу. Воно вибирає в себе ідею П. Рабіновича про потреби як основу прав людини, доповнюючи її етичним осмисленням Дж. Реза, що підк-

реслює моральний вимір прав людини, а також враховує сучасну роль прав людини у міжнародному правопорядку. Таким чином, права людини постають як складна, але цілісна категорія, що поєднує об'єктивні умови людського існування з моральними принципами, необхідними для їхнього захисту та реалізації в сучасному глобалізованому світі.

-
1. Aquinas T. *Summa Theologica* / transl. by Fathers of the English Dominican Province. Westminster, MD: Christian Classics, 1981. 5 vol.
 2. Bentham J. *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. Oxford : Clarendon Press, 1907. 378 p.
 3. Hart H. L. A. *The Concept of Law*. Oxford: Clarendon Press, 1961. 262 p.
 4. Huntington S. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster, 1996. 368 p.
 5. Kant I. *Groundwork of the Metaphysics of Morals* /; transl. by M. Gregor. Cambridge : Cambridge University Press, 1998. 120 p.
 6. Kelsen H. *Pure Theory of Law* / transl. by M. Knight. Berkeley : University of California Press, 1967. 356 p.
 7. Locke J. *Two Treatises of Government*; ed. by P. Laslett. Cambridge: Cambridge University Press, 1988. 464 p.
 8. Marx K. *A Contribution to the Critique of Political Economy*; transl. by S. W. Ryazanskaya. Moscow : Progress Publishers, 1970. 264 p.
 9. Nussbaum M. C. *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership*. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2006. 487 p.
 10. Raz J. *Human Rights without Foundations* // *The Philosophy of International Law* / ed. by S. Besson, J. Tasioulas. Oxford: Oxford University Press, 2010. P. 321–337.
 11. Sen A. *Development as Freedom*. New York : Alfred A. Knopf, 1999. 366 p.
 12. Taylor C. *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989. 601 p. (Згадано як «Джерела самості» (1989) у розділі про історико-еволюційну концепцію).
 13. Рабінович П. М. *Основи теорії та філософії права: навч. посібник*. Львів: Медицина і право, 2021. 256 с.

ВТІЛЕННЯ ПІДХОДІВ П. М. РАБІНОВИЧА ЩОДО СПІВВІДНОШЕННЯ ЗАКОННОСТІ ТА ДОЦІЛЬНОСТІ В ПРОЄКТІ КК УКРАЇНИ

Вячеслав Навроцький

*Український католицький університет
e-mail: navrotskyi.vo@gmail.com*

Колосальний за обсягом та вражаючий за глибиною науковий доробок П. М. Рабіновича своїм витоком має досягнення однієї з ключових правових проблем – співвідношення законності та доцільності у правовому регулюванні. Принаймні, цим питанням була присвячена його кандидатська дисертація, низка наступних монографічних досліджень.

Загальнотеоретичні підходи тому і є загальнотеоретичними, що мають універсальний характер та поширюються на всі правові галузі. Хоча фахівці кожної з них виділяють із теоретичних концепцій ті їх напрямки й аспекти, які безпосередньо впливають на конкретну сферу правової регламентації. Не є тут винятком і кримінальне право. В аспекті цієї галузі, зміст якої можна позначити двома словами – злочин і кара, ключовими видаються такі положення щодо співвідношення законності і доцільності, сформульовані та обґрунтовані Петром Мойсейовичем:

- ефективна правотворчість повинна відбуватися з дотриманням режиму законності;
- у законі втілюються цілі держави і вже з огляду на це закон є доцільним;
- законодавець сам об'єктивно обмежений у змісті приписів, які він формулює у правових актах;
- правореалізація можлива лише в умовах законності;
- правове регулювання, яке не відповідає доцільності, тягне послаблення законності;
- стабільність і динамізм законодавства пов'язані з досягненням/потребою досягнення відповідних цілей.
- зміцнення режиму законності є закономірністю розвитку демократичного суспільства і держави;

- найбільш грубі порушення законності здійснюються неодмінно під гаслами досягнення соціально значимих цілей.

Наведені тези (та низка інших положень) і свідомо, і підсвідомо брали та беруть до уваги члени Робочої групи з розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи [1], яка готує Проєкт нового КК України. На сьогодні його текст підготовлений [2], пройшов наукову експертизу вітчизняних і зарубіжних фахівців в галузі кримінального права, члени Робочої групи випустили в світ колективну монографію, присвячену необхідності нової повномасштабної кодифікації кримінального законодавства України, концептуальним засадам та основним положенням цього Проєкта [3].

Однією із «родзинок» Проєкта КК є обмеження сваволі самого законодавця в ході внесення змін та доповнень до майбутнього кримінального закону. Ця ідея з'явилася не на порожньому місці. За час від прийняття нині чинного КК України 2001 р. і по 2 листопада 2024 р., за підрахунками проф. В. І. Тютюгіна, до цього кодексу внесено 1492 зміни, він доповнений 129 статтями, а 41 стаття виключена з КК, в т. ч. виключено 17 нововведених статей.

Багато статей змінювалися неодноразово, а рекордсменом тут стала стаття про отримання хабаря, яка «вдосконалювалася» аж 15 разів. Типовим для законодавця стало дивовижне поєднання нескvapності та поспішності. Так, роками не приймалися рішення про встановлення кримінальної відповідальності за колабораціонізм, а вже після початку повномасштабної російської агресії проти України обговоренню, розглядові у першому, другому читанні та прийняттю в цілому відповідної статті законодавець приділив аж 47 секунд. То й не дивно, що ст. 111-1 КК України «Колабораційна діяльність» переповнена положеннями, які малозрозумілі, не узгоджуються з іншими статтями цього ж Кодексу, фактично ведуть до безкарності або до послаблення відповідальності (при задекларованих зовсім інших цілях). Надто вже часто законодавець пробує вирішити нагальні соціальні, економічні, політичні і заледве не морально-етичні проблеми шляхом встановлення чи посилення кримінальної відповідальності. І, навпаки, ігно-

рує необхідність внесення змін до КК там і тоді, коли вони вже давно «перезріли» (прикладом може бути епопея з законопроектами про приведення вітчизняного законодавства у відповідність зі Статутом МКС чи збереження кримінальної відповідальності за «дорослу» порнографію).

Для вирішення питання про свавільні зміни до кримінального закону в Проєкті КК запропоновано низку формальних запобіжників. Серед них:

- положення про можливість внесення змін до КК не частіше одного разу протягом сесії Верховної Ради України, а змін до однієї і тієї ж статті КК не частіше, ніж 1 раз на 12 місяців;
- обов'язковість висновку Пленуму Верховного Суду на законопроект про внесення змін до КК.

Але ще більш вагомими видаються змістовні умови, якими повинен відповідати і КК в цілому, і законопроекти про зміни до нього. Серед них:

- закріплення в тексті КК його принципів та норма про те, що і сам кодекс, і його застосування повинні відповідати цим принципам;
- класифікація кримінальних правопорушень на 10 груп не за санкцією (яку законодавець міг встановлювати довільно), а за характером та тяжкістю заподіюваної шкоди. Відповідно, законодавець, встановивши, яка шкода заподіюється правопорушенням, мусить віднести його до провини або злочину відповідного ступеня тяжкості, де типова санкція вже визначена заздалегідь.

Таким чином, питання про доцільність криміналізації та умови пеналізації законодавець має в загальних рисах визначити на момент прийняття кримінального кодекса, а не вирішувати їх ситуативно та емоційно під впливом конкретних подій.

Також у Проєкті КК втілені ідеї про обмеження правозастосовного угляду, створення запобіжників проти спотворення волі законодавця під час правозастосування. На це спрямовані:

- широке застосування дефініцій;
- курс на обмеження використання статей Особливої частини, які передбачають спеціальні норми та норми про «складені» злочини;

- відмова від відкритих переліків ознак складів кримінальних правопорушень (в Особливій частині Проекта КК немає слова «інші»!)

- скорочення розриву між мінімумом та максимумом санкції;

- чітке визначення підстав звільнення від покарання.

Загалом Проект КК орієнтований на захист прав потерпілого – у цьому члени РГ вбачають його головне призначення. Чітко проведена лінія: «Спочатку «розрахуйся» з потерпілим, а вже потім сподівайся на поблажки від держави». Має бути подолана існуюча ситуація, коли переважна частина судових вироків закінчується тим, що засуджений йде з залу суду додому, особливо не обтяжуючись тим, що покарання йому призначене умовно.

Члени Робочої групи, яка підготувала Проект КК і продовжує працювати над його вдосконаленням, уважно вислуховує та опрацьовує усі зауваження (що, звісно ж, не означає що будь-яке з них враховують і відображають у тексті майбутнього кримінального закону). Не стоїть питання про якомога скоріше прийняття нового КК та введення його в дію. Навпаки, чітко наголошено, що між прийняттям КК та його введенням в дію має пройти кілька років для того, щоб насамперед працівники правозастосовних органів оволоділи його положеннями, щоб були підготовлені та прийняті зміни до суміжних нормативно-правових актів.

Лише якісний, системний проект нового кримінального закону дозволить досягти цілей щодо протидії злочинності в Україні та утвердити законність у цій надважливій сфері життя суспільства та функціонування держави.

1. Указ Президента України №584/2019 від 7 серпня 2019 р. «Питання комісії з питань правової реформи» <https://www.president.gov.ua/documents/5842019-28949>

2. <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/08/02/kontrolnyj-tekst-proyektu-kk-stanom-na-01-08-2024.pdf>

3. Проект нового кримінального кодексу України: передумови розробки, концептуальні засади, основні положення: монографія. За заг. ред. Ю. В. Бауліна, М. І. Хавронюка. К.: Компанія ВАІТЕ, 2024. 494 с.

ВНЕСОК ПРОФЕСОРА ПЕТРА РАБІНОВИЧА У ФОРМУЛЮВАННЯ ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИХ ПОНЯТЬ ЩОДО МЕЖ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Іван Панкевич

Зеленогурський університет

Український Вільний Університет у Мюнхені

e-mail: ipankevych@googlemail.co

Конституція держави має бути такою,
аби не порушувати Конституцію громадянина.
Станіслав Єжи Лец

Маючи можливість взяти участь у міжнародній конференції, присвяченій пам'яті професора Петра Рабіновича, я ловлю себе на думці про те, що ніяково говорити про нього у минулому часі. Петро Мойсейович навчив любити право багато поколінь українських юристів, у тому числі й мене. Щойно закінчивши стаціонар Львівської політехніки, я вступив у 1990 році на заочну форму навчання юридичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка у групу осіб із закінченою вищою освітою. Оскільки спеціального правничого факультету, де пізніше за скороченою програмою навчалися особи з неюридичною вищою освітою, на час нашого вступу в університеті не існувало, то ми навчалися п'ять років, з урахуванням того, що деякі так звані загальні предмети було зараховано з навчання у попередніх вузах. Треба зазначити, що це була успішна студентська група, серед випускників якої є нині чинні голови та заступники голів українських апеляційних судів, судді господарських та адміністративних судів, завідувачі кафедр, декани та проректори вузів, кандидати та доктори юридичних наук, доценти та професори, адвокати, юрисконсульти, підприємці, зрештою просто люди з активною життєвою позицією. Така розлога автобіографічна преамбула є небезпідставною, бо пояснює багато моїх подальших життєвих кроків. У 1990 році персональний комп'ютер точно не був портативним, пейджерів ще не існувало, а про мобільні телефони

у нинішньому їх вигляді ніхто й не мріяв. І тут у нашій навчальній групі з'являється надрукований на друкарській машинці посібник з основ загальної теорії права та держави авторства професора Рабіновича, який пізніше один з моїх одногрупників розповсюдив із застосуванням ротاپренту, тому що копіювальних пристроїв у їх нинішньому вигляді не існувало. Зрештою, це був 1990 рік і Українська держава також ще не відбулася, бо було тільки проголошено Декларацію про державний суверенітет України. Зазначений посібник, а точніше прототип пізніше опублікованого та неодноразово перевиданого навчального посібника, відіграв важливу роль у моєму навчанні та подальшій кар'єрі, бо він відзначався такими рисами, як лаконічність, чіткість формулювань, системність та зрозумілість викладу матеріалу і, повторюся, навчив мене любити право. Крім того, це був перший доступний тоді у книгарнях посібник з теорії права та держави українською мовою. Решта були виданими або у росії, або в Україні російською мовою, як, наприклад, навчальний посібник професора Сурілова [6]. Якщо ж згадати, що у Львівській політехніці протягом п'яти років навчання у мене був лишень один предмет українською мовою, та й той виключно ідеологічний (історія КПРС), то згаданий навчальний посібник був та є дійсно знаковим та надзвичайно потрібним і корисним для українських студентів юридичних вузів від перших посттоталітарних років в Україні аж до сьогодення.

Після закінчення мною навчання у 1995 році Петро Мойсейович запропонував вступити до нього в аспірантуру, що для мене було неочікуваною пропозицією. Я вже працював юристом в органах державної виконавчої влади та місцевого самоврядування, а тому був змушений повністю змінити свій життєвий алгоритм та під іншим кутом розглядати можливість подальшого кар'єрного зростання. Зважаючи ж на те, що половина дев'яностих років минулого століття відзначалася галопуючою інфляцією, затримками із виплатою заробітної плати не тільки викладачам університету, але й стипендії студентам та аспірантам стаціонару, моє рішення перейти з практичної роботи до наукової діяльності було непростим та «матеріально» ризикованим.

Після вступу у аспірантуру постало питання вибору й затвердження теми дисертаційного дослідження, а однією з них стала проблематика меж здійснення прав людини. Петро Мойсейович уже доволі ґрунтовно займався дослідженням цієї проблеми, а моїм завданням стало її подальше розширення на основі аналізу відповідного вітчизняного та зарубіжного законодавства, а також правозастосувальної практики. Тема меж здійснення прав людини мене зацікавила передусім тому, що уся попередня історія України як складової радянської імперії, була історією брутального порушення прав людини та громадянина, історією депортацій та знищення цілих народів, яка, у тому числі, безпосередньо торкнулася й моєї сім'ї та мене особисто. Як онук великих землевласників, депортованих після «приходу» у Західну Україну радянської влади, я народився у росії та не мав можливості вступити на юридичний факультет, позаяк належав до категорії неблагонадійних громадян. Отже, тема дисертації зацікавила мене також й з особистих міркувань. Та й, зрештою, можна стверджувати, що проблема обмежування прав та свобод людини і громадянина є актуальною протягом усього новітнього періоду існування незалежної Української держави. Адже увесь цей час Україна «борсається» між демократією та тоталітаризмом. Згадаймо хоча б період Леоніда Кучми, коли останній боровся з бажанням порушити норми чинної Конституції України та втретє кандидувати на посаду президента України. На жаль, на допомогу йому у цьому прийшов Конституційний Суд України із своїм рішенням від 25 грудня 2003 року у справі за конституційними поданнями 53 і 47 народних депутатів України про офіційне тлумачення положення частини третьої статті 103 Конституції України (справа щодо строків перебування на посту Президента України) [4]. У цьому рішенні Конституційний Суд констатував, що «в аспекті конституційних подань положення частини третьої статті 103 Конституції України, за яким одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два строки підряд, треба розуміти так, що це положення поширюється лише на осіб, яких обирають на пост Президента України після набут-

тя чинності Конституцією України 1996 року. Особа, яку вперше було обрано Президентом України за чинною Конституцією України в 1999 році, має право балотуватися на чергових виборах Президента України у 2004 році» [4]. При цьому КСУ покликався на експертні висновки представників провідних українських наукових осередків, зазначаючи, що «на думку фахівців юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, обмеження права на зайняття поста Президента України, передбачене статтею 103 Конституції України, може застосовуватися у часі лише щодо відносин, які виникли після набрання чинності цією Конституцією». Фахівці Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, Інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України вважають, що право громадянина України бути обраним Президентом України, як і інші конституційні права і свободи громадянина, не можуть бути обмежені. На їхню думку, «водночас з моменту набрання чинності Конституцією України починає діяти й конституційне обмеження щодо кількості повторних строків перебування однієї і тієї ж особи на посаді Президента України (частина третя статті 103 Конституції України). Інше тлумачення цієї норми призвело б до вилучення із принципу рівності конституційних прав окремих осіб, що є неприпустимим з огляду на засади демократії, верховенства права та Закону» [4]. У рішенні КСУ також зазначається, що згідно з висновком фахівців Одеської національної юридичної академії «участь Л. Д. Кучми у виборах 1999 року розглядається в сенсі чинної Конституції України як перше претендування на посаду Президента України». Так само, як зазначено в рішенні КСУ, «фахівці Інституту держави і права ім. В.М. Корецького Національної академії наук України вважають, що «діючий Президент України був обраний за Конституцією України 1996 року вперше. Саме ця обставина має враховуватись при офіційному тлумаченні Конституційним Судом України частини третьої статті 103 чинної Конституції України». Як бачимо, поняття «обмеження права», «конституційного обмеження» Конституційний Суд України вже у той

час застосовував у своїх рішеннях, хоча не сформулював дефініції цього поняття. Не вдаючись, за браком місця, до коментування вище згаданих експертних висновків та самого рішення Конституційного Суду України, хочемо зазначити, що, на наш погляд, єдиний орган конституційної юрисдикції ухвалив не правове, а суто політичне рішення. Подібні рішення у практиці діяльності Конституційного Суду України, на жаль, мали місце й пізніше, що не сприяло підвищенню його авторитету. Зокрема, наприклад, мова йде про діяльність КСУ за часів президентства Віктора Януковича, коли 30 вересня 2010 року він (КСУ) у закритому режимі скасував політичну реформу 2004 року. Тоді за рішенням Конституційного Суду України було фактично повернуто в дію Конституцію України 1996 року, а разом із нею – президентсько-парламентську форму правління [2].

Проте серед рішень КСУ є й такі, у яких має місце впровадження наукових розробок вітчизняних науковців, у тому числі й колективу Львівської лабораторії прав людини і громадянина Національної академії правових наук України. Таким, наприклад, є рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців третього, четвертого пункту 13 розділу XV «Прикінцеві положення» Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та офіційного тлумачення положення частини третьої статті 11 Закону України «Про статус суддів» (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) від 11 жовтня 2005 року. У ньому КСУ наводить низку понять, що стосуються проблеми захисту прав та свобод людини і громадянина [5]. При цьому у його рішенні не зазначено авторства наведених понять, проте вони текстуально та змістовно ідентичні з формулюваннями, які містяться у монографії «Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти)» [3], що була опублікованою у 2001 році в Львівському видавництві «Астрон» та стала наслідком здійснення наукових досліджень цієї проблеми під керівництвом професора Петра Рабіновича.

Таким чином, внесок професора Петра Рабіновича та очолюваної ним Львівської школи прав людини у формулювання загальнотеоретичних понять щодо меж здійснення прав людини та громадянина важко переоцінити. Фактично, після того, як згадані вище поняття у своєму рішенні «взяв на озброєння» Конституційний Суд України, можна стверджувати, що вони міцно закріпилися в українській правозастосувальній практиці. Сьогодні ж, в умовах триваючої вже понад три роки російсько-української війни, а як наслідок – запровадження з приводу введення воєнного стану низки обмежень гарантованих чинною Конституцією України прав та свобод людини і громадянина, зазначена проблема набула особливої актуальності. Адже після початку 24 лютого 2022 року повномасштабного російського вторгнення перед українським законодавцем постала дилема: як забезпечити інтереси оборони держави та водночас пам'ятати про статтю 64 Конституції України, яка передбачає, що в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень [1]. При цьому далі у цій статті зазначається досить великий перелік прав та свобод людини, які не можуть бути обмеженими навіть в умовах введення воєнного стану. Тому слід пам'ятати, що обмеження конституційних прав та свобод людини та громадянина повинно мати місце лише на виключно законних підставах. Тільки за умови неухильного дотримання Основного Закону держави можна буде стверджувати, що норми статті 1 Конституції України не є декларативними, а Україна, незважаючи на необхідність запровадження обмежень низки конституційних прав та свобод людини і громадянина з приводу інтересів національної безпеки, є демократичною та правовою державою.

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, Ст. 141.

2. «Конституційний переворот» Януковича: нова справа Генпрокуратури. <https://www.radiosvoboda.org/a/28720493.html>

3. Рабінович П. М., Панкевич І. М. Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти). *Праці Львівської*

лабораторії прав людини і громадянина НДІ держ. будівництва та місцевого самоврядування АПрН України. Сер. 1. Дослідження та реферати. Вип. 3. Львів: Астрон, 2001.

4. Рішення Конституційного Суду України від 25 грудня 2003 року № 22-рп/2003 у справі за конституційними поданнями 53 і 47 народних депутатів України про офіційне тлумачення положення частини третьої статті 103 Конституції України (справа щодо строків перебування на посту Президента України). *Голос України*, 23.01.2004, № 13.

5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців третього, четвертого пункту 13 розділу XV «Прикінцеві положення» Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та офіційного тлумачення положення частини третьої статті 11 Закону України «Про статус суддів» (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) від 11 жовтня 2005 року N 8-рп/2005. *Голос України*, 04.11.2005, № 209.

6. Сурилов А. В. Теория государства и права: учеб. пособие. Издательство «Вища школа», К., 1989.

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ТА ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЇ В УМОВАХ ВИКЛИКІВ ВОЄННОГО ЧАСУ

Олег Луців

*Благодійна організація
«БЛАГОДІЙНИЙ ФОНД «ПРАВО НА ЗАХИСТ»
e-mail: ol.lutsiv@r2p.org.ua*

Верховенство права є одним з основоположних принципів демократичної правової держави, який покликаний, серед іншого, забезпечувати визначеність і передбачуваність у правовому регулюванні суспільних відносин. При цьому вітчизняний досвід законодавчого закріплення та практичного застосування принципу верховенства права свідчить про те, що нормативна фіксація цього принципу часто не обмежується звичайною констатацією факту його дії в тій чи іншій сфері, а стосується й окремих його аспектів, вимог, елементів, ознак. Ця обставина вказує на підвищення практичної ролі означеного принципу в регулюванні суспільних відносин і діяльності держави. Проте у зв'язку з війною в Україні та викликами для національної правової системи, спричиненими воєнним станом, особливої важливості набувають обговорення проблем реалізації принципу верховенства права в умовах повномасштабної збройної агресії Російської Федерації, а також механізмів та інструментів, які б дозволили мінімізувати вплив відповідних чинників.

У контексті змісту поняття «верховенство права» П. Рабінювич розумів під ним визначальну роль права в стосунках між усіма учасниками суспільного життя, у життєдіяльності державних і недержавних організацій, соціальних спільнот, груп, об'єднань, усіх людей. Він зазначав, що принцип верховенства права набуває самостійного значення в юриспруденції лише за тієї умови, що саме право інтерпретується як таке, яке виникає та існує незалежно від держави, від діяльності її законодавчих та інших органів. Верховенство права, пояснював науковець,

може бути інтерпретоване як пріоритетність у суспільстві на-самперед прав людини [1, с. 43–45].

Шукаючи у рішеннях Європейського суду з прав людини відповідь на питання щодо сутності верховенства права, П. Рабінович серед властивостей, характеристик цього явища виділив щонайменше наступні: 1) визнання пріоритетності, домінування, визначальної ролі прав людини у діяльності держави; 2) поширюваність цієї пріоритетності на діяльність усіх без винятку органів держави; 3) правову певність, визначеність (*legal certainty*) положення людини у тій ситуації, в якій вона перебуває; 4) неприпустимість затримання особи на невизначений і непередбачуваний термін, якщо воно не ґрунтується на законі чи судовому рішенні; 5) обсяг будь-якого правового розсуду та спосіб його здійснення мають бути з достатньою ясністю визначені законом; 6) наявність громадської довіри до судів як до гарантів справедливості; 7) майже безвиняткову можливість доступу до суду; 8) наявність судового контролю за втручанням виконавчих органів у права людини; 9) підпорядкованість судовому рішенню всіх органів держави, безвиняткову обов'язковість його виконання будь-якими органами і посадовими особами; 10) можливість скасування вищим судом рішення нижчого суду, яке не набрало чинності; 11) незмінність, неоспорюваність остаточного судового рішення, яке набрало чинності; 12) невтручання законодавчої влади у відправлення правосуддя; 13) секулярність (світський характер) держави; 14) забезпечення державою, у разі застосування смертельної зброї, швидкого та ефективного розслідування справи її органами [2, с. 12].

Повномасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України, запровадження та здійснення у зв'язку з цим заходів правового режиму воєнного стану безумовно суттєвим чином вплинули на зазначені вище елементи верховенства права, зокрема в частині обмежень прав людини, викликаних необхідністю забезпечення і захисту національної та громадської безпеки. При цьому вплив особливих умов воєнного часу на окремі елементи верховенства права є нерівномірним [3, с. 71], що, своєю чергою, потребує диференційованого підходу для визначення ступеня такого впливу і його наслідків.

Безперешкодний доступ до незалежного, публічного, справедливого і швидкого судочинства є однією з найважливіших гарантій дотримання принципу верховенства права, яка в умовах воєнного часу набуває особливого значення. Невід'ємною складовою та суттєвим аспектом цієї гарантії є встановлені процесуальним законом строки розгляду судових справ. Однак, в силу постійних повітряних тривог, артилерійських і ракетних обстрілів та частих перебоїв у електропостачанні судові засідання нерідко зриваються, а розгляд і вирішення навіть нескладних судових справ супроводжується істотним відступленням від встановлених строків судового розгляду. Зокрема, справи можуть знаходитися в суді без будь-якого руху протягом півроку та більше. Також затягуються строки складення, оформлення і видачі працівниками апаратів судів копій судових рішень, у тому числі тих, які набрали законної сили. Як видається, впровадження і застосування інноваційних цифрових рішень та інструментів, використання спрощених форм судочинства могли б частково вирішити ці проблеми.

Ще одним важливим елементом верховенства права, який зазнав суттєвих загроз в умовах повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України, є принцип правової визначеності. Останній передбачає, серед іншого, існування в національній правовій системі так званої «позовної давності» – строку, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу (ч. 1 ст. 256 Цивільного кодексу України). Тут необхідно наголосити на тому, що з початком війни законодавець зупинив перебіг позовної давності, визначений Цивільним кодексом України, на час дії воєнного стану в Україні. Ця обставина, своєю чергою, у певних випадках не сприяє правовій певності, визначеності положення потенційних відповідачів за тими чи іншими вимогами.

Також війна в Україні призвела до появи чисельних груп населення, постраждалого внаслідок агресії Російської Федерації, зокрема внутрішньо переміщених осіб (ВПО), яких наразі нараховується 4,9 млн осіб. З іншого боку, впроваджуючи пра-

вові механізми щодо забезпечення та захисту прав, свобод і законних інтересів таких осіб, держава, на жаль, інколи допускає стосовно них прояви дискримінації, що, відповідно, не сприяє утвердженню принципу верховенства права. Так, наприклад, запущений 23 лютого 2023 року механізм надання компенсації за пошкодження та знищення житла внаслідок агресії Російської Федерації проти України не застосовується у випадках, якщо таке знищення або пошкодження відбулося до 24 лютого 2022 року, що, як наслідок, призводить до дискримінації частини постраждалого населення [4, с. 410].

Таким чином, збереження дії принципу верховенства права в умовах війни є надзвичайно складним завданням. Водночас виконання цього завдання критично необхідне для забезпечення довгострокової стабільності, демократичного розвитку держави та дотримання прав людини в Україні. При цьому вирішення окремих проблем реалізації принципу верховенства права в умовах викликів воєнного часу потребує гнучкості підходу законодавця та швидкості реакції на ці проблеми з боку органів державної влади.

1. Конституція України: Науково-практичний коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін.; ред. кол. В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. Харків: Вид-во «Право»; К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 808 с.

2. Рабінович П. М. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького суду. *Юридичний вісник України*. 2005. № 48. С. 12.

3. Стаднік І. В., Буравська А. А. Верховенство права в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 69–73.

4. Тіньовий звіт до розділу 23 «Правосуддя та фундаментальні права» Звіту Європейської комісії щодо України у 2023 році. <https://parlament.org.ua/analytics/shadow-report-justice/>.

**ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ
ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ:
ОКРЕМІ АСПЕКТИ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ
ПРОФЕСОРА П. М. РАБІНОВИЧА**

Наталія Раданович

*Львівський національний університет імені Івана Франка
e-mail: radanovych_n@ukr.net*

Євроінтеграційні процеси, до яких долучилася Україна, зокрема, її приєднання у 1995 році до Статуту Ради Європи, зумовили необхідність формування та розвитку специфічного напрямку державної діяльності. Така діяльність отримала своє наукове обґрунтування та практичне забезпечення в рамках *теорії імплементації*. Означена теорія була на той час надбанням переважно науки міжнародного права з огляду на його основоположний принцип *pacta sunt servanda*, в зв'язку з чим у рамках діяльності міжнародних організацій запроваджувалася низка заходів, що сприяли державам у належному виконанні міжнародно-правових зобов'язань.

Проте вихід держав, зокрема України, з тоталітарної правової парадигми, їхня гуманістична зорієнтованість змістили дослідження *теорії імплементації* в площину національних правових систем, у межах яких відбувалося безпосереднє втілення міжнародних (європейських) стандартів прав людини. У вітчизняній юриспруденції одним із перших окреслив таку «імплементаційну динаміку» професор Рабінович П. М.

Під керівництвом професора П. М. Рабіновича і за його безпосередньої участі було сформульовано низку термінопонять та положень, які отримали широке визнання і стали вагомим внеском у сучасну *теорію та практику імплементації*. Йдеться насамперед про:

імплементацію міжнародних стандартів прав людини як цілеспрямовану організаційно-правову діяльність держав, вчинювану ними індивідуально, колективно або в рамках міжнародних організацій з метою своєчасної та повної

реалізації зобов'язань, що впливають із міжнародних стандартів прав людини;

її методологічну основу, якою виступає взаємодія міжнародного права із правом національним, тобто такий спосіб побудови взаємовідносин вказаних двох правових систем, що конститує процес їх взаємного впливу, в результаті якого забезпечується правове регулювання спільної для міжнародного і національного права сфери суспільних відносин;

відповідну форму – сукупність процедур, прийомів та засобів вчинення органами держави та іншими суб'єктами імплементації дій, спрямованих на впровадження міжнародних стандартів прав людини у соціально-юридичну практику;

невід'ємного складника **згаданої імплементаційної діяльності** – приведення усієї національної юридичної практики держави у відповідність із міжнародними стандартами прав людини, зокрема, правотворчої, а також правотлумачної, правозастосувальної та правореалізаційної діяльності держави, здійснюваних з огляду на ці стандарти задля усунення або запобігання суперечностям (невідповідностям) між ними та національно-юридичними явищами (оскільки виконання праволюдських зобов'язань висуває до держави певні вимоги, недотримання яких ставить її у становище порушника прав людини, то аби запобігти такій ситуації та не зазнати впливу міжнародних контрольних механізмів, держава намагається вжити усіх необхідних заходів в усіх сферах юридичної діяльності, що відбувається за посередництва імплементаційних механізмів);

необхідну передумову такої діяльності, а саме конституційне закріплення положення про входження міжнародного договору, інших джерел міжнародних стандартів прав людини до складу національного законодавства (ст. 9 Конституції України);

її певні стадії, з-поміж яких: 1. Висловлення державою згоди на обов'язковість для неї джерела міжнародних стандартів прав людини, засвідчена відповідним нормативно-правовим актом (як результат національної імплементаційної правотворчості). 2. Офіційне оприлюднення джерел таких ста-

ндартів, що зумовлюється обов'язковістю доведення до відома громадян держави актів, що стосуються прав людини (відповідний акт офіційного опублікування теж набуває імплементаційного значення). 3. Втілення приписів джерел міжнародних стандартів прав людини у внутрішньому правопорядку у формі прямого застосування відповідного джерела (за умови його самовиконуваності) або непрямого застосування (за умови його несамовиконуваності). На цій стадії вирішують питання про характер дії джерел вказаних стандартів, зокрема про самовиконуваність відповідного міжнародного акта, оскільки йдеться про: а) врегулювання правових відносин у державі не самою лише державою, а міжнародною спільнотою (і тому розв'язання проблеми самовиконуваності міжнародного договору є віддзеркаленням того, наскільки комплексно держава підходить до реалізації принципів міжнародного права, зокрема згаданого принципу добросовісного виконання міжнародних зобов'язань); б) втручання в таку делікатну сферу суспільного життя як права людини; в) налагодження механізму, який належним чином приведе в дію акт міжнародного права, забезпечить його виконання;

спеціальний імплементаційний механізм, для якого (як і для самої імплементації) характерним є наявність міжнародного і національного рівнів функціонування. При цьому міжнародний механізм визначено як сукупність засобів юридичного, організаційно-виконавчого і контрольного характеру, здійснюваних державами на колективній основі з метою своєчасної і повної реалізації норм, які містяться в цих актах (охоплює заходи зі сприяння здійсненню міжнародних стандартів прав людини, з контролю за їх дотриманням та міжнародні процедури, котрі стосуються різноманітних аспектів правового статусу особи), а національний механізм – як систему створених певною державою юридичних та організаційних засобів реалізації, охорони і захисту таких прав у відповідній державі. До юридичних засобів відповідно віднесено: правотворчі (національну імплементаційну правотворчість), правотлумачні (національне імплементаційне правотлумачення) та правозастосувальні (національне імплементаційне правозастосування).

Наведене відображає лише одне із численних наближень до розв'язання фундаментальної проблематики – прав людини, якою жив і надихався професор Рабінович Петро Мойсейович.

1. Рабінович П. М., Раданович Н. М. Європейська конвенція з прав людини: проблеми національної імплементації (загальнотеоретичні аспекти). *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України*. Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 4. Львів: Астрон, 2002. 190 с.

2. Рабінович П. М., Раданович Н. М. Імплементація міжнародних стандартів прав людини. *Велика українська юридична енциклопедія: у 12 томах*. Харків: Право. Т. 3: Загальна теорія права. 2017. С. 170–174.

3. Галецька Н. Б. *Форми імплементації міжнародних договорів європейськими державами: теорія і практика*. Львів: Сполом, 2016. 232 с.

**ЕВРИСТИЧНІ ДОРОГОВКАЗИ
У КОНЦЕПЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ П. М. РАБІНОВИЧА:
ВІД ДОГМАТИЧНОЇ ДОЦІЛЬНОСТІ
ДО ЛЮДИНОВИМІРНОСТІ ПРАВОРОЗУМІННЯ**

Наталія Гураленко

*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
e-mail: n.huralenko@chnu.edu.ua*

Глибока аналітичність, концептуальна стрункість та евристичний потенціал творчих ідей Петра Мойсейовича Рабіновича дають змогу сьогодні не лише осмислювати правові явища, а й прогнозувати їх подальший розвиток. Автентичність наукового доробку одного з найвідоміших класиків сучасної вітчизняної науки проявляється в особливій методології дослідження правових явищ, поєднанні природного права і юридичного позитивізму, а також у розгляді прав людини як фундаментальної основи правового світогляду. Звертання до творчості Петра Мойсейовича дозволяє вчергове переосмислити її значення для розвитку вітчизняної правової науки та правозахисної діяльності. Його наукова спадщина вочевидь залишається дороговказом для сучасних дослідників, які прагнуть осмислити проблематику прав людини в умовах глобальних трансформацій. Відтак доцільно зануритись в інтелектуальний світ концепції академіка Петра Мойсейовича Рабіновича та віднайти нові евристичні горизонти, які він відкрив для нас.

**Евристичний потенціал потребового підходу
як безальтернативного інструменту виявлення
соціальної сутності права і держави**

В умовах нестабільності розвитку суспільних процесів часто не спрацьовують або виявляються малоефективними, здавалося б, уже апробовані багаторічною практикою механізми соціального управління та контролю. Водночас вивчення реалізації потреб людини в умовах нестабільності розвитку суспільних процесів часто не спрацьовують або виявляються малоефективними, здавалося б, уже апробовані багаторічною практикою механізми соціального управління та контролю.

льного механізму правового регулювання, не заснованого на потребовому підході як дослідницькому інструменті виявлення сутності соціальних явищ [1], нерідко лише посилює накопичені проблеми. Типову епістемологічну ситуацію можна спостерігати й досі в юридичній науці, коли творення нової реальності визначає звільнення від тривалочасових, патологічно діючих у правовому полі міфів поверхового правосприйняття та відповідного мислення. Розуміння позитивного права як спільної волі, заснованої на компромісі суб'єктів загальносоціальних і вузькогрупових інтересів, функціонально не спроможне ідентифікувати та дефініціювати запити сучасної вітчизняної моделі розвитку права. Критикуючи підхід вивчення права, який у своїй світоглядній площині підпорядкований догматичним схемам, побудований на спрощених ідеях класичної механіки і не спроможний на позитивному тлі домінантного мислення фундаментально прояснити той тип правозаконодавчого руху, що складається, сучасна наука орієнтується на безальтернативну методологічну поліфонічність потребового підходу до правопізнання П. М. Рабіновича. Саме цей підхід, чи не вперше у вітчизняній науці, здійснює спроби окреслити контури неklasичної методологічної площини вимірювання права як нелінійної, об'ємної, ієрархічної та складної, дозволяє охарактеризувати правову реальність як явище динамічне, непросте та різноманітне. Відповідно до цього підходу сформульовано, що **права людини** – це певні можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені обов'язками інших суб'єктів [2]. Як необхідні тут актуалізуються когнітивні засоби правопізнання, які за своїми інтенціями міждисциплінарні, антропологічні та комунікативні. У такому реверсі доктринальних підходів юридичне мислення стає не метою «розумної калькуляції», а радше здійсненням живої єдності соціального та правового буття, прагненням до гармонізації хаосу й пізнання офіційної правової ідеології та юридичних відносин.

Фокусуючи увагу на модусах правового буття з позиції потребового підходу, неважко помітити, що динамічний фак-

тор реальності, компоненти якого реагують на зовнішні соціальні виклики завжди по-новому, зумовлює внутрішні зсуви акцентів у праві. Глибока аналітичність ідей Петра Мойсейовича актуалізує осмислення прав людини як динамічного феномену, що змінюється відповідно до еволюції суспільних відносин і глобальних викликів. З огляду на вищевикладене, синергетичний ефект правового регулювання стає очевидним. Залучення концептуального арсеналу синергетичного ефекту правового регулювання істотно змінює наші уявлення про об'єкт правового регулювання, орієнтує на пізнання суспільства як складного організму, дозволяє поглянути на нього як на нерівноважну відкриту систему, взяту в єдності її організаційного та хаотичного компонентів, що розвивається через фази стійкості і нестійкості, спаду і підйому, здатну до альтернативних шляхів еволюції. Реальний процес правового регулювання постає складним процесом взаємодії між людьми, що більшою чи меншою мірою опосередкований правовими нормами. Правова система (як і правове життя суспільства в цілому) постає відкритою динамічною системою, розвиток якої характеризують елементи порядку і хаосу, конкуренції і кооперації, поєднання процесів організації й дезорганізації. Отже, безумовним залишається той факт, що правова система повинна не лише декларувати права, а й ефективно забезпечувати їхню реалізацію, враховуючи об'єктивні потреби людини та суспільства. Такий підхід активізує дослідження правниками проблем, які раніше перебували на периферії юридичних досліджень, як-от нестійкість, порогові, кризові, перехідні стани в правовому житті суспільства, циклічність правового розвитку, це по-перше; й по-друге – орієнтує на пізнання багатоканального механізму детермінації відповідного порядку, пропонує враховувати не тільки власне правовий параметр, а й інші чинники (соціальні, політичні, економічні), що діють поряд із ним як усупереч, так і на корпоративних засадах. У результаті цього картина правового впорядкування суспільного життя стає більш складною, але водночас із тим і більш реалістичною.

**Львівська лабораторія прав людини
як інноваційний науковий майданчик
для дослідження фундаментальних
правових принципів та механізмів їх реалізації**

Львівська лабораторія прав людини під керівництвом Петра Мойсейовича Рабіновича (далі Лабораторія) стала унікальною платформою для наукових дискусій та ініціатив сприяння наукового обґрунтування державної політики у галузі прав людини у напрямі удосконалення їх юридичного забезпечення та імплементації відповідних міжнародних стандартів [3]. Протягом майже трьох десятиріч своєї діяльності здобутки Лабораторії у сфері захисту прав людини визнані важливими та дорогоцінними. Зокрема, вперше в Україні до опрацювання сучасних концептуально-методологічних засад загальної теорії основоположних прав і свобод людини та її впровадження у навчальний процес й у законодавчу практику; відразу після ратифікації Україною (1997 р.) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Лабораторія розпочала перекладати державною мовою, реферувати й публікувати рішення Європейського суду з прав людини; щорічне проведення всеукраїнських, а згодом і міжнародних, «круглих столів» з антропології права, які тривали протягом десяти років і завжди супроводжувалися публікацією їх матеріалів; здійснення наукового супроводу розробки й обґрунтування пропозицій з модернізації більшості праволюдних положень Конституції України відповідно до їхніх міжнародних стандартів та багато інших.

Як науково-аналітичний центр, що займається дослідженням механізмів захисту прав людини, діяльність Лабораторії (як й всіх інших вітчизняних лабораторій такого спрямування) особливо активізувалась в умовах збройної агресії рф проти України.

У нинішніх реаліях Лабораторія може стати важливим експертним майданчиком для аналізу та адаптації міжнародних стандартів прав людини в умовах воєнного стану, що сприятиме посиленню правозахисних механізмів в Україні.

Політика діяльності Лабораторії – комплементарна із закликами до справедливості та до невідкладної реакції світової спільноти на режим, який прагне змінити кордони силовим шляхом та веде до встановлення новітнього тоталітаризму. Наукові експертні розробки Лабораторії у сфері захисту прав людини можуть стати для цивілізованого наукового світу потужним сигналом тривоги, що вимагає швидкого та рішучого реагування.

Сьогодні ми стали свідками арени жорстокої агресії, що зруйнувала та продовжує руйнувати тисячі домівок, інфраструктуру і, головне, відібрала та відбирає безцінні життя людей. Невиправдана збройна агресія приносить не тільки фізичні руйнування, а й масові порушення основоположних прав людини: депортацію, катування, примусове переселення, обмеження доступу до медичної допомоги, зневажання прав військовополонених – це лише частина жахливого списку. Саме тому науково-аналітичний центр Лабораторії може стати авангардним осередком, який стоїть на варті свободи та незалежності, науковим гарантом дотримання комплексу прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану та голосом тих, кого не чуто, та тих, хто більше не може говорити.

Лабораторія може відіграти ключову роль в експертному науковому контролі за дотриманням прав і свобод людини, що в часи повномасштабної війни стає критично важливим. У період, коли основоположні права та свободи людини піддаються безпосереднім загрозам, як науковий осередок, що стоїть на захисті прав людини, діяльність Лабораторії видається надважливою для формування нових підходів до захисту прав людини в умовах збройного конфлікту та відновлення справедливості після завершення війни.

Отже, творчий шлях Петра Мойсейовича Рабіновича в складних умовах сьогодення відкриває для нас безцінні горизонти: боротьба за права людини невід’ємна від боротьби за відновлення і процвітання власної держави. Попри труднощі, слід закладати основи для країни, де права людини – непорушна цінність. Тільки спільно можна збудувати суспільство, у якому жодна людина не залишиться беззахисною. Сила – в

єдності, мета – справедливість, а мрія – непорушність основоположних прав людини для кожного.

1. Рабінович П. М. Потребовий підхід – безальтернативний інструмент виявлення соціальної сутності права і держави. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. Одеса : юридична література, 2009. Т. 8. С. 45–53.

2. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів: Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.

3. Рабінович П. М. Львівській лабораторії прав людини – 20 років. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. №3 (86). С. 114–120.

СВОБОДА ВІРОСПОВІДАННЯ У ПРАЦЯХ П. М. РАБІНОВИЧА

Лілія Ярмол

*Інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
e-mail: liliia.v.yarmol@lpnu.ua*

У науковій спадщині шановного професора П. М. Рабіновича важливе місце займають дослідження з прав людини, серед яких і важливі наукові розробки з загальнотеоретичних питань свободи віросповідання.

22 лютого 2003 року я захистила кандидатську дисертацію на тему «Свобода віросповідання людини: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження)» зі спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Науковим керівником цього дисертаційного дослідження був шановний професор П. М. Рабінович, який спрямовував мою наукову роботу по цій тематиці ще зі студентських років.

Професор П. Рабінович наголошував: «свобода віровизнання – це не є свобода вибору тільки релігійної віри або ж вибору між вірою та безвір'ям. Така свобода є ніщо інше, як можливість вільного вибору об'єкта віри [2, с. 179].

Держава мусить чітко окреслити у законодавстві межі свого втручання (впливу, сприяння, протидії тощо) у сповідання будь-якої віри, з огляду на загальнолюдські цінності і права людини [2, с. 181].

Позитивна діяльність держави щодо різних конфесій має бути обмежена:

- обліково-реєстраційною діяльністю на основі заявницького принципу;
- нейтральним арбітруванням у разі виникнення міжрелігійних конфліктів [2, с. 181–182].

Велике значення шановний професор П. М. Рабінович приділяв і формулюванню пропозицій до законодавства Укра-

їни з питань гарантування прав людини, зокрема і свободи віросповідання.

Львівська лабораторія прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України, яку очолював проф. П. Рабінович, розробила пропозиції до концепції оновлення Конституції України, котрі у квітні 2008 р. надіслала до Національної конституційної ради, створеної відповідно до Указів Президента України від 18.12.2007 р. та 18.02.2008 р. [7, с. 3]. Серед пропозицій були такі:

- максимально узгодити Конституцію України з міжнародними «праволюдними» стандартами;
- у статтях Конституції України не обмежуватися назвами прав і свобод людини, а у всіх випадках відображати, «розшифровувати» основні складові змісту відповідного права (там, де цього ще немає);
- при закріпленні усіх прав і свобод вміщувати вказівку на позитивні обов'язки держави щодо їх забезпечення;
- деякі підстави обмеження прав і свобод людини скоректувати так, аби вони не були ширшими від тих, що закріплені у міжнародних актах [7, с. 3–4].

У 2011 р. Львівська лабораторія прав людини і громадянина з огляду на певні зміни в українському суспільстві та новітні праці вітчизняних конституціоналістів і правозахисників, оновила свої попередні конституційно-праволюдні рекомендації, виклавши їх у новій науковій праці [8]. Зокрема, було запропоновано викласти ст. 35 Конституції України в такій редакції:¹

«Кожна людина має право на свободу свідомості та віросповідання. Це право включає свободи приймати, змінювати, сповідувати релігійні переконання за своїм вибором або не сповідувати жодних, безперешкодно вести релігійну діяльність та здобувати релігійну освіту.

¹ Напівжирним шрифтом подано змінений або доданий пропонований текст. Закреслено текст, який запропоновано вилучити (прим. редакторів)

Здійснення цього права підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи суспільної моралі або для захисту прав і свобод інших людей.

Україна є світською державою. Жодна релігія не може бути визнана державною чи обов'язковою.

Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою» [8, с. 122–125].

Необхідно наголосити, що перше речення ч. 4 ст. 35 Конституції України запропоновано було виключити, з огляду на формулювання нової частини ст. 34 Конституції України такого змісту: «нікого не можна звільнити від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання закону за мотивами його переконань, за винятком випадків, встановлених законом» [8, с. 122].

Окрім того, було запропоновано у Перехідних положеннях до оновленої Конституції України (з огляду на поступове формування професійних Збройних Сил України), закріпити такий нормативний припис: «до прийняття закону про військову службу за контрактом, у разі якщо виконання військового обов'язку суперечить переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене відповідно до закону альтернативною (невійськовою) службою» [8, с. 125].

Загальнотеоретичні дослідження шановного професора П. М. Рабіновича, присвячені розкриттю поняття, змісту свободи віросповідання, її гарантування державою тощо, мають важливе значення для юридичної науки та подальших наукових досліджень.

1. Рабінович П. М. Свобода віровизнання: філософсько-правові та державно-юридичні аспекти. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 2 (25). С. 108–114.

2. Рабінович П. Право людини на свободу віровизнання та проблеми його державного забезпечення. *Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні*: матеріали міжнар. конф. К.: Право, 1996. С. 179–183.

3. Рабінович П. Проблеми юридичного забезпечення прав людини. (Загальнотеоретичний аспект). *Український часопис прав людини*. 1995. № 2. С. 16–24.

4. Рабінович П. М. Свобода віровизнання та проблеми її державного забезпечення в Україні. *Права людини в Україні. Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини*: Вип. 15. К.–Харків, 1996. С. 43–48.

5. Ярмол Л. В., Рабінович П. М. Можливості вдосконалення законодавчого забезпечення права людини на свободу віросповідання в Україні. *Вісник Академії правових наук України*. № 1. 2004. С. 16–27.

6. Ярмол Л. В., Рабінович П. М. Законодавча регламентація в Україні права людини на свободу віросповідання: можливості оптимізації. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2004. № 2–3. С. 5–15.

7. Права людини і громадянина: можливості удосконалення конституційних гарантій. *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України*. Сер. І: Дослідження та реферати /С. О. Верланов, Д. А. Гудима, Л. В. Ярмол та ін. Редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) Львів: Край, 2008. Вип. 18. 70 с.

8. Права людини й оновлення Конституції України. *Праці лабораторії дослідження теоретичних проблем прав людини юрид. ф-ту ЛНУ ім. І. Франка*. П. М. Рабінович, О. З. Панкевич, С. О. Верланов, В. В. Гончаров, Л. В. Ярмол та ін. Львів: Малий вид. центр юрид. ф-ту ЛНУ ім. І. Франка, 2011. Вип. 5. 184 с.

**СВОБОДА, ГІДНІСТЬ І ПРАВА ЛЮДИНИ
В РЕЛІГІЙНО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
У СВІТЛІ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ
(за публікаціями П. М. Рабіновича)**

Соломія Цебенко

*Навчально-науковий інститут права, психології
та інноваційної освіти Національного університету
«Львівська політехніка», e-mail: solomiya.b.tsebenko@lpnu.ua*

Світова спільнота почала приділяти особливу зацікавленість правами людини після проголошення Організацією Об'єднаних Націй Загальної декларації прав людини. Ця проблема, незмінно залишаючись політико-правовою, набула й релігійно-філософського звучання, оскільки основні світові релігії у своїх соціальних вченнях так чи інакше висловлюють своє ставлення і до прав людини. Першою – ще у XIX ст. – таку доктрину почала формувати Католицька Церква. А наприкінці XX ст. на ці питання почали звертати увагу і православні церкви.

Петро Мойсейович Рабінович – професор Львівського національного університету ім. Івана Франка – людина, яка довгий період часу свого життя присвятила себе не просто вивченню прав людини, а й прагнула закріплення цих прав у законодавстві на національному рівні з метою надання можливості людям реалізації цих прав в суспільстві. Професор П. М. Рабінович, будучи прихильником природно-потребового підходу до визначення прав людини, досліджував не лише міжнародні акти, звертаючи увагу на необхідність імплементації в національне законодавство саме того мінімального рівня змісту і обсягу прав людини, як це є в ратифікованих Україною документах. Але також цікавився різними напрямками і підходами до визначення прав людини, зокрема, і в православній релігії.

Одним із напрямів, який привернув увагу професора П. М. Рабіновича, було дослідження прав людини в православ-

ній релігії заради удосконалення й подальшого розвитку загальнотеоретичних уявлень про права людини, а також для того, щоб результати такого дослідження можна було брати до уваги для правового врегулювання суспільних відносин, насамперед в Україні.

Чому саме православ'я привернуло нашу увагу? По-перше, в Україні, як відомо, більшість населення сповідує православну релігію. По-друге, на початку ХХІ століття православні церкви ухвалили численну низку документів, в яких висловили своє бачення прав людини.

Ці документи ухвалені, зокрема, Українськими, Російською, Константинопольською, а також деякими іншими помісними православними церквами, серед яких Грецька, Грузинська, Американська, Болгарська, Сербська, Румунська, послугували основними джерелами дослідження.

Варто звернути увагу, що дослідження православної доктрини щодо прав людини професором П. М. Рабіновичем здійснювалось до надання Томосу про автокефалію Українській православній Церкві 6 січня 2019 року.

Особливу увагу у своєму дослідженні професор П. М. Рабінович приділив увагу аналізу ставлення православних церков до основоположних прав людини. Зокрема, професор писав, що в документах православних церков «більш-менш адекватно відтворено назви, основні різновиди та й зміст фундаментальних прав і свобод людини, тут йдеться про певні фізичні (громадянські) та політичні права (зокрема, право на життя, свободу совісті, свободу слова), і про права соціально-економічні, а також колективні права. Подекуди зазначаються також підстави для можливого обмеження прав людини (необхідність захисту батьківщини, збереження моральності, охорона здоров'я і законних інтересів громадян)» [1, с. 93–94].

Аналіз прав людини неможливий був би без дослідження поглядів православ'я на такі фундаментальні властивості людини як її гідність та свобода. Тому П. М. Рабінович погоджувався з тими положеннями доктрин православних церков, де було зазначено, про необхідність піклуватися про права і гід-

ність людини, оскільки «права порушують, а її гідність нехтує не тільки державна влада», а й різні структури чи злочинні угруповання [2, с. 12].

П. М. Рабінович звернув увагу на специфічне ставлення РПЦ до проблеми смертної кари, зазначивши, що «складається враження, що РПЦ підтримує... уявлення про недоцільність скасування смертної кари» [1, с. 96–97].

Також звернемо увагу, що в своїх документах православні церкви не згадують і позитивно не оцінюють положення Міжнародного білля про права людини, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод чи інших міжнародних актів про права людини [2, с. 12].

Однак людина живе в суспільстві, де діють законодавчі норм. Тому і дослідження проводилось у поєднанні з міжнародними стандартами, які закріплені в ратифікованих міжнародних актах, які є частиною національного законодавства. До розбіжностей між православною інтерпретацією прав людини та їх міжнародними стандартами професор П. М. Рабінович відносив:

1) міжнародні стандарти є морально (а почасти й юридично) обов'язковими для всіх суб'єктів суспільного життя в межах території, на яку поширюється суверенітет держави; тоді як акти, що ухвалюють православні церкви, та положення цих актів щодо прав людини є морально-релігійно обов'язковими лише для тих осіб, котрі сповідують православ'я;

2) у православній традиції однією зі слабких сторін інституту прав людини вважають його розвиток начебто без урахування моральних норм, встановлених у православ'ї;

3) згідно з православною традицією реалізація людиною будь-якого свого права має бути узгоджена з християнськими моральними приписами, а певні важливі питання (зокрема фіксація факту народження, укладення шлюбу) держава не повинна врегульовувати всупереч таким приписам;

4) у міжнародно-правових актах вихідними та найважливішими визнають індивідуальні права людини. Більшість помісних православних церков (Константинопольська, Грецька й Американська) дотримуються такої ж позиції. З погляду ж

РПЦ, небезпечним є тлумачення індивідуальних прав як найвищої й універсальної основи суспільного життя, бо людина має виконувати обов'язок перед Богом, державою тощо.

5) доктрини православ'я – на відміну від міжнародних стандартів – зазвичай не торкаються питань соціальних механізмів реалізації та захисту прав людини [3, с. 9].

Щодо основних двох фундаментальних категорій, на яких базується концепція прав людини, то, згідно з міжнародно-правовими актами, гідність притаманна усім людям, незалежно від їхніх індивідуальних особливостей. І взаємовідносини між людьми повинні будуватися на повазі до гідності кожного. У православ'ї ж гідність і свобода розглядають як дар Божий та пов'язують із християнським розумінням богоподібності людини.

Щодо свободи людини варто зазначити, що спільним з міжнародно-правовими стандартами є положенням про те, що людина може реалізувати свою свободу тільки у відповідності до моральних норм (щоправда, у православ'ї йдеться про обмеження свободи моральними нормами, а в міжнародно-правових стандартах передбачено можливість обмеження свободи задля «задоволення справедливих вимог моралі»). Відмінність же впливає з того, що у православ'ї свободу людини розглядають як дар Божий та пов'язують, як зазначалось, із християнським розумінням богоподібності людини, а не з її основоположними правами; тоді як у міжнародних стандартах ця свобода поєднана передусім із правами людини, з її вільним вибором можливостей їх реалізації [3, с. 10].

Як висновок, професор П. М. Рабінович констатує, що позицію православних церков щодо прав людини відзначає «помітна неоднозначність». Тобто, з одного боку, констатують світову поширеність цієї ідеї, концепції забезпечення та захисту прав людини, з іншого – бачать її як загрозу деяких фундаментальним постулатам, а не як загальноцивілізаційне надбання людства [1, с. 98].

Отже, однаковим для православної інтерпретації прав людини та положень міжнародних стандартів є наступне: поперше, всі права людини є універсальними, неподільними та

взаємопов'язаними між собою; по-друге, усім людям слід демократичними методами забезпечувати їхні основоположні права.

Відмінності ж полягають, зокрема в характеристиці обов'язковості та сфері дії тих актів, які видаються міжнародними організаціями та тих актів, що їх ухвалюють православні церкви. Отже, проблема меж, обсягу, і практичної реалізації прав людини залишається актуальною в юридичній теорії та практиці.

1. Рабінович П. М. Основоположні права людини: сучасні позиції православних церков Росії та України. Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». 2012. С. 92–100. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/377b3abf-6049-4873-a4de-23494b3de802/content> (дата звернення: 20.10.2024).

2. Рабінович П. М. Основоположні права людини в світлі сучасних підходів православних церков у Росії та Україні. Юридичний вісник України. № 47 (751). 21–27 листопада 2009 р. С. 1, 12.

3. Рабінович П. М., Цебенко С. Б. Права людини у сучасній православній інтерпретації (у світлі міжнародних стандартів). Вісник Національної академії правових наук України. Харків, 2015. № 2 (81). С. 7–16. URL: https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-7-16.pdf (дата звернення: 20.10.2024).

**СОЦІАЛЬНЕ ПРАВО:
ДЕЯКІ ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ МІРКУВАННЯ
КРІЗЬ ПРИЗМУ ПОТРЕБОВОГО ПІДХОДУ
ПРОФЕСОРА П. М. РАБІНОВИЧА**

Олег Панкевич

*Львівський державний університет внутрішніх справ
Лабораторія прав людини імені академіка Петра Рабіновича
НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України
e-mail: pankevych9@gmail.com*

У наш час для юридичної науки стало уже аксіоматичним твердження про те, що однією із необхідних передумов реальності й захищеності прав людини є закріплення їх державою у формально загальнообов'язкових правилах поведінки – юридичних нормах. Це, ясна річ, стосується і прав людини «другого покоління», здійсненність яких визнається хіба що не визначальною рисою соціальної держави: адже саме ця здійсненність слугує тим «лакмусовим папірцем», за допомогою якого чітко проявляються успіхи та прорахунки у процесі її розбудови.

Відтак, надзвичайно вагомим чинником цього процесу вбачається законодавче опосередкування «соціальності» такої держави. Останнє виступає важливим напрямком забезпечення соціальної захищеності громадян в умовах розвитку ринкової економіки і здійснюється шляхом формування особливої «ділянки» об'єктивного юридичного права – так званого соціального права – і відповідної галузі законодавства (соціального законодавства) [1, с. 83].

Соціальне право як самостійна галузь права виникло ще у 50–60-х роках ХХ століття, одночасно із початком формування у західному світі «держави загального добробуту», на основі тих юридичних норм, що їх виокремлювали з трудового, фінансового, цивільного, адміністративного права. Проте й нині оцінки різними науковцями структурного статусу соціального права неоднозначні.

Так, у юридичній літературі подеколи висловлюють негативну думку з приводу виділення соціального права в окрему галузь права з огляду на роз'єднаність предмета його регулювання. Більш прийнятним вважають положення про те, що об'єднання тих нормативних актів, котрі регулюють соціальну діяльність (відносини), у єдину систему, утворює галузь законодавства. За такого підходу завдання науки нині можна вбачати не стільки в тому, щоб довести існування нової особливої галузі – соціального права, скільки у тому, аби спрямувати зусилля науки і практики на консолідацію законодавства у соціальній сфері, а в майбутньому – й на здійснення відповідних кодифікаційних робіт.

Проте, як слушно наголошував професор П. М. Рабінович, не варто забувати, що однією із необхідних передумов розв'язання цього завдання якраз і є наукова розробка низки проблем не галузевого, а саме загальнотеоретичного рівня. До останніх належать, зокрема, такі:

1. З'ясування співвідношення між соціальним законодавством і соціальним правом як *юридичними* (тобто встановленими державою) явищами, з одного боку, і «соціальним» правом як явищем *неюридичним* (тобто загальносоціальними правами людини «другого покоління») – з іншого.

2. Виділення критеріїв (підстав) виокремлення «соціального права» у відносно самостійний, специфічний підрозділ системи права.

3. Визначення структурного («елементного») статусу цього підрозділу у системі права (галузь чи підгалузь, єдина вона чи комплексна тощо).

4. Встановлення специфічних *спільних* властивостей відповідних юридичних норм, завдяки яким останні об'єднуються у єдину структурну одиницю, в якісно специфічне утворення у системі юридичного права (наявність однакових рис у предметі, функціях, методі регулювання тощо).

5. Характеристика елементного складу цього підрозділу (тобто тих підгалузей, інститутів, з яких останній складається); відмежування цих елементів від суміжних структурних утворень [2, с. 104].

Способи вирішення зазначених загальноправових проблем, як видається, покликані слугувати теоретико-методологічною базою для розвитку відповідних галузевих юридичних наук й удосконалення відповідного законодавства, зокрема, його систематизації.

Далі висловимо деякі міркування, які, сподіваємось, зможуть стати корисними для позитивного розв'язання декотрих із щойно вказаних питань. В основу цих міркувань покладено так званий *потребовий (соціально-потребовий) підхід*, згідно з яким сутність соціальних, у тому числі державно-юридичних явищ розкривається шляхом їх інтерпретації як інструментів (важелів, засобів) задоволення певних потреб людини (або потреб соціальних спільнот, або ж потреб суспільства в цілому) [3, с. 10, 19; 3, с. 19–20].

Спираючись саме на нього, схарактеризуємо предмет соціального права, його метод регулювання й, нарешті, його системно-структурний статус в усьому юридичному праві.

1. На нашу думку, *предметом соціального права* є суспільні відносини, котрі опосередковують соціальний захист людини шляхом безпосереднього задоволення її життєво необхідних потреб, здійснюваного – за наявності певних соціальних ризиків для неї – із соціальних (передусім державних) джерел. Тобто, коротко кажучи, йдеться про соціально-захисні відносини.

При цьому *соціальний захист* у найзагальнішому, загальносоціальному плані можна інтерпретувати як створення суспільством умов, необхідних для нормального, за даних конкретно-історичних обставин, існування й розвитку людини. Що означає «нормального»? Відповідь на це питання зумовлюється біологічною і соціальною обґрунтованістю потреб людини. Самі ж ці потреби, як результат історично-природного та соціального розвитку людини, не є незмінними [3, с. 10].

Із поняттями «соціальний захист» та «соціальне право» тісно пов'язане поняття соціальних прав. З огляду на наведене, П. М. Рабінович відзначав, що всі права людини є соціальними у тому сенсі, що вони обумовлені соціумом, суспільством як за

своїм змістом, так і за засобами їх здійснення. З огляду на це, несоціальних – у широкому розумінні – прав людини (особи) взагалі не існує. А ось у вузькому значенні, на нашу думку, *соціальні права* – це можливості людини забезпечити своє існування та розвиток із соціальних джерел завдяки соціальному утриманству, тобто на основі застосовуваного за певних умов (при настанні так званих соціальних ризиків) державними чи недержавними організаціями соціально-аліментного методу регулювання [2, с. 105].

Соціальними ризиками при цьому слід вважати ті несприятливі (принаймні, у матеріальному плані) обставини існування й розвитку людини, котрі є підставами для отримання можливих, за даних конкретно-історичних умов, соціальних надань.

Із настанням вищенаведених обставин у особи якраз і виникають відповідні *соціально-захисні права*, тобто можливості діставати соціальне утримання з боку соціуму, зокрема держави. Виходячи із загальнотеоретичних позицій, як наголошував П. М. Рабінович, слід вважати, що соціальні ризики і соціально-захисні права – це явища об'єктивні, котрі виникають та існують незалежно від того, чи пов'язує з ними саме держава у своєму законодавстві ті або інші юридичні наслідки. (Хоча, ясна річ, у розвиненому суспільстві такі ризики та права повинні бути, як правило, зафіксовані в законодавстві) [2, с. 105].

Зауважимо, що серед науковців відсутня єдина думка з приводу поняття соціального захисту. Тому вважали б за необхідне сформулювати нашу точку зору на предмет соціального права саме як на комплекс *соціально-захисних* (а не *соціально-забезпечувальних*) правовідносин. Як не парадоксально, на перший погляд, це може звучати у контексті щойно наведеного, однак термін «соціальне забезпечення» все ж бачиться більш вдалим, ніж термін «соціальний захист».

По-перше, у контексті «забезпечення прав і свобод (а отже, і потреб) людини» цей термін є ширшим, більш «містким» і охоплює три елементи (напрями) державної діяльності щодо створення умов для здійснення прав і свобод людини: 1) *сприяння* реалізації прав і свобод (шляхом позитивного впли-

ву на формування їх загальносоціальних гарантій); 2) *охорону* прав і свобод людини (шляхом вжиття заходів, зокрема юридичних, для попередження, профілактики порушень прав і свобод); 3) *захист* прав і свобод людини (відновлення правомірного стану, притягнення порушників до юридичної відповідальності) [3, с. 9]. Отже, забезпечення прав людини – це створення соціальних умов, необхідних для використання цих прав (і «захист» є лише одним із його складових елементів).

По-друге, навіть з точки зору етимології, термін «забезпечення» видається більш привабливим. Адже в такому ракурсі слово «захист» асоціюється з якоюсь тимчасовою дією, яка має закінчитись, як тільки мине загроза. Що ж стосується «забезпечення», то це, як правило, тривалий процес, який має сталий характер і не залежить від тимчасових життєвих ускладнень. Окрім того, термін «захист» несе тривожне психологічне навантаження, адже йдеться про загрозу, напад, небезпеку, від котрої потрібно захищатись [5, с. 51].

Однак попри усі переваги терміну «соціальне забезпечення», він є усталеним, «рідним» для відповідної галузі національного права, а відтак, не може використовуватися паралельно, одночасно і для характеристики предмета соціального права. Адже останній є ширшим від предмета права соціального забезпечення. Тому, як уже зазначалося, предметом соціального права, на нашу думку, є саме соціально-захисні правовідносини.

2. *Методом соціального права*, на наш погляд, виступає діяльність певних суб'єктів із забезпечення соціальних надань, тобто соціальне утримування людини. Цей метод можна назвати (про це вже йшлося) *соціально-аліментним* (від лат. *alimentum* – «годування», «утримання»).

Видається, що за допомогою вищезазваного методу, який, із певними застереженнями, отримав визнання у праві соціального забезпечення, відбувається правове регулювання усіх соціально-захисних відносин. Цей метод полягає, таким чином, у наданні суспільством і державою допомоги «соціальним аутсайдерам» – тим, хто її потребує у зв'язку із настанням у їхньому житті несприятливих обставин, тобто так званих соціальних ризиків [2, с. 106].

3. Складність розв'язання питання про *місце соціального права в системі права України*, тобто стосовно системно-структурного статусу цього нормативно-юридичного утворення, далеко не в останню чергу зумовлюється певною невизначеністю і багатомірністю самого поняття соціального права.

Грунтуючись на розроблених С. С. Алексєєвим положеннях про комплексні галузі права як вторинні, похідні правові утворення (котрі «нашаровані» над головними структурними підрозділами – основними галузями права), видається можливим кваліфікувати сучасне соціальне право як *комплексну інтегровану галузь* права, в якій знаходять «другу прописку» певні норми зазначених чотирьох галузей права України. При цьому до соціального права слід віднести не всі юридичні норми кожної з цих галузей, а лише ті, що регулюють питання, пов'язані із *соціальним захистом людини*.

Отже, поняття *соціального права* можна визначити як комплексну інтегровану галузь об'єктивного юридичного права, котра являє собою систему юридичних норм, спрямованих на регулювання таких суспільних відносин, якими опосередковується соціальний захист людини, здійснюваний соціально-аліментним методом (методом соціальних надань) [2, с. 107].

1. Панкевич О. З. Соціальна держава та права людини «другого покоління» (загальнотеоретичне дослідження). Львів: Астрон, 2006. 176 с.

2. Рабінович П., Панкевич О. Соціальне право: деякі питання загальної теорії. *Право України*. 2003. № 1. С. 104–107.

3. Рабінович П. М. Права людини: концептуальні засади. *Права людини і громадянина: проблеми реалізації в Україні*. К.: Ін Юре, 1998. С. 9–19.

4. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів: Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.

5. Болотіна Н. Концепція кодифікації законодавства України про соціальне забезпечення. *Право України*. 1996. № 7. С. 51–53.

**ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ПОДАТКИ:
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ У СВІТЛІ
МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ П. М. РАБІНОВИЧА**

Сергій Верланов

*кандидат юридичних наук,
голова Державної податкової служби (2019–2020 рр.)
e-mail: serhiy.verlanov@gmail.com*

У будь-які періоди розвитку суспільства та держави питання перерозподілу багатства, фінансування суспільного блага, сплати податків та їх розміру, а також процес їх справляння та використання мали та мають виключно важливе значення. Через це права й обов'язки індивідів, пов'язаних із вищезазначеними процесами, були і є об'єктами прискіпливої уваги вчених-юристів. Тож, проблема визначення правової природи прав людини у галузі оподаткування – це необхідна передумова для ефективного правового регулювання та правозастосування у цій галузі. У цій доповіді буде дано спробу окреслити підходи до визначення правової природи прав людини у галузі оподаткування крізь призму наукового доробку П. М. Рабіновича.

За визначенням П. М. Рабіновича «права людини – це певні можливості учасників суспільного життя, які необхідні для задоволення їх біологічно та соціально детермінованих – за певних історичних умов – потреб, що об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку суспільства, забезпечені кожному з усіх суб'єктів одного й того ж виду відповідними обов'язками інших суб'єктів і збалансованих з потребами останніх, а також зумовлені такими можливостями принципи і соціальні норми». Вказана дефініція відображає широко застосований П. М. Рабіновичем у своїх наукових працях потребовий підхід до вивчення суспільних та правових явищ.

Відтак, постає питання, чи можливо, ґрунтуючись на вказаній дефініції, визначити, що таке права людини на податки?

Звернувшись до вітчизняних джерел права, необхідно виділити такі основні форми закріплення прав та обов'язків

людини у сфері податків. Відповідно до ч. 1 ст. 67 Конституції України кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом. Водночас Основний Закон не визначає права людини на податки. Також можна виділити права людини, які виникають у процесі виконання нею обов'язку із сплати податків. Такими, зокрема, є презумпція невинуватості, презумпція найбільш сприятливого тлумачення норм на користь платника податку, принцип індивідуальної юридичної відповідальності тощо. Застосування цих принципів є поширеним явищем, зокрема, у практиці Європейського суду з прав людини та Верховного Суду.

Також існує низка прав, покликаних захистити людину у процесі взаємодії з іншими суб'єктами та державою. Так Д. О. Гетманцев виділяє права людини на отримання фіскального чеку. У багатьох країнах існує і забезпечується право людей знати, на які цілі були витрачені державою сплачені податки. Доцільно згадати право сплатити лише ту кількість податків, яка передбачена законом. Звідси випливає пов'язане з цим право на повернення надміру сплачених податків. Крім того, необхідно виділити права на отримання податкових пільг та знижок.

Варто згадати і про дискусії, які точаться навколо передбаченого ч. 2 ст. 67 Конституції України фактично дуального права та обов'язку подавати податкову декларацію у порядку, визначеному законом. Так, Податковий кодекс України зобов'язує подавати декларацію лише у спеціально передбачених цим законом випадках. На теперішньому етапі розвитку нашої держави всезагального обов'язку подавати декларації немає. Разом з тим, він би міг теоретично бути реалізованим у спосіб, коли усі платники податків подають або декларацію, або підтверджують факт, що вони не зобов'язані подавати декларацію, оскільки, наприклад, весь їх дохід був отриманий виключно від податкових агентів. Вказана новела могла б значно підвищити податкову культуру у нашій державі.

Поряд із традиційним розумінням прав людини на податки передусім як її обов'язку у вітчизняній науці існують й інші підходи. Так, на думку Р. О. Гаврилюк, «право людини на

податки може бути визначено як взаємність прав вимоги та зобов'язань індивідів на взаємообмін їх трансцендентальними можливостями щодо забезпечення власних публічних потреб та отримання публічних благ. Іншими словами, це не право людини на частину фінансових ресурсів, що надходять від платників податків у відповідні публічні фонди грошових коштів, а право на такі ж дії у відповідь з боку інших людей, які здійснив первісний платник податків. Тобто, це всезагальне не набуте (вроджене) право людей на кооперування взаємних можливостей для задоволення власних, спільних з Іншими, публічних потреб». Вказана дефініція, за словами авторки, базується, серед іншого, і на принципах потребового підходу П. М. Рабіновича.

Тож, з огляду на вищезазначене, чим є права людини на оподаткування – можливостями, необхідними для задоволення власних потреб, чи все ж таки обов'язком?

На перший погляд видається, що податки є, власне, тим обов'язком людини, завдяки якому вона може реалізувати свої можливості та задовольнити потреби індивідуально чи з іншими членами суспільства. Взаємність же права вимоги на сплату податків та зобов'язання їх платити можна вважати розширенням, розвитком такого елементу права як забезпечення його відповідними обов'язками інших суб'єктів.

З іншого боку, одним із підходів потребового підходу П. М. Рабіновича є розуміння того, що права людини повинні забезпечувати не лише формальну рівність, але й справедливий доступ до ресурсів, який би відповідав потребам кожного. Він вважав, що держава має зобов'язання забезпечити умови, за яких усі люди матимуть можливість задовольнити свої основні потреби. Тому ідея про те, що людина має право на податки у широкому, «взаємнісному» сенсі має великий евристичний потенціал.

Водночас розвиток та напрацювання нових аспектів та ідей до визначення правової природи прав людини у галузі оподаткування дозволяють глибше зрозуміти цей правовий феномен, а відтак – ефективніше та точніше вирішувати питання правозастосування.

**ВПЛИВ КОНЦЕПЦІЇ
БУТТЄВИХ ПРАВ П. М. РАБІНОВИЧА
НА ФОРМУВАННЯ ЧЕТВЕРТОГО ПОКОЛІННЯ
ПРАВ ЛЮДИНИ**

Святослав Добрянський

*Лабораторія прав людини імені академіка Петра Рабіновича
НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування
НАПрН України e-mail: svatolex@gmail.com*

Ярина Кокір

*Львівський національний університет імені Івана Франка
e-mail: yarinagolovchak@gmail.com*

Внаслідок наукового буму, що розпочався у ХХ ст. і нині продовжує інтенсифікуватися, перед людиною відкрилося багато нових можливостей, який до цього часу не існувало, зокрема трансплантація тканин та органів, використання допоміжних репродуктивних технологій (сурогатне материнство, штучне запліднення), зміна статі, клонування людських тканин та живих організмів. У результаті виникнення таких можливостей у людини виникають нові права, які прийнято називати правами «четвертого покоління».

Серед науковців точаться дискусії щодо того, які саме можливості людини слід відносити до прав людини четвертого покоління. Так, наприклад, А. Семітко відносить до таких прав можливості поведінки людини, пов'язані з здійсненням примусового переривання вагітності, евтаназії тощо. На думку В. Круса, серед основних прав особистості, що представляє людство на рубежі третього тисячоліття від Різдва Христового, можна виокремити групу таких прав, які котрі будуються на фундаментальній світоглядній впевненості в «праві» людини самостійно розпоряджатися своїм тілом: здійснювати його «модернізацію», «реставрацію» і навіть «фундаментальну реконструкцію», змінювати функціональні можливості організму і розширювати їх техніко-агрегативними або медикамен-

тозними засобами. До таких прав науковець відносить право на смерть, зміну статі, трансплантацію органів, вживання наркотиків чи психотропних засобів, право на штучне репродукування, стерилізацію, аборт, на клонування, а також – і на віртуальне моделювання.

Поза усяким сумнівом, до четвертого покоління прав людини належать права людини, котрі позначаються нині терміносполученням «репродуктивні».

Осмислення природи репродуктивних прав людини неможливе без ретельного дослідження системи чинників, котрі, з одного боку, обумовили, а з іншого, – зробили можливим появу нового, так званого четвертого покоління прав людини. Спробуємо виокремити систему факторів, котрі у своїй сукупній взаємодії, на думку сучасних дослідників, уможливили появу нових видів можливої поведінки людини.

Один із найбільш поширених та визнаних підходів до розуміння феномена прав людини у сучасній вітчизняній юриспруденції втілює поняття прав людини, сформульоване у працях відомого українського вченого П. Рабіновича, за яким «права людини – це певні можливості людини, котрі необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку у конкретно-історичних умовах, об'єктивно зумовлені досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені обов'язками інших суб'єктів». Відтак, аналізуючи зазначену дефініцію, можна дійти висновку, що права людини – це такі можливості поведінки, які, з одного боку, необхідні для задоволення її потреб нормального існування та розвитку, а з іншого, – правами людини можна визнавати лише такі види поведінки, які об'єктивно зумовлені відповідним рівнем суспільної динаміки. Потреби людини як її іманентні характеристики не є чимось незмінним, а постають як певний результат історично-природного та соціального розвитку.

Зрозуміло, що потреби людини у реалізації репродуктивної функції та продовженні роду є таким чинником, котрі супроводжують увесь період існування людської цивілізації. Втім, тривалий час включно до середини XX століття задоволення зазначених вище потреб здійснювалося виключно в

контексті традиційного права людини на укладення шлюбу та створення сім'ї. Тому важливим є з'ясування чинників, які створили передумови для появи нової категорії прав людини. Чи можна вважати досягнення у сфері біології, медицини, науки в цілому достатніми передумовами появи репродуктивних прав людини? І чи можна вважати взагалі, що є підстави відносити таку окрему категорію як репродуктивні права людини до її основоположних (буттєвих) прав?

Постає питання, які суспільні зміни у житті зробили можливим появу нового покоління прав людини, і якими характеристиками четверте покоління прав людини якісно відрізняється від уже добре відомих, загальноновизнаних, трьох класичних поколінь прав людини, обґрунтованих французьким юристом Карелом Васаком.

Спробуємо систематизувати фактори суспільного розвитку, котрі у сукупності створили передумови появи нових видів прав людини.

Отож, звернемо увагу на систему наступних чинників:

а) трансформація виробничо-продуктивних засад суспільного розвитку, або, як зазначають у сучасній науковій літературі, розвиток нового типу суспільства, який позначається терміном «постіндустріальне». Цей тип суспільства, який приходить на зміну індустріальному, починає формуватися у 60–70 рр. у західних суспільствах. Особливого соціального значення у такому виді суспільства починають набувати певні духовні властивості людини, її інтелектуальні та творчі можливості.

Як уже було зазначено вище, можливість виникнення нових потреб людини внаслідок суспільного розвитку, поява нових способів задоволення таких потреб є його неодмінними атрибутами. Отже, внаслідок поступового соціального розвитку, зростання ролі інформаційних засад як визначальних чинників останнього та процвітання суспільства виникли передумови для формування засобів задоволення нових потреб людини особистісного характеру, зокрема, потреби людини у вільному вирішенні питання щодо продовження роду як у природний біологічний спосіб, так із застосуванням допоміжних репродуктивних технологій.

б) феномен так званої «сексуальної революції», який спричинив трансформацію світоглядно-ціннісних стандартів щодо сім'ї, виховання дітей, допустимих проявів статевої поведінки людини. У правовій площині результатом діяльності жіночих рухів стало прийняття Організацією Об'єднаних Націй Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 р.). У цьому акті закріплено принцип заборони дискримінації жінки стосовно її ролі у продовженні роду, зазначено про врахування значення внеску жінок у добробут сім'ї та у розвиток суспільства, що до цього часу не одержав повне визнання, соціальне значення материнства та ролі обох батьків у сім'ї та у вихованні дітей і усвідомлення того, що роль жінки у продовженні роду не повинна бути причиною дискримінації.

в) інтернаціоналізація, котра на сьогодні вважається ключовим фактором трансформації цінностей. Сучасні глобалізаційні процеси спричиняють трансформацію ціннісних уявлень, які протягом багатьох століть вважалися за належні і відображали самотність певного типу суспільства, включаючи навіть такі, де релігійний фактор історично виступав визначальним критерієм оцінювання прийнятності відповідних орієнтирів та пріоритетів.

Однак немає сумніву, що процеси глобалізації неминуче тягнуть за собою зміну системи цінностей, котрі традиційно притаманні для певного суспільства, і, в остаточному підсумку, сприяють універсальній уніфікації таких цінностей. Внаслідок чого у суспільствах, котрі у попередній період свого існування суттєво відрізнялися своїми усталеними системами цінностей, на сучасному етапі формуються спільні ідеологічні передумови для імплементації уявлень про нові категорії прав людини.

Відтак усі вищезазначені нами процеси ще більше трансформують ціннісну сферу функціонування суспільства, зокрема її ціннісно-правову складову.

Таким чином, можна зробити висновок, що під впливом факторів, що сприяють трансформації ціннісних орієнтацій людства в цілому (зміна виробничо-продуктивних засад суспільного розвитку, інтернаціоналізація, розвиток інформаційно-

го суспільства, значний поступ у сфері біології та медицини) спостерігаємо відповідні ціннісно-правові трансформації.

Загальновідомо, що прогрес та розвиток йдуть пліч-о-пліч із ідеологією свободи та визнання цінності людської особистості, відтак поступово, але неминуче відбувається поширення філософії гуманізму, людиномірності буття. Цей процес не є одномірним, лінійним, доволі часто є внутрішньо суперечливим, яскравим прикладом чого виступають права людини четвертого покоління, складовою частиною яких є репродуктивні права людини.

Отже, не можемо не погодитися з думкою науковців, котрі дотримуються позиції про те, що еволюція прав людини на прикладі різних поколінь виявляє два важливі аспекти: поперше, генезис уявлень про права людини з доконечністю обумовлюють історичні, соціокультурні чинники.

На нашу думку, варто дещо уточнити таке твердження: уявлення про права людини у кожному суспільстві безпосередньо пов'язані з домінуючими у такому суспільстві поглядами на допустиму свободу людини, котрі, так чи інакше, є складовими певного типу світогляду. Адже загальновідомим історичним фактом виступає те, що первинно ідеї природного права, природних прав людини виникли як результат появи та поширення нових для своєї епохи ідей Просвіти та протестантизму, котрі мали своїм фокусом нові уявлення про те, якою має бути свобода індивіда. Тому не дивно, що «прабатьком» усієї сучасної системи прав та свобод людини виступає право людини на свободу світогляду та віросповідання. З часом змінювалися уявлення про межі допустимої свободи людини, і в процесі поступового поширення нерелігійного типу світогляду змінилися уявлення про межі такої свободи. Тобто, статус прав людини так чи інакше визначається «духом» епохи, в межах якої відповідні права людини отримують своє формулювання та закріплення.

І, по-друге, в основі формування прав людини різних поколінь лежить певна ціннісна складова. Саме аксіологічний фундамент, як показує історичний досвід, визначає основні підходи до розуміння того, якими повинні бути права людини.

Якщо класичні (перше, друге і третє) покоління прав людини були спрямовані на задоволення таких потреб та інтересів людини, котрі не викликали суттєвих заперечень в аксіологічному розрізі і загалом засвідчували цінність як окремого індивіда, так і цінність людини як частини чогось цілого, то становлення четвертого покоління прав людини поставило перед людством нові виклики морального, релігійного та правового характеру.

Попри це, беззаперечним залишається той факт, що визнання нових прав людини, розширення вже існуючого їх переліку – одна з тенденцій трансформації правового статусу особи, продиктована вимогами та потребами сьогодення.

Отже, підсумовуючи усе вищевикладене, можемо дійти висновку, що внаслідок невідворотних соціальних процесів (формування постіндустріального суспільства, інтернаціоналізації як форми поширення та універсалізації нових аксіологічних пріоритетів, і, як наслідок, формування нових потреб людини) та наукового-технічного прогресу виникли передумови для появи нової категорії прав людини – її репродуктивних прав.

Варто зауважити, що хибно вважати, що достатніми умовами появи та визнання таких прав людини є лише фактори наукового-технічного прогресу, зокрема, відповідні досягнення у сфері медицини, біології та інших сферах науки. На нашу думку, невід'ємними складовими процесу, так би мовити, «соціальної легітимації» певних нових можливостей поведінки людини виступають відповідні аксіологічні суспільні трансформації, тобто зміни у системі відповідних ціннісних пріоритетах соціуму. Вважаємо, що внаслідок згаданих нами глобальних тенденцій соціального розвитку наприкінці 90-х років ХХ століття з'явилися передумови для визнання і задоволення такого нового різновиду особистісних (соціально-духовних) людських потреб як потреби людини у свободі в прийнятті рішень щодо продовженні роду у природній біологічний спосіб або із застосуванням допоміжних репродуктивних технологій.

ПРОБЛЕМИ
ПРАВОТВОРЧОСТІ, ПРАВОТЛУМАЧЕННЯ
Й ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

ІДЕЯ АНТРОПНОЇ ГІДНОСТІ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ПРОФЕСОРА П. М. РАБІНОВИЧА ТА ЇЇ ПОДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК У ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

Оксана Гришук

*Конституційний Суд України
e-mail: oksanahryshchuk1@gmail.com*

У своїх наукових працях і наших приватних розмовах мій вчитель, наставник та співавтор наукових праць професор П. М. Рабінович постійно наголошував, що людська гідність є універсальною цінністю, яка притаманна кожній людині від народження, незалежно від її соціального статусу, етнічної належності, віросповідання чи інших характеристик. На його думку, людська гідність є центральним поняттям для розуміння прав людини та їх правового регулювання. Всі правові системи та норми повинні бути спрямовані на забезпечення, захист і розвиток людської гідності, яку він розглядав не лише як особисту цінність, а й як суспільну цінність, що формує основу демократичного суспільства. Професор П. М. Рабінович неодноразово підкреслював, що порушення прав людини завжди призводить до приниження її гідності [1; 2; 3; 4; 5].

Потрібно повністю погодитися з твердженням П. М. Рабіновича про те, що право людини на захист своєї гідності сьогодні набуває особливого значення. У цьому невипадковому процесі знаходить вияв закономірна тенденція зростання самоцінності (гідності) кожної людини. Стан і рівень реалізації цієї тенденції у тій чи іншій державі можуть слугувати хіба що не вирішальним критерієм суспільного прогресу, найбільш переконливим показником «людино-центристської» орієнтації відповідної країни [4, с. 1, 4].

Спільно з П. М. Рабіновичем нами введено поняття людської (антропної) гідності. Під нею ми пропонуємо розуміти самоцінність людини як біосоціальної істоти – унікального родового суб'єкта, котрий уособлює найвищий рівень розвитку буття на

Землі. Таке розуміння гідності людини як загальнолюдської, моральної цінності, що характеризує суспільне значення особистості, видається найбільш оптимальним [1, с. 17].

Наукові напрацювання П. М. Рабіновича про людську гідність як центральну категорію антропоцентризму суттєво вплинули на розвиток концепції людської гідності у юридичних позиціях Конституційного Суду України, який розглядає як її як базову конституційну цінність.

Конституційний Суду України зазначає, що невід'ємне право кожної людини на життя нерозривно поєднано з її правом на людську гідність. Як основні права людини вони зумовлюють можливість реалізації всіх інших прав і свобод людини і громадянина і не можуть бути ні обмежені, ні скасовані (абзац другий пункту 6 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) від 29 грудня 1999 року № 11-рп/1999).

В абзаці шостому підпункту 2.3 пункту 2 мотивувальної частини Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України „Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України“ від 28 грудня 2014 року № 76–VIII від 22 травня 2018 року № 5-р/2018 Конституційний Суд України вказує, що людську гідність необхідно трактувати як право, гарантоване статтею 28 Конституції України, і як конституційну цінність, яка наповнює сенсом людське буття, є фундаментом для усіх інших конституційних прав, мірилом визначення їх сутності та критерієм допустимості можливих обмежень таких прав. Наведене опосередковано підтверджується унікальним значенням людської гідності в Конституції України, за якою, зокрема, людина її життя і здоров'я, честь і гідність визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю

(частина перша статті 3); усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах (стаття 21); кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (частина перша статті 68).

Конституційний Суд України вказує, що людська гідність – це абсолютна цінність, яка притаманна кожній людині, навіть якщо її засуджено за особливо тяжкі злочини; гідність людини ніхто і за жодних обставин не може обмежувати чи заперечувати, як і рівність усіх людей у своїй гідності та невіддільність їхніх засадничих прав (абзац п'ятий підпункту 2.2.1 підпункту 2.2 пункту 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 20 грудня 2023 року № 11-р(II)/2023 у справі за конституційною скаргою Лужинецького Анатолія Олександровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих приписів частини першої статті 111 Кримінально-виконавчого кодексу України (щодо особистого і сімейного життя особи, засудженої до довічного позбавлення волі).

У підпункті 2.2.2 підпункту 2.2 пункту 2 мотивувальної частини вищевказаного Рішення Конституційного Суду України зазначено, що абсолютна цінність людської гідності – це передусім однаково гуманне ставлення до кожного та повага до сутності людської природи безвідносно до особистого, соціального чи іншого статусу. Тому механізм виконання та відбування кримінальних покарань для всіх засуджених до позбавлення волі осіб, незалежно від тяжкості скоєних ними злочинів, не може призводити до знищення людини як особистості, приниження та знецінення її моральних, психологічних, духовних якостей і потреб, скасування права кожного на людське ставлення до себе, а також нівелювати сутнісний зміст конституційних прав і свобод людини.

З вищезазначених рішень Конституційного Суду України можна зробити висновок про те, що доктрина людської гідності професора П. М. Рабіновича набула практичного втілення в юридичних позиціях Конституційного Суду України. Його роботи слугували методологічною основою для суддів Консти-

туційного Суду України у визначенні гідності як категорії, яка поєднує не лише правові, але й моральні аспекти. Сьогодні ідеї професора П. М. Рабіновича про людську гідність набувають ще більшої актуальності та виступають основою для осмислення конституційних принципів, цінностей та прав людини.

1. П. М. Рабінович, О. В. Гришук. Право людини на компенсацію моральної шкоди (загальнотеоретичні аспекти). Львів, 2006. 140 с.

2. Рабінович П. Рішення Європейського суду з прав людини: спроба концептуально-методологічного аналізу. *Практика Європейського суду з прав людини*. Вип. 1. За ред. П. М. Рабіновича. Львів: Кальварія, 1997. С. 15–28.

3. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. К. [б. в.], 1994. 236 с.

4. Рабінович П. М. Право людини на компенсацію моральної шкоди. *Юридичний вісник України*. 2002. № 3. С. 1–4.

5. Рабінович П. М., Панкевич І. М. *Здійснення прав людини: проблеми обмежування*. Львів: Астрон, 2001. 108 с.

6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) від 29 грудня 1999 року № 11-рп/1999. *Офіційний вісник України*, 2000. № 4. С. 114. Ст. 126.

7. Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України „Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України“ від 28 грудня 2014 року № 76–VIII від 22 травня 2018 року № 5-р/2018. *Вісник Конституційного Суду України*. 2018. № 4. С. 12.

8. Рішення Конституційного Суду України від 20 грудня 2023 року № 11-р(П)/2023 у справі за конституційною скаргою Лукинецького Анатолія Олександровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих приписів частини першої статті 111 Кримінально-виконавчого кодексу України (щодо особистого і сімейного життя особи, засудженої до довічного позбавлення волі). *Вісник Конституційного Суду України*. 2024. № 1–2, С. 32.

СУЧАСНА ПРАКТИКА ВЕРХОВНОГО СУДУ: ТРАДИЦІЇ ТА НОВАЦІЇ (ПОГЛЯД КРІЗЬ ПРИЗМУ НАУКОВОГО СПАДКУ П. М. РАБІНОВИЧА)

Семен Стеценко

*Верховний Суд
e-mail: ssg777@ukr.net*

Наразі в Україні ми є свідками модернізації багатьох сфер суспільного життя. Причин, які це обумовлюють – достатньо багато, зазначимо лише основні:

- неспровокована несправедлива війна, яка триває на нашій території уже майже три роки, несе загрозу суверенітету і територіальній цілісності держави і призводить до значних втрат (передовсім людських);

- євроінтеграційні та євроатлантичні прагнення нашої держави, зафіксовані в Основному законі України як світоглядний орієнтир, повинні супроводжуватись адекватними змінами економічної, соціально-культурної, безпекової, антикорупційної політики;

- суттєве урізноманітнення існуючих та поява нових суспільних відносин, які об'єктивно потребують нормативно-правового врегулювання (до прикладу інформаційні технології, біомедичні практики) природно зумовлюють певний відхід від традиційних та пошук новаційних підходів наукової, правотворчої та правозастосовчої спрямованості;

- судова реформа, яка наразі триває в Україні, одним із своїх елементів визначила оновлення Верховного Суду, який відповідно до вимог чинного законодавства є найвищим судом у системі судоустрою України і призначений забезпечувати сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, що визначені процесуальним законом.

Без перебільшення скажу, що Петро Мойсейович Рабінovich належить до тієї плеяди теоретиків права, які своїми науковими працями збагатили не тільки саму правничу науку (що є безспірним), але і сприяли розвитку та удосконаленню судо-

вої правозастосовчої практики. Об'єктивною тенденцією останніх років є намагання суддів, зокрема касаційної інстанції, більшою мірою обґрунтовувати та мотивувати судові рішення. І у цьому сенсі правнича доктрина, складовою якої є наукова спадщина професора Петра Рабіновича, є більш ніж помічною. Такі напрями його наукових пошуків (які відтворені у численних монографіях, наукових статтях, науковій продукції Львівської лабораторії прав людини) як потребова теорія праворозуміння, міжнародні та європейські стандарти прав людини, верховенство права, практика Європейського Суду з прав людини все більш активно застосовують судді для осмислення сутності правових спорів та підходів до їх вирішення. Нерідкими є прямі посилання на праці цього видатного правника у текстах судових рішень з відповідним бібліографічним оформленням цитування.

Ще одним важливим елементом дослідження традицій та новачій сучасної практики вітчизняного Верховного Суду у вимірі наукової спадщини професора Петра Рабіновича є певне оновлення смислу та призначення окремої думки. Відомою обставиною є та, що при колегіальному розгляді справи суддя, не згодний із судовим рішенням, за наслідками розгляду справи може письмово викласти свою окрему думку, яка приєднується до справи і є відкритою для ознайомлення. Тут «інтелектуальне поле діяльності» судді має менше обмежень, ніж при формально-юридичному викладенні самого судового рішення. Варто підкреслити, що окрема думка як судово-правове явище відіграє щонайменше дві важливих ролі:

1) констатує незгоду судді (суддів) з судовим рішенням у цій справі, підтриманим більшістю членів судової колегії і демонструє мотиви (причини) такої незгоди, що є додатковим підтвердженням незалежності судді при вирішенні справи;

2) дає певний імпульс для подальших, у тому числі наукових, пошуків стосовно тієї правової проблеми, яка лежала в основі спору, що розглядався у суді.

Друга за перерахуванням вищевказана роль окремої думки не є другорядною за своєю сутністю. Вона до певної міри є більш важливою, оскільки демонструє прояви індивідуальної

правосвідомості судді, його усвідомлене бачення можливості іншого погляду на судовий спір, права учасників справи, можливості для реалізації цих прав, межі публічно-правових інституцій стосовно можливого обмеження цих прав. Якщо саме судові рішення, яким вирішується спір по суті, зазвичай ставить крапку у спорі за принципом «тут і зараз», то окрема думка більшою мірою спрямована на майбутнє. Вона, у цьому сенсі, є і результатом використання правової доктрини та її «вихідним пунктом», адже стимулює подальші наукові пошуки у контексті аргументів та мотивів самої окремої думки як альтернативного шляху вирішення правового спору.

На завершення зазначу, що наукові надбання провідного вітчизняного теоретика права Петра Мойсейовича Рабіновича, без всякого сумніву, є і будуть продовжувати залишатись джерелом невичерпних знань для студентів-правників (які, як і колись раніше, у стінах Франкового університету у Львові сам юний Петро, за покликом серця будуть відвідувати наукові гуртки), аспірантів та докторантів (котрі будуть прагнути не просто захистити дисертацію, а вирішити певну наукову задачу чи наукову проблему). Проте важливо зазначити – своїми сміливими науковими ідеями, обґрунтованими та довершеними науковими концепціями професор Петро Рабінович збагатив і правозастосовну, зокрема судову, практику. І ті тенденції, про які йшлося у повідомленні вище, – є тому об'єктивним підтвердженням.

ЮРИДИЧНА ТЕХНІКА ЯК ЧИННИК ЕФЕКТИВНОГО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Віталій Косович

*Львівський національний університет імені Івана Франка
e-mail: kosovych_v@ukr.net*

Розвиток української правової системи сьогодні характеризує утвердження та нормативне закріплення доктринальних положень загальної теорії права та усвідомлення вітчизняною правничою спільнотою їхньої практичної значимості. Серед новітніх правових інститутів, розвиток яких було започатковано саме на рівні загальної теорії права, особливе місце займає інститут юридичної техніки. Вагома роль юридичної техніки у забезпеченні ефективного правового регулювання суспільних відносин надає актуальності дослідженню проблематики її імплементації у правову практику.

На взаємозв'язок юридичної техніки та правового регулювання звернув увагу ще П. М. Рабінович у своїх працях, присвячених дослідженню питання ефективності правового регулювання. У своєму навчальному посібнику Петро Мойсейович зазначав: «Юридичне регулювання – це здійснюваний державою за посередництва усіх юридичних засобів владно-регулятивний вплив на суспільні відносини з метою їхнього закріплення, упорядкування, охорони та розвитку» [2, с. 212], а юридична техніка – це «сукупність способів і прийомів, умінь і навичок формування й ефективного використання механізму юридичного регулювання у регулятивній практиці» [2, с. 217].

Серед теоретиків, як завжди, існує певний плюралізм стосовно розуміння понять «юридична техніка», «правове регулювання», «ефективність правового регулювання» та їхнього змістовного наповнення. Не будимо вступати у дискусію, візьмемо за основу базові підходи стосовно цих правових постулатів.

Підсумовуючи різні думки, можемо констатувати, що сьогодні юридична техніка розглядається як система засобів, прийомів, правил, вимог, що слугують інструментарієм право-

вого регулювання суспільних відносин. Юридична техніка включає техніку нормопроєктування, техніку систематизації, реалізації та застосування, тлумачення юридичних норм. Розглядаючи ці види техніки як складники правового впливу на суспільні відносини, варто оперувати позицією П. М. Рабіновича, згідно з якою загальну (інтегральну) ефективність юридичного регулювання забезпечують: 1) ефективність самого «матеріального» закону (нормативно-юридичного акта); 2) ефективність процедурно-процесуального механізму застосування закону; 3) ефективність фактичної діяльності із застосування закону. Якщо перші дві позиції стосуються ефективності правотворчості, то остання – ефективності правозастосування [2, с. 220–221]. Тобто акцент фактично зроблено на техніку нормотворення та техніку застосування юридичних норм, оскільки якість законодавства і ефективність його застосування обумовлює значною мірою рівень використання юридико-технічного інструментарію.

У силу обмеженого обсягу публікації коротко про ці два різновиди юридичної техніки і приклади її впливу на ефективність правового регулювання.

Попри тривале «визнання» на рівні методичних рекомендацій центральних органів виконавчої влади, нормопроєктна техніка отримала своє законодавче закріплення у Законі України від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX «Про правотворчу діяльність» [1]. Закон містить спеціальний розділ V «Загальні засади техніки нормопроєктування». У ньому дається визначення нормопроєктної техніки та схарактеризовано такі її складові як: вимоги до структури нормативно-правового акта; вимоги до змісту нормативно-правового акта; вимоги до мови та стилю нормативно-правового акта; реквізитні правила; вимоги до основних структурних елементів нормативно-правового акта; правила внесення змін до нормативно-правових актів. Новаційний характер у цьому законі порівняно із проектом Закону України «Про закони і законодавчу діяльність», проектами Закону України «Про нормативно-правові акти» мають норми, що встановлюють вимоги до змісту нормативно-правового акта. У Законі України № 3354-IX їх перелік значно ширший та

обґрунтованіший. Зокрема, йдеться про такі вимоги до норм права як: однозначність їх розуміння (ясність, точність, доступність для розуміння та реалізації); передбачуваність результатів їх реалізації; відповідність та узгодженість з іншими нормами; уніфікованість вжитої в них термінології; спорідненість та логічність послідовності їх викладення тощо.

Як це працює на практиці? Проілюструємо як негативно впливає на ефективність правового регулювання недотримання правил нормопроєктування (це також ілюструє позитивну значимість Закону № 3354-IX). Просте правило структуризації нормативно-правових актів – обов’язковість у них прикінцевих і перехідних положень. Їх важливість аргументувати вочевидь недоцільно. Водночас вивчення практики показує, що така вимога дотримується здебільшого стосовно законів і то далеко не завжди. М. О. Теплюк і О. І. Ющик у свій час навели дуже цікаві статистичні дані: за 14-річний період з дня набуття чинності Конституцією України 1996 р. парламентом було прийнято 2184 закони, з них первинних законів – 593, законів про внесення змін до чинних законів – 1591. З них мали прикінцеві та/або перехідні положення, або містять вказівку на умови чинності та дії закону тільки кожний п’ятий первинний закон і кожний четвертий закон про внесення змін до закону [3, с. 173].

Коли мова йде про юридико-технічні характеристики правозастосування, то необхідно пам’ятати про вимоги до змісту (відповідності принципу верховенства права, законності, соціальної орієнтованості, справедливості, обґрунтованості, доцільності), логічні правила, юридичні конструкції, правові дефініції, правові припущення, мовні, структурні та реквізитні правила, необхідні для створення досконалих індивідуально-правових актів. Оскільки правозастосовна діяльність в Україні здійснюється відповідно до встановлених нормативно-правових приписів, юридико-технічні правила містяться насамперед у вітчизняних процесуальних кодексах. Так, однією із визначальних засад судочинства визначено принцип верховенства права. Відповідно до ст. 7 Кримінального процесуального кодексу України від 13.04.2012р. № 4651-VI – це загальна засада кримінального провадження; відповідно до ч. 1 ст. 6 Кодексу

адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV суд при вирішенні справи керується принципом верховенства права; відповідно до ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України від 18.03.2004 р. № 1618-IV – це засада (принцип) цивільного судочинства. Вивчення практики Верховного Суду показує численні приклади використання саме принципу верховенства права для ухвалення рішень, що максимально забезпечують права та інтереси громадян України.

Цей принцип отримав свій логічний розвиток через наявність у процесуальному законодавстві оціночних понять. Так, відповідно до чинних законів України (ч. 5 ст. 346 КАС України, ч. 5 ст. 434-1 КПК України, ч. 5 ст. 302 ГПК України та ч. 5 ст. 403 ЦПК України) Касаційні суди у складі Верховного Суду своїми ухвалами скеровують до Великої Палати Верховного Суду справи для перегляду за наявності у конкретних справах виключної правової проблеми та необхідності розвитку права. Це без сумніву сприяє найбільш повному забезпеченню прав суб'єкта права у конкретних правовідносинах. Водночас, задля запобігання надмірному правозастосовному угляду та з метою уніфікації судової практики, на нашу думку, доцільно виробити низку рекомендацій стосовно критеріїв наявності факту виключної правової проблеми й відповідно необхідності розвитку права. Важливо також, щоб судові інстанції у своїх ухвалях мотивували (аргументували) першопричини та форми прояву виключної правової проблеми та необхідності розвитку права (а це вже «тонкощі» техніки правозастосування).

Підсумовуючи, можемо констатувати, що юридична техніка сьогодні слугує важливим засобом забезпечення ефективного правового регулювання суспільних відносин у нашій державі та засобом забезпечення прав і свобод громадян України.

1. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX. URL: [https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text).

2. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів: Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.

3. Теплюк М. О. Введення в дію законів України: питання теорії та практики. К. : Парламентське видавництво, 2011. 196 с.

**САМОВРЯДУВАННЯ ПАЦІЄНТА:
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ НА ОСНОВІ
КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ
П. М. РАБІНОВИЧА¹**

Ірина Сенюта

*Львівський національний медичний університет
імені Данила Галицького
e-mail: prlawlab@ukr.net*

Чинне національне законодавство України не містить юридичної конструкції «самоврядування пацієнта», отож з доктринальної позиції будемо з'ясовувати її правничу суть. Насамперед важливо встановити семантичні сенси слова «самоврядування». У Словнику синонімів Л. М. Полюги під самоврядуванням розуміється право самостійно вирішувати свої справи, автономія [1]. Визначення терміну «пацієнт» міститься у ст. 3 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» (далі – Основи), де цей термін позначає фізичну особу, яка звернулася за медичною та/або реабілітаційною допомогою або медичною послугою та/або якій така допомога або послуга надається [2].

Пропонуємо дефініцію терміноконструкції «самоврядування пацієнта»: концепція, яка відображає форми впливу фізичної особи, якій надається медична та/або реабілітаційна послуга, або яка за такою звернулася, на процес надання послуги шляхом реалізації права на особисту автономію, що полягає у здатності особи діяти усвідомлено й самостійно та відповідати за свої дії/бездіяльність, а також у свободі волі та свободі вибору. Отже, осердям самоврядування пацієнта є його право на особисту автономію.

Викристалізуємо нормативні гарантії конструкції «самоврядування пацієнта» крізь призму Основ [2], з-поміж яких:

¹ Дослідження проводилось на основі інноваційних наукових положень академіка П. М. Рабіновича та представників Його наукової школи щодо основоположних прав людини.

1. Загальні гарантії:

1) преамбульний постулат: кожна людина має природне невід'ємне і непорушне право на охорону здоров'я.

2) основні принципи охорони здоров'я, серед яких забезпечення пріоритету загальнолюдських цінностей; орієнтація на сучасні стандарти здоров'я, медичної та реабілітаційної допомоги, застосування сучасних цифрових технологій, телемедицини та телереабілітації, поєднання вітчизняних традицій і досягнень та кращого світового досвіду у сфері охорони здоров'я; дотримання принципів безбар'єрності та інклюзії при наданні медичної та/або реабілітаційної допомоги, у тому числі з використанням методів і засобів телемедицини (ст. 4).

3) пріоритетність охорони здоров'я у власній діяльності (ст. 5).

4) участь в обговоренні проектів законодавчих актів і внесення пропозицій щодо формування державної політики в сфері охорони здоров'я (ст. 6 п. «є»).

5) участь громадськості в охороні здоров'я (ст. 24).

Спеціальні гарантії (нормативні положення, що безпосередньо виконують гарантійну функцію):

1) право на кваліфіковану медичну та реабілітаційну допомогу із забезпеченням належного рівня захисту персональних даних, включаючи вільний вибір лікаря та фахівця з реабілітації, вибір методів лікування та реабілітації відповідно до рекомендацій лікаря та фахівця з реабілітації, вибір закладу охорони здоров'я (ст. 6 п. «д»).

2) доступ до відомостей про пацієнта, що містяться в електронній системі охорони здоров'я, можливий лише у разі отримання згоди такого пацієнта (його законного представника) у письмовій формі або у формі, що дає змогу зробити висновок про надання згоди (ст. 24-1).

3) пацієнт може не виконувати медичних приписів або правил внутрішнього розпорядку закладу охорони здоров'я, проте лікар має право відмовитися від подальшого ведення такого пацієнта, за умови, що це не загрожуватиме життю пацієнта і здоров'ю населення (ст. 34).

4) пацієнт має право відмовитись від медичних приписів або може допускати порушення встановленого для нього режиму, проте лікар не несе відповідальності за здоров'я такої особи (ст. 34).

5) пацієнт має право обирати лікаря, який надає первинну медичну допомогу, в порядку, встановленому МОЗ України (ст. 35-1).

6) право на вибір лікаря і закладу охорони здоров'я (ст. 38).

7) ризиковані методи діагностики, профілактики або лікування визнаються допустимими, якщо вони застосовуються за згодою інформованого про їх можливі шкідливі наслідки пацієнта (ст. 42).

8) згода інформованого пацієнта необхідна для застосування методів діагностики, профілактики та лікування. Щодо пацієнта віком до 14 років (малолітнього пацієнта), а також пацієнта, визнаного в установленому законом порядку недієздатним, медичне втручання здійснюється за згодою їхніх законних представників (ст. 43).

9) пацієнт, який набув повної цивільної дієздатності і усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними, має право відмовитися від лікування (ст. 43).

10) нові методи профілактики, діагностики, лікування та лікарські засоби, які знаходяться на розгляді в установленому порядку, але ще не допущені до застосування, та незареєстровані лікарські засоби, можуть використовуватися в інтересах вилікування особи лише після отримання її письмової згоди (ст. 44).

11) застосування лікарських засобів у межах програм розширеного доступу пацієнтів до незареєстрованих лікарських засобів та програм доступу суб'єктів дослідження (пацієнтів) до досліджуваного лікарського засобу після завершення клінічного випробування за умови отримання інформованої згоди пацієнта на медичне втручання (ст. 44-1).

12) медико-біологічні експерименти на людях лише за повної інформованості і вільної згоди повнолітньої дієздатної фізичної особи, яка підлягає експерименту, щодо вимог його застосування (ст. 45).

13) здавання крові, її компонентів для подальшого використання їх для лікування, виготовлення відповідних лікарських препаратів або використання в наукових дослідженнях здійснюється повнолітніми дієздатними фізичними особами добровільно (ст. 46).

14) штучного запліднення та імплантації ембріона здійснюється за умов наявності письмової згоди подружжя (ст.48).

15) застосування методів стерилізації може здійснюватися за бажанням повнолітнього пацієнта в закладах охорони здоров'я за медичними показаннями (ст. 49).

16) операція штучного переривання вагітності (аборт) може бути проведена за бажанням жінки у закладах охорони здоров'я при вагітності строком не більше 12 тижнів (ст. 50).

17) зміна (корекція) статевої належності на прохання пацієнта (ст. 51).

Як видається, гарантійна палітра самоврядності пацієнта є спектральною, проте все ж вважаємо, що враховуючи законодавчі тенденції, зумовлені прийняттям за основу проекту Закону України про самоврядування в сфері охорони здоров'я в Україні (реєстр. № 10372), самоврядність пацієнта також слід чітко унормувати. Вважаємо, що для паритетності до каталогу основних принципів охорони здоров'я (ст. 4 Основ) слід додати: забезпечення самоврядності пацієнта, створення умов для його впливу на процес надання йому медичної та/або реабілітаційної послуги шляхом реалізації права на особисту автономію.

До кола прав у сфері охорони здоров'я, гарантованих ст. 6 Основ, доцільно додати: право на особисту автономію, що полягає у здатності діяти усвідомлено й самостійно та відповідати за свої дії/бездіяльність, а також у свободі волі та свободі вибору при наданні йому медичної та/або реабілітаційної допомоги.

Попри законодавчі гарантії, національне законодавство закладає й обмежування прав людини, а саме права пацієнта на вільний вибір лікаря. У п. 1 ч. 1 ст. 92 Конституції України закріплено, що виключно законами України визначаються права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина [3]. У ст. 38 Основ закріп-

лено, що кожний пацієнт, який досяг чотирнадцяти років і який звернувся за наданням йому медичної допомоги, має право на вільний вибір лікаря, якщо останній може запропонувати свої послуги, та вибір методів лікування відповідно до його рекомендацій [2]. Проте у ч. 6 ст. 35-2 Основ вже міститься законодавче обмеження, адже передбачено, що лікуючого лікаря з надання спеціалізованої медичної допомоги в закладі охорони здоров'я, що забезпечує надання такої допомоги, визначає керівник цього закладу або уповноважена на прийняття відповідних рішень особа [2]. Отже, можна стверджувати, що є внутрішня колізія законодавчих норм, а при такій — слід виходити з пріоритету спеціальної норми. Безумовно, що норми, а саме п. «д» ст. 6 та ст. 38 Основ, матимуть пріоритет як спеціальні щодо ст. 35-2 Основ, яка встановлює законодавчі гарантії надання спеціалізованої медичної допомоги.

Але нормотворець у своєму прагненні обмежити право вибору пацієнта пішов далі, а відтак з 01.01.2025 самостійний вибір лікуючого лікаря під час надання спеціалізованої медичної допомоги у плановому порядку у стаціонарних умовах буде платною послугою. КМУ вирішив, що право пацієнта на вибір лікаря, що гарантоване ст. ст. 6, 38 Основ, є не правом, а додатковою послугою на підставі постанови «Деякі питання надання послуг з медичного обслуговування населення за плату від юридичних і фізичних осіб» від 05.07.2024 № 781 [4].

Право пацієнта на вільний вибір лікаря і так зазнало «нормативних утисків», оскільки в ст. 35-2 Основ закріплено, що порядок визначення лікуючого лікаря встановлюється МОЗ України. Як зазначено в Порядку визначення лікуючого лікаря з надання спеціалізованої медичної допомоги, затвердженому Наказом МОЗ України від 23.12.2022 № 2334, лікуючого лікаря з надання спеціалізованої медичної допомоги в закладі охорони здоров'я визначає керівник цього закладу або уповноважена на прийняття відповідних рішень особа при госпіталізації пацієнта до закладу охорони здоров'я, але не пізніше наступного робочого дня за днем госпіталізації [5]. Але Наказ №2334 не порушував права пацієнта вимагати заміни лікуючого лікаря, що гарантоване в ст. 34 Основ.

З огляду на наведене пацієнт втратив у своїй самоврядності, адже право на вільний вибір лікаря і право вимагати заміни лікаря стали правами-фікціями.

Конституційний Суд України визначив однією зі складових конституційного принципу верховенства права легітимне очікування. У рішенні від 20.06.2019 № 6-р/2019 Конституційний Суд України вказав, що верховенство права означає, що органи державної влади обмежені у своїх діях заздалегідь регламентованими та оголошеними правилами, які дають можливість передбачити заходи, що будуть застосовані в конкретних правовідносинах, і, відповідно, суб'єкт правозастосування може передбачати й планувати свої дії та розраховувати на очікуваний результат [6]. У постанові Верховного Суду від 18.01.2023, справа № 580/1300/22 зазначено: «поняття «легітимні очікування», головним чином походять від англійського терміну *«legitimate expectations»* як розумні, небезпідставні або обґрунтовані очікування. У юридичній практиці зазначений термін також має такі альтернативні назви як правомірні, законні, розумні або виправдані сподівання. Принцип легітимних очікувань широко застосовується у судовій практиці та ґрунтується на низці конституційних положень, які гарантують захист права власності (стаття 41 Конституції України) та передбачуваність (прогнозованість) законодавства, яким визначаються обмежувальні заходи (статті 22, 57, 58, 94 та 152 Конституції України). Реалізація принципу легітимних очікувань полягає у досягненні бажаного результату шляхом вчинення правомірних дій з огляду на заздалегідь передбачені ймовірні наслідки; втілення легітимних очікувань унеможливорюється, зокрема, у випадку, коли особа не може досягнути прогнозованого результату внаслідок зміни правової основи у такі строки, що не є розумними та обґрунтованими. Правовим підґрунтям для виникнення в особи легітимного очікування можуть бути: норми права (законодавство), судово практика, акт індивідуальної дії, конкретне судове рішення, що набуло законної сили, або умови договору; відсутність у законі приписів щодо певного права, яке однак, слідує із загальних конституційних принципів або природного права, або відсутність

закону, який визначає механізм реалізації такого права, не може свідчити про відсутність правового підґрунтя для виникнення в особи легітимного очікування щодо реалізації такого права» [7].

Отже, пацієнти в Україні, маючи правове підґрунтя для виникнення легітимного очікування на можливість здійснення права на вільний вибір лікаря і права вимагати заміни лікаря, позбавляються цих можливостей державою, яка волею відомчого нормотворця трансформує право людини в додаткову послугу, нормативно вимагаючи оплати за право, втручається таким чином у самоврядність пацієнта, а відтак і в його автономію.

1. Словник синонімів Л. М. Полюги: URL: <https://slovyk.me/dict/vts/%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D1%80%D1%8F%D0%B4%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F>

2. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19.11.1992. № 2801-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>

3. Конституція України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

4. Постанова КМУ «Деякі питання надання послуг з медичного обслуговування населення за плату від юридичних і фізичних осіб» від 05.07.2024 № 781. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/781-2024-%D0%BF#Text>

5. Порядок визначення лікуючого лікаря з надання спеціалізованої медичної допомоги: Наказ МОЗ України від 23.12.2022 № 2334. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0235-23#Text>

6. Рішення Конституційного Суду України від 20.06.2019 № 6-п/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-19#Text>

7. Постанова Верховного Суду від 18.01.2023 справа № 580/1300/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108463659>

ВПЛИВ НАУКОВИХ РОЗРОБОК ПРОФЕСОРА РАБІНОВИЧА ПЕТРА МОЙСЕЙОВИЧА НА ТРАНСФОРМАЦІЮ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ В УКРАЇНІ

Сергій Федик

*Львівський національний університет імені Івана Франка
e-mail: serhii.fedyk@lnu.edu.ua*

Наукова спадщина професора Петра Мойсейовича Рабіновича є багатогранною та такою, що випереджала події судової реформи. Основні дослідження, що були проведені ним у сфері європейського захисту прав та свобод людини базувались на наукових відкриттях, які знайшли своє відображення у працях його аспірантів та докторантів. Під його керівництвом були захищені кандидатські та докторські дисертації, які ґлибинно розкривали форму та зміст рішень Європейського суду з прав людини та прогнозували їх вплив на внутрішню судову правозастосовну практику. Так, у ч. 4 ст. 10 ЦПК України «Верховенство права та законодавство, відповідно до якого суд вирішує справи», вказано, що Суд застосовує при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та практику Європейського суду з прав людини як джерело права. Такі зміни у процесуальному законодавстві України стали можливі, зокрема, завдяки й дослідженням судової практики Європейського суду з прав людини та їх впливу на формування національної судової практики.

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) є важливою міжнародною інституцією, що забезпечує контроль за дотриманням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Конвенція). Його рішення формують стандарти правосуддя, які стають орієнтиром для національних судів держав-учасниць Ради Європи. Для України, яка ратифікувала Конвенцію у 1997 році, виконання рішень ЄСПЛ є як правовим обов'язком, так і потужним інструментом розвитку правової системи та підвищення ефективності захисту прав людини.

Рішення ЄСПЛ мають особливий характер: вони не лише вирішують конкретні спори, але й створюють прецеденти, які національні суди повинні враховувати при розгляді аналогічних справ. Відповідно до статті 46 Конвенції, виконання рішень Суду є обов'язковим для держави, проти якої винесено рішення. У цьому аспекті Україна зіткнулася з низкою викликів, які стосуються як виконання конкретних рішень, так і інтеграції стандартів ЄСПЛ у судову практику.

Сутність впливу рішень ЄСПЛ на судову практику в Україні можна зрозуміти через аналіз основних напрямків їх впровадження. По-перше, ЄСПЛ встановлює єдині підходи до тлумачення прав і свобод, закріплених у Конвенції, що сприяє розвитку правозастосування. Наприклад, Суд роз'яснює зміст таких понять, як право на справедливий суд, свобода вираження поглядів, заборона катувань, і ці тлумачення стають основою для рішень національних судів.

По-друге, рішення ЄСПЛ стимулюють реформування національного законодавства. Багато законодавчих змін в Україні були прийняті саме під впливом рішень Суду. Зокрема, значну увагу приділяють проблемам тривалого невиконання судових рішень, умовам тримання під вартою, захисту свободи слова та недопущенню порушення права на життя. Такі системні проблеми стали предметом не лише окремих рішень ЄСПЛ, а й загальної уваги до української судової практики.

По-третє, ЄСПЛ забезпечує можливість для громадян звертатися до міжнародного рівня у випадках, коли їхні права були порушені на національному рівні. Це дає змогу виявляти недоліки української судової системи та сприяє вдосконаленню механізмів захисту прав людини. Наприклад, у справі «Гонгадзе проти України» ЄСПЛ констатував порушення права на життя через неефективне розслідування резонансного вбивства. Це рішення стало важливим для реформування системи кримінального правосуддя в Україні.

Разом із тим, імплементація рішень ЄСПЛ у національну практику стикається з низкою труднощів. Однією з головних проблем є системні порушення, які Суд фіксує у багатьох справах проти України. Наприклад, справа «Бурмич та інші проти

України» вказала на хронічну проблему невиконання рішень національних судів. Відсутність належного механізму виконання таких рішень не лише порушує права громадян, але й створює ситуацію, коли держава стає об'єктом масових скарг до ЄСПЛ.

Ще однією проблемою є недостатнє врахування національними судами практики ЄСПЛ у повсякденній діяльності. Хоча Верховний Суд активно посилається на рішення ЄСПЛ, суди нижчих інстанцій часто ігнорують цю практику або використовують її вибірково. Це може бути пов'язано як із браком правової освіти серед суддів, так і з відсутністю доступу до належних джерел інформації.

Політична нестабільність і нереформованість судової системи також є суттєвими викликами. Часті зміни у складі суддівського корпусу, тиск на суди з боку інших гілок влади та низький рівень довіри громадян до судової системи ускладнюють імплементацію рішень ЄСПЛ.

Однак, попри ці проблеми, вплив ЄСПЛ на судову практику в Україні є очевидним і позитивним. Наприклад, судова реформа, започаткована в останні роки, передбачає посилення ролі практики ЄСПЛ у підготовці суддів та адвокатів, а також у діяльності судів. Інституційні зміни, такі як створення Вищого антикорупційного суду, також частково були натхнені вимогами щодо виконання рішень ЄСПЛ і підвищення рівня правосуддя.

Одним із перспективних напрямків вдосконалення судової системи України є посилення співпраці з ЄСПЛ. Це може включати регулярне навчання суддів і юристів, переклад і поширення рішень Суду українською мовою, а також проведення семінарів і конференцій для обговорення актуальних питань. Важливо також забезпечити належний контроль за виконанням рішень ЄСПЛ, що може включати створення спеціальних державних органів або підрозділів у вже існуючих установах.

Таким чином, ЄСПЛ відіграє ключову роль у реформуванні та розвитку судової системи України. Його рішення сприяють формуванню єдиних стандартів правосуддя, стимулюють вдосконалення національного законодавства та допо-

магають громадянам захищати свої права. Хоча процес імплементації рішень ЄСПЛ супроводжується численними викликами, він є важливим елементом інтеграції України до європейської правової спільноти та зміцнення демократичних засад держави. У перспективі подальше втілення стандартів ЄСПЛ стане запорукою побудови правової держави, де права людини будуть захищені на найвищому рівні.

ОСОБЛИВОСТІ ВРАХУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ У СПРАВАХ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ МАЛОЛІТНЬОЇ ДИТИНИ (ОКРЕМІ АСПЕКТИ)

Оксана Гарасимів

*АО «Алітіс»; ТзОВ «Грід Дінамікс Україна»
e-mail: oharasymiv@ukr.net*

Значення впливу практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) на вдосконалення правозахисних стандартів в Україні важко переоцінити, що обумовлює підвищений інтерес до правових позицій ЄСПЛ з боку як національних науковців, так і практиків у сфері права. Без перебільшення першою в Україні можна назвати працю, яка висвітлює вплив практики ЄСПЛ на національну правозастосовну діяльність, за авторством П. Рабіновича [13], який першим в Україні почав досліджувати проблематику вдосконалення національної правової системи відповідно до європейських стандартів загалом, а також практики ЄСПЛ зокрема.

Вагомий внесок у популяризацію практики ЄСПЛ в Україні здійснює започаткована П. Рабіновичем Львівська лабораторія прав людини (далі – Лабораторія), яка тепер носить його ім'я. Зокрема, Лабораторія вперше в Україні розпочала перекладати українською, реферувати й публікувати рішення ЄСПЛ [14]; організовувала різноманітні заходи для науковців та практиків за участі голови, суддів та юристів секретаріату ЄСПЛ, найбільш яскравими з яких є Міжнародні форуми з практики ЄСПЛ [2, 0, 6].

Отож, важко переоцінити вклад П. Рабіновича у дослідження впливу практики ЄСПЛ на національну правову систему.

Правозастосування в Україні динамічно розвивається, адаптуючись до сучасних викликів і міжнародних стандартів у тих чи інших сферах. Практика ЄСПЛ є одним із найважливіших орієнтирів для правозастосовних органів, який покликаний сприяти формуванню єдиних підходів правозахисту.

Вважаю за необхідне зазначити, що особливої уваги потребують права дитини, зокрема питання визначення місця її проживання. Так, визначення місця проживання дитини у разі спору між її батьками є не лише теоретичною, а й вагомою практичною проблемою правозахисної діяльності. Так, постановляючи рішення у справах цієї категорії, суду необхідно, перш за все, керуватись найкращими інтересами дитини, адже згідно із преамбулою однойменного Закону України охорона дитинства – це «стратегічний загальнонаціональний пріоритет, що має важливе значення для забезпечення національної безпеки України, ефективності внутрішньої політики держави» [10].

Визначення місця проживання дитини у разі спору між її батьками є не лише теоретичною, а й вагомою практичною проблемою правозахисної діяльності. Так, постановляючи рішення у справах цієї категорії, суду необхідно, перш за все, керуватись найкращими інтересами дитини, адже, згідно із преамбулою однойменного Закону України, охорона дитинства – це «стратегічний загальнонаціональний пріоритет, що має важливе значення для забезпечення національної безпеки України, ефективності внутрішньої політики держави» [10].

Чинне законодавство України не містить чіткого алгоритму, яким міг би керуватись суд при вирішенні справи у разі спору батьків щодо визначення місця проживання їхньої малолітньої дитини. Відповідно до ч. 1 ст. 161 Сімейного кодексу (надалі – СК) України у разі відсутності домовленості між батьками «щодо того, з ким із них буде проживати малолітня дитина, спір між ними може вирішуватися органом опіки та піклування або судом». Отож, можна висувати, що більш бажаним є договірне вирішення питання місця проживання дитини, якщо її батьки проживають окремо. Однак, на практиці виникають ситуації, коли батьки не здатні домовитись щодо цього, тому одним із можливих виходів із ситуації, що склалась, є звернення до суду.

Абзацом 2 ч. 1 та частиною 2 уже згаданої статті СК України окреслено обставини, які підлягають врахуванню судом при вирішенні розглядуваної категорії справ. Це, зокрема,

«ставлення батьків до виконання своїх батьківських обов'язків, особиста прихильність дитини до кожного з них, вік дитини, стан її здоров'я та інші обставини, що мають істотне значення». Однак, слід пам'ятати, що суд не може «передати дитину для проживання з тим із батьків, хто не має самостійного доходу, зловживає спиртними напоями або наркотичними засобами, своєю аморальною поведінкою може зашкодити розвитку дитини». Усі вказані характеристики видаються досить широкими за своїм змістом, що надає суду певну свободу дій щодо визначення, з ким із батьків буде проживати малолітня дитина.

Мотивуючи те чи інше рішення суди нерідко звертаються до міжнародних стандартів прав і свобод людини. У ч. 1 ст. 3 Конвенції про права дитини 1989 р. (ратифікована постановою УРСР від 27.02.1991 № 789-XII [12]) зазначено, що «[в] усіх діях щодо дітей ... першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини» [5]. Стаття 9 Конвенції про права дитини визначає, що за загальним правилом, дитина не може бути розлучена зі своїми батьками всупереч їхньому бажанню, окрім випадків, коли батьки проживають окремо, і вирішенню підлягає, зокрема, питання встановлення місця проживання їхньої дитини. У таких випадках суд має керуватись якнайкращими інтересами дитини.

Таким чином, як національне законодавство, так і міжнародні стандарти наголошують на тому, що у питаннях вирішення місця проживання малолітньої дитини вирішальними є інтереси останньої. Цей принцип також знайшов своє відображення у національній судовій практиці. Наприклад, у постанові від 21.05.2020 у справі № 587/2134/17 Касаційний цивільний суд Верховного Суду звертає увагу на те, що батьки є безумовно рівними у своїх правах щодо виховання дитини, однак така рівність є похідною від інтересів дитини [7]. Безумовно, при постановленні рішень необхідно враховувати усі об'єктивні обставини спору.

Відповідно до ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція), ратифікованої Україною [4], кожна особа, зокрема, має право на повагу

до свого житла. Зважаючи на те, що положення Конвенції є досить загальними, їхньою конкретизацією та тлумаченням займається ЄСПЛ. Юрисдикція останнього, відповідно до ст. 32 Конвенції, поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї [4]. Також практика ЄСПЛ є частиною національного законодавства згідно із Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [9].

У справі «М. С. проти України» ЄСПЛ наголошує на тому, що не зважаючи на широкі межі розсуду, встановлені для національних судових органів, аналіз обставин, які підлягають врахуванню при прийнятті рішення має бути ретельним [15]. На особливу увагу заслуговує окрема думка судді Ranzoni, який критикує позицію національних судів щодо вирішення питання місця проживання малолітньої дитини переважно на користь матері, що зумовило формування певної презумпції. Так, суддя зазначає, що єдиним документом, який відступає від принципу рівності батьків у питаннях визначення місця проживання малолітньої дитини з одним із них, Декларація прав дитини 1959 р. (надалі – Декларація), принцип 6 якої, зокрема, проголошує, що «малолітню дитину не слід, крім тих випадків, коли є виняткові обставини, розлучати зі своєю матір'ю» [3]. Саме цей принцип є застарілим та не відповідає позиції Ради Європи та більшості держав-членів.

Окремо слід звернути увагу на те, що згадана Декларація не є міжнародним договором в розумінні Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23.05.1969, на що неодноразово звертав увагу Верховний Суд (зокрема, у постанові від 17.10.2018 у справі №402/428/16-ц) [8]. Незважаючи на цю та аналогічні правові позиції, національні суди при вирішенні справ про встановлення місця проживання малолітніх дітей з одним із батьків продовжують посилатись на Декларацію (зокрема, судові рішення у справі 758/3734/21). Таким чином, досліджуване питання продовжує бути актуальним і на теперішній час.

Отже, беззаперечним є той факт, що переважне відступлення від усталеної практики встановлення місця проживання

малолітньої дитини з лише матір'ю за відсутності виняткових обставин, є безумовно позитивною тенденцією цивільного судочинства. Забезпечення рівності прав батьків під час вирішення вказаної категорії справ свідчить про врахування міжнародних стандартів захисту прав і свобод людини та дотримання принципу недискримінації жодного з батьків за ознакою статі. Відтак, при вирішенні справ про визначення місця проживання малолітньої дитини з одним із батьків суди мають враховувати та оцінювати, через призму найкращих інтересів дитини, усі обставини спору в сукупності, а не лише виняткові.

1. Гудима Д., Гарасимів О. Міжнародні форуми у Львові з практики Європейського суду з прав людини стають традиційними. *Право України*. 2014. № 12. С. 232-233.

2. Гудима Д., Гарасимів О., Ковалишин О. Міжнародний форум з практики Європейського суду з прав людини у Франковому університеті. *Право України*. 2012. № 11-12. С. 472-476.

3. Декларація прав дитини 1959 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text.

4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws//995_004#Text

5. Конвенція про права дитини від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

6. Наконечна А., Гарасимів О. Щорічний VI Міжнародний форум у Львові з практики Європейського суду з прав людини. *Право України*. 2017. № 12. С. 220-223.

7. Огляд судової практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у справах зі спорів щодо визначення місця проживання дитини та відібрання дитини без позбавлення батьківських прав. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/2022_09_27_Ogliad_KCS_2.pdf.

8. Постанова Верховного Суду від 17.10.2018 у справі №402/428/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77361954>.

9. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-15. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.

10. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.

11. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17.07.97 № 475/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-вр#Text>

12. Про ратифікацію Конвенції про права дитини : Постанова Верховної Ради Української РСР від 27.02.1991 № 789-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/789-12#Text>

13. Рабінович П. М. Вплив рішень Європейського суду з прав людини на національну юридичну практику (спроба порівняльної характеристики). Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. 2000. № 1. С. 197-204.

14. Рабінович П. М. Львівській лабораторії прав людини – 20 років. *Вісник Національної академії правових наук України*. № 3 (86). 2016. С. 114–120.

15. Рішення ЄСПЛ у справі «М.С. проти України» від 11.10.2017 (за-ява № 2091/13). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-175140>.

16. Сімейний кодекс України : Закон від 10.01.2002 № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ДИСКРЕЦІЙНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ ДЕРЖАВНОГО/ПРИВАТНОГО ВИКОНАВЦЯ ПРИ ПРИМУСОВОМУ ВИКОНАННІ РІШЕНЬ В УКРАЇНІ: АНАЛІЗ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Галина Перетятко

*кандидат юридичних наук,
юрист у сфері примусового виконання рішень та нерухомості
e-mail: galinajus@gmail.com*

Питання дискреційних повноважень суб'єкта владних повноважень аналізувалась мною спільно з проф. П. Рабіновичем при дослідженні впливу маралі на правозастосувальну діяльність в Україні [1]. З урахуванням результатів цього дослідження та набутого особистого досвіду у сфері примусового виконання рішень пропоную Вашій увазі наступні міркування.

В Україні процес примусового виконання судових рішень та рішень інших органів (посадових осіб) (далі – рішення) є чітко регламентованим, що відповідає характеру сфери відносин. Попри це, чим раз частіше суди при розгляді скарг на дії чи бездіяльність державного/приватного виконавця досліджують питання: «А чи не буде прийняте судом рішення по задоволенню вимог скарги втручанням у дискреційні повноваження виконавця?».

Під дискреційними повноваженнями будемо розуміти повноваження, які адміністративний орган, приймаючи рішення, може здійснювати з певною свободою розсуду, тобто, коли такий орган може обирати з кількох юридично допустимих рішень те, яке він вважає найкращим за даних обставин [2].

Для уникнення свавільності у правозастосуванні важливо з'ясувати *правові підстави та межі дискреційних повноважень державного/приватного виконавця*.

З однієї сторони, згідно з Конституцією України (ч. 2 ст. 19) органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією

та законами України [3]. Відповідно до Закону України «Про виконавче провадження» (далі – Закон «Про ВП») (ч. 1, п. 1 ч. 2 ст. 18) виконавець зобов'язаний вживати передбачених цим Законом заходів щодо примусового виконання рішень, неупереджено, ефективно, своєчасно і в повному обсязі вчиняти виконавчі дії. Виконавець зобов'язаний здійснювати заходи примусового виконання рішень у спосіб та в порядку, які встановлені виконавчим документом і цим Законом [4].

З іншої сторони, Законом «Про ВП» визначено засади виконавчого провадження, серед яких міститься *принцип співмірності заходів примусового виконання рішень та обсягу вимог за рішеннями*. Таким чином, законодавець все ж залишає за виконавцем право визначати, які саме заходи примусового виконання рішень можуть і мають бути вжиті ним та за яких обставин, з огляду на *обсяг вимог за рішеннями*, дотримуючись усіх інших засад примусового виконання рішень, зокрема таких як верховенство права, справедливість, розумність строків виконавчого провадження [4].

Враховуючи наведене, вважаю, що право розсуду державного/приватного виконавця стосується лише вибору заходів примусового виконання рішень та обсягу вимог за рішеннями у порядку, встановленому законодавством.

Розглянемо на прикладі. Відповідно до Закону «Про ВП» (ч. 7 ст. 48) у разі якщо сума, що підлягає стягненню за виконавчим провадженням, не перевищує 20 розмірів мінімальної заробітної плати, звернення стягнення на єдине житло боржника та земельну ділянку, на якій розташоване таке житло, не здійснюється [4]. За таких обставин виконавець зобов'язаний вжити заходів для виконання рішення за рахунок іншого майна боржника. Тобто, на практиці, якщо сума, що підлягає стягненню, *перевищує 20 розмірів* мінімальної заробітної плати, то виконавець *має звернути* стягнення на житло, оскільки зобов'язаний в повному обсязі вчиняти виконавчі дії, а у протилежному випадку буде звинувачений у бездіяльності. А якщо у боржника є дохід і щомісяця є відрахування із його доходу у межах виконавчого провадження – чи справедливо буде тоді звертати стягнення на єдине житло? І тут варто врахувати

чимало факторів – розмір суми, що підлягає стягненню; розмір щомісячного відрахування з доходу (наприклад стягується 200 чи 500, чи 1000 грн – скільки років буде тривати таке стягнення? чи відповідає це інтересам стягувача?); наявність інших зареєстрованих мешканців тощо. Ось ще варіант ситуації: житло у боржника не єдине (встановлено обмеження лише щодо єдиного житла), а сума, що підлягає стягненню, становить 10 тис. грн., боржник не має доходу, коштів на банківських рахунках, іншого зареєстрованого рухомого майна (транспортного засобу) тощо. Чи справедливо і співмірно звертати стягнення на житло боржника при сумі боргу 10 тис. грн? А як це узгоджується з інтересами стягувача і зобов'язанням виконавця в повному обсязі вчиняти виконавчі дії.

Ось прийняття саме такого типу рішень відноситься до дискреційних повноважень державного/приватного виконавця.

Верховний Суд погодився із висновками судів про відсутність підстав для задоволення вимог заявника про зобов'язання приватного виконавця вжити всіх визначених Законом «Про ВП» заходів примусового виконання рішення суду згідно з переліком, зазначеним у скарзі, оскільки вчинення таких дій належить до дискреційних повноважень приватного виконавця, суд позбавлений процесуальної можливості перебирати на себе повноваження приватного виконавця [5, с. 68].

Варто також погодитись із висновком суду касаційної інстанції, що перевірка судом правомірності прийнятої державним виконавцем постанови про передачу виконавчого провадження не свідчить про втручання у його дискреційні повноваження, а є забезпеченням реалізації стороною виконавчого провадження передбаченого ст. 74 Закону «Про ВП» права на оскарження рішень, дій або бездіяльності виконавців та посадових осіб органів державної виконавчої служби [6].

Зауважу, що суди загальної юрисдикції, господарські суди вкрай рідко, приймаючи рішення у справах щодо оскарження дій чи бездіяльності виконавця, досліджують питання меж їх дискреційних повноважень. Це радше виняток із правил. Натомість суди адміністративної юрисдикції частіше досліджують це питання у контексті ст. 245 Кодексу адміністративного судочинства України [7].

Отже, підставою дискреційних повноважень державно-го/приватного виконавця є принцип співмірності заходів примусового виконання рішень та обсягу вимог за рішеннями. А межами дискреційних повноважень є визначені законодавством підстави, строки, порядок, спосіб застосування заходів примусового виконання рішень.

1. Рабінович П. М., Перетятко Г. В. Вплив моралі на правове регулювання в Україні (загальнотеоретичні аспекти). *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України* / редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Львів: БФ «Медицина і право», 2019. Вип. 34. 220 с. (Серія І. Дослідження та реферати).

2. Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи № R(80)2 стосовно здійснення адміністративними органами влади дискреційних повноважень, прийнятої Комітетом Міністрів від 11.03.1980. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/rada_yevropy_rekomendaciya_r_80_2_3.pdf (дата звернення: 10.12.2024).

3. Конституція України: Закону України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР: станом на 01.01.2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/ed20200_101#Text (дата звернення: 10.12.2024).

4. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 № 1404-VIII: станом на 01.01.2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text> (дата звернення: 10.12.2024).

5. Огляд судової практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду щодо розгляду скарг на рішення, дії або бездіяльність приватного/державного виконавця чи іншої посадової особи державної виконавчої служби під час виконання судових рішень у цивільних справах / Відпов. за вип.: Д. Д. Лупеник. Київ, 2022. 108 с.

6. Постанова Касаційного цивільного Суду Верховного Суду України від 20.05.2019 по справі 175/84/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81908524> (дата звернення: 10.12.2024).

7. Кодекс адміністративного судочинства України: Закону України від 06.07.2005 р. № 2747-IV: станом на 01.01.2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 10.12.2024).

ЕТИЧНА ПАРАДИГМА КАТЕГОРИЧНОГО ІМПЕРАТИВА КАНТА В РОЗРІЗІ ІНВЕСТИЦІЙНОГО ПРАВА

Тарас Бачинський

*Інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
e-mail: Tarasbachynskyu@legalaid.ua*

Кантова концепція моралі базується на принципах універсальності й обов'язку, які вимагають від кожної людини діяти так, якби її дія могла стати універсальним законом для всіх. Працюючи над кандидатською дисертацією під керівництвом Петра Мойсейовича Рабіновича, ми неодноразово зверталися до осмислення універсальних моральних критеріїв при прийнятті життєвих, професійних рішень чи рефлексій на тему моральних мотивів дотримання соціальних норм. Ми досліджували ці мотиви з різних точок філософії права, – моральних мотивів як внутрішньої мотивації Іммануїла Канта (моральний мотив полягає в тому, що людина дотримується норм через внутрішнє почуття обов'язку, а не під впливом зовнішніх стимулів), соціальний договір і суспільний обов'язок Томаса Гоббса та Жан-Жака Руссо (розуміння того, що спільне благо вимагає згоди всіх сторін на дотримання правил, які захищають від хаосу і забезпечують колективне виживання); прагнення до справедливості та суспільного добробуту Джона Роулза (де моральний мотив дотримання норм полягає у прагненні до справедливого суспільного ладу та добробуту); діалектичне прагнення до визнання та поваги Георга Гегеля, де взаємне визнання є основою особистісної ідентичності та самоповаги та проявляється діалектика «я» та «суспільства». Особливу увагу також ми приділяли біхевіоризму, де моральні мотиви розглядаються не через внутрішні психічні процеси або етичні міркування, а як результат навчання і умовних рефлексів, сформованих під впливом зовнішніх стимулів (наприклад, покарання).

Але особисто у мене значний відгук отримали ідеї Іммануїла Канта щодо принципу «дій так, як би ти хотів, щоб діяли стосовно тебе». Досить проста ідея – універсалізуй максимум, згідно якої збираєшся діяти, мала застосування також і в моїй практичній інвестиційно-банківській діяльності. Саме тому ця ідея етичної автономії, на мій погляд, може бути адаптована до стандартів етики у сфері інвестиційного права, що і мало прикладне місце впродовж моєї професійної діяльності. На мій погляд, кожен, хто пов'язаний з інвестиціями, мав би вивчати деонтологію інвестиційної діяльності та обирати «свої» моральні стимули.

Категоричний імператив Іммануїла Канта та інвестиційне право. В контексті інвестиційного права, категоричний імператив може трактуватися як основа для етичних принципів, які вимагають від інвесторів, інституціоналів та держави дотримуватися зобов'язань, діяти чесно й уникати дій, що спричиняють шкоду. Зокрема, імператив передбачає етичну відповідальність держави за надання справедливих і рівних умов для всіх інвесторів. У сфері інвестиційного права категоричний імператив пропонує універсальні принципи етичної поведінки, які можуть сприяти справедливості та відповідальності в інвестиційній діяльності.

За Кантом, категоричний імператив передбачає, що людина повинна діяти лише за такими принципами, які вона хотіла б бачити універсальними законами. У сфері інвестиційного права це може означати, що інвестори, держава та інші сторони повинні дотримуватись етичних і правових норм, які є універсально справедливими та захищають інтереси всіх залучених. Наприклад, чесне інформування про ризики інвестицій є нормами, які можна вважати морально зобов'язуючими та вартими універсалізації. Цей імператив набирає особливого значення як інструмент в руках фахівців, що займаються професійною інвестиційною діяльністю. Інвестиційний фахівець в міру свого досвіду володіє достатнім багажем знань для того, щоб оцінити ризикованість певного типу інвестицій. В Україні було чимало проектів, де збиралися мільйонні інвестиції з населення у провальні проекти, які згодом називалися

аферами (B2B Jewelry, Optika 1st, Еліта-Центр та багато інших). І якщо згідно кримінального права різниця між шахрайством чи звичайним банкрутством полягає в умислі, то згідно категоричного імперативу почуття власної гідності та поваги до себе не дозволило б особам, які сприяли фандрейзингу серед населення, діяти таким чином, як вони не вчинили б із собою.

В інвестиційному праві категоричний імператив також може служити основою для дотримання договірних зобов'язань і прозорості (етичне зобов'язання дотримання виконання контрактів). Кантівський принцип зобов'язує інвесторів та державу виконувати свої зобов'язання не через страх санкцій, а через моральний обов'язок дотримання укладених домовленостей.

Згідно з другим формулюванням категоричного імператива, кожному людину слід розглядати як ціль саму по собі, а не як засіб для досягнення цілей (ставлення до інших як до мети, а не як до засобу). У контексті інвестиційного права це означає, що інвестори повинні ставитися до місцевих громад, працівників та природного середовища як до самостійних цінностей, а не лише як до інструментів для отримання прибутку. Такий підхід підвищує етичну відповідальність інвесторів і сприяє більшому захисту прав людини та довкілля.

Категоричний імператив може бути використаний як етичний орієнтир для вирішення інвестиційних спорів, де важливо враховувати інтереси всіх сторін і уникати односторонніх вигод (моральна відповідальність у конфліктах). Наприклад, держава може вирішити конфлікт з інвестором, керуючись справедливістю і рівністю сторін, що відповідає принципу дії за універсальними етичними нормами.

Інвестиційне право має на меті забезпечення не тільки приватних інтересів, але й суспільного блага (захист суспільного блага). Кантівський імператив заохочує моральну відповідальність перед суспільством, що може проявлятися через дотримання інвестиційними суб'єктами стандартів екологічної, соціальної та корпоративної відповідальності. Інвестиційні угоди повинні сприяти суспільному розвитку і мінімізувати шкоду, що може бути завдана суспільству. Сучасне інвестицій-

не право стикається з низкою етичних дилем, пов'язаних із правами інвесторів, захистом національних інтересів і соціальною відповідальністю. Етична парадигма Канта може сприяти розв'язанню цих дилем, пропонуючи об'єктивні принципи, які можуть застосовуватися як на рівні окремих правових норм, так і в процесі прийняття рішень.

Впровадження етичних принципів Канта в інвестиційне право сприяє формуванню більш відповідального і справедливого правового поля. Такий підхід дозволяє розвивати нові моделі взаємодії держави й інвесторів, засновані на взаємоповазі, відповідальності та етичній обґрунтованості рішень.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ПАРАДИГМА ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН У КОНТЕКСТІ МЕТОДОЛОГІЇ П. М. РАБІНОВИЧА

Роман Радейко

*Інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
e-mail: Radeyko@gmail.com*

Фундаментальна концепція потребового праворозуміння, розроблена академіком П. М. Рабіновичем, відкриває нові методологічні можливості для аналізу трансформаційних процесів у правовій системі цифрової епохи. Розуміння права через призму задоволення суспільних потреб дозволяє виявити глибинні механізми взаємодії традиційних правових інститутів з цифровими технологіями, розкрити сутнісні характеристики нових правових феноменів. Особливої методологічної цінності набуває теза про соціальну обумовленість права, що дозволяє розглядати цифровізацію як закономірний етап еволюції правової системи.

Аналіз сучасної правової реальності виявляє фундаментальну закономірність: цифровізація не змінює соціальної природи права, а лише модифікує механізми його реалізації. Правові норми, трансформуючись у цифровий формат, зберігають свою регулятивну функцію, але набувають нових форм об'єктивації. Програмний код стає технічним засобом реалізації правових приписів, що дозволяє автоматизувати процеси правозастосування, зберігаючи їхню соціальну спрямованість. При цьому спостерігається цікавий феномен: технологічна форма реалізації права може підвищувати ефективність правового регулювання, забезпечуючи більш точне та швидке виконання правових приписів.

Дослідження еволюції правових механізмів в умовах цифровізації розкриває складну діалектику взаємодії технологічних можливостей та правових потреб. Формуються гібридні форми правового регулювання, де традиційні нормативні приписи інтегруються з алгоритмічними системами

прийняття рішень. Особливого значення набуває проблема забезпечення правової визначеності в умовах алгоритмізації правозастосування. Виникає необхідність розробки нових принципів юридичної техніки, що враховували б специфіку цифрових форм об'єктивації права.

Глибокий аналіз трансформації правосуб'єктності в цифровому просторі виявляє формування багаторівневої системи правової ідентифікації. Цифрова особистість не замінює традиційну правову особистість, а доповнює її новими можливостями реалізації правових інтересів. Відбувається розширення сфери правосуб'єктності, що охоплює тепер і цифрові форми соціальної активності. При цьому зберігається фундаментальний принцип єдності прав та обов'язків, але механізми їх реалізації набувають цифрового виміру.

Теоретико-правовий аналіз цифрових прав людини розкриває процес формування нового покоління правових можливостей. Право на цифрову ідентичність, право на захист персональних даних, право на доступ до цифрової інфраструктури – ці та інші цифрові права не просто доповнюють традиційний каталог прав людини, а формують новий вимір правового статусу особи. При цьому важливо підкреслити, що цифрові права не є автономними, вони інтегровані в загальну систему прав людини та забезпечені єдиними механізмами правового захисту.

Дослідження аксіологічних аспектів цифрової трансформації права розкриває процес формування нової ієрархії правових цінностей. Традиційні цінності права – справедливість, рівність, свобода – отримують нове змістовне наповнення в цифровому просторі. Виникає потреба в забезпеченні цифрової справедливості, цифрової рівності, інформаційної свободи. Особливого значення набуває проблема збалансування технологічної ефективності та гуманістичних цінностей права.

Системний аналіз ефективності правового регулювання в цифрову епоху виявляє необхідність переосмислення критеріїв оцінки правових механізмів. Традиційні показники ефективності доповнюють новими параметрами, пов'язани-

ми з технологічною оптимізацією правових процедур. При цьому ключовим критерієм залишається здатність правових механізмів забезпечувати реальне задоволення суспільних потреб. Автоматизація правових процедур повинна супроводжуватися посиленням гарантій прав і свобод людини.

Особливої уваги заслуговує проблема трансформації джерел права в цифрову епоху. Поява нових форм фіксації правових норм, зокрема у вигляді програмного коду, вимагає переосмислення традиційної теорії джерел права. Виникає питання про юридичну природу смарт-контрактів, алгоритмічних систем прийняття рішень, цифрових протоколів. Аналіз показує, що ці нові форми не замінюють традиційні джерела права, а доповнюють їх, створюючи багаторівневу систему правового регулювання.

Теоретико-правовий аналіз розвитку юридичної науки в умовах цифровізації розкриває процес формування нової методології правового пізнання. Класичні методи правової науки збагачуються інструментарієм аналізу цифрових даних та алгоритмічних систем. Це дозволяє розширити можливості наукового пізнання правової реальності, зберігаючи при цьому фундаментальні принципи правової методології. Особливого значення набуває розвиток міждисциплінарних досліджень, що інтегрують правові та технологічні аспекти аналізу.

Важливим аспектом цифрової трансформації права є еволюція правової культури суспільства. Формується новий тип правової свідомості, адаптований до реалій цифрової епохи. Змінюються форми правової комунікації, способи отримання правової інформації, механізми формування правових уявлень. При цьому зберігається фундаментальне значення правових цінностей та принципів як основи правової культури.

Таким чином, дослідження цифрової трансформації права через призму потребового підходу розкриває складну діалектику взаємодії соціальних та технологічних факторів розвитку правової системи. Формується нова правова парадигма, що інтегрує традиційні концепції праворозуміння з

розумінням специфіки цифрової реальності. Це створює теоретико-методологічну основу для розвитку правової системи, здатної ефективно регулювати суспільні відносини в умовах цифрової епохи за збереження гуманістичної сутності права.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Ольга БАЛИНСЬКА, докторка юридичних наук, професорка, старша наукова співробітниця НДЛ вивчення проблем протидії торгівлі людьми ННІ ПФПКП, Львівського державного університету внутрішніх справ.

Тарас БАЧИНСЬКИЙ, кандидат юридичних наук, докторант кафедри теорії права та конституціоналізму Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного Університету «Львівська політехніка».

Хашматулла БЕХРУЗ, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія».

Світлана БОБРОВНИК, докторка юридичних наук, професорка, завідувачка кафедри теорії та історії права та держави Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ігор БОЙКО, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка.

Сергій ВЕРЛАНОВ, кандидат юридичних наук, голова Державної податкової служби (2019–2020 рр.).

Оксана ГАРАСИМІВ, кандидатка юридичних наук, адвокатка, партнерка АО «Алітіс»; спеціалістка з договірної роботи ТзОВ «Грид Дінамікс Україна».

Володимир ГОНЧАРОВ, кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та філософії права Львівського національного університету імені Івана Франка.

Оксана ГРИЩУК, докторка юридичних наук, професорка, суддя Конституційного Суду України.

Наталія ГУРАЛЕНКО, докторка юридичних наук, професорка, завідувачка кафедри теорії права та прав людини Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Мехман А. ДАМІРЛІ, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Міжнародної академії порівняльного права, завідувач кафедри філософії права Близькосхідного університету (м. Нікосія, Кіпр).

Святослав ДОБРЯНСЬКИЙ, кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та філософії права Львівського національного університету імені Івана Франка.

Тамара ДУДАШ, кандидатка юридичних наук, доцентка кафедри теорії та філософії права Львівського національного університету імені Івана Франка.

Микола КОЗЮБРА, доктор юридичних наук, професор кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права Національного університету «Києво-Могилянська академія», член-кореспондент Національної академії правових наук України, суддя Конституційного Суду України у відставці.

Ярина КОКІР, аспірантка кафедри теорії та філософії права юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка

Віталій КОСОВИЧ, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та філософії права Львівського національного університету імені Івана Франка.

Наталія КРЕСТОВСЬКА, докторка юридичних наук, професорка, завідувачка кафедри морського права, Національного Університету «Одеська морська академія».

Олександр ЛИТВИНОВ, доктор юридичних наук, професор кафедри гуманітарних та музично-інноваційних дисциплін Київської муніципальної академії музики ім. Р. М. Глієра.

Юрій ЛОБОДА, кандидат юридичних наук, адвокат.

Олег ЛУЦІВ, кандидат юридичних наук, заступник головного юриста з питань адвокації в Благодійній організації «Благодійний фонд «Право на захист».

Сергій МАКСИМОВ, доктор юридичних наук, професор кафедри прав людини та юридичної методології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, член-кореспондент Національної академії правових наук України.

Юлія МАТВЄЄВА, кандидатка юридичних наук, старша викладачка кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Вячеслав НАВРОЦЬКИЙ, доктор юридичних наук, професор кафедри теорії права та прав людини Українського католицького університету, член-кореспондент Національної академії правових наук України.

Анна НАКОНЕЧНА, кандидатка юридичних наук, доцентка кафедри теорії та філософії права Львівського національного університету імені Івана Франка.

Анатолій Павлюк, кандидат юридичних наук, асистент кафедри теорії права і прав людини юридичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Іван ПАНКЕВИЧ, доктор юридичних наук, доктор габілітований правових наук, професор кафедри конституційного, європейського та міжнародного публічного права Зеленогурського університету, звичайний професор Українського Вільного Університету в Мюнхені.

Олег ПАНКЕВИЧ, кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії, історії та конституційного права Львівського державного університету внутрішніх справ.

Галина ПЕРЕТЯТКО, кандидат юридичних наук, юрист у сфері примусового виконання рішень та нерухомості.

Сергій РАБІНОВИЧ, доктор юридичних наук, професор кафедри конституційного права Львівського національного університету імені Івана Франка, завідувач Лабораторії прав людини імені академіка Петра Рабіновича НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України.

Наталія РАДАНОВИЧ, кандидатка юридичних наук, доцентка кафедри теорії та філософії права Львівського національного університету імені Івана Франка.

Роман РАДЕЙКО, кандидат юридичних наук, доцент, докторант кафедри теорії права та конституціоналізму Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка».

Наталія САТОХІНА, кандидатка юридичних наук, доцентка кафедри прав людини та юридичної методології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Віталій СЕМКІВ, кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та філософії права Львівського національного університету імені Івана Франка.

Ірина СЕНЮТА, докторка юридичних наук, професорка, завідувачка кафедри медичного права Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького.

Семен СТЕЦЕНКО, доктор юридичних наук, професор, суддя Верховного Суду, член-кореспондент Національної академії правових наук України.

Олексій СТОВБА, доктор юридичних наук, головний науковий співробітник Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України (м. Харків).

Мар'яна ТАРНАВСЬКА, кандидатка юридичних наук, доцентка кафедри цивільного права та процесу Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка».

Віктор ТРУТЕНЬ, кандидат юридичних наук, адвокат.

Ігор УСЕНКО, кандидат юридичних наук, професор, завідувач відділу історико-правових досліджень, Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України)

Сергій ФЕДИК, кандидат юридичних наук, доцент кафедри економіки та публічного управління Факультету управління фінансами та бізнесу Львівського національного університету імені Івана Франка, адвокат.

Євген ХАРИТОНОВ, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, завідувач кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія»

Олена ХАРИТОНОВА, докторка юридичних наук, професорка, член-кореспондент НАПрН України, завідувачка кафедри інтелектуальної власності та патентної юстиції Національного університету «Одеська юридична академія».

Соломія ЦЕБЕНКО, кандидатка юридичних наук, доцентка кафедри теорії права та конституціоналізму Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка».

Лілія ЯРМОЛ, докторка юридичних наук, професорка кафедри теорії права та конституціоналізму Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка».

THE SCIENTIFIC HERITAGE
OF PETRO MOISEYOVYCH RABINOVYCH
AND CURRENT ISSUES
IN GENERAL THEORETICAL JURISPRUDENCE

*International Scientific Conference Materials
(Lviv, 28–29 March 2025)*

Edited by prof. Mehman A. Damirli
and Serhii P. Rabinovych

The collection contains materials from reports by participants of the International Scientific Conference "The Scientific Heritage of Petro Moiseyovych Rabinovych and Current Issues in General Theoretical Jurisprudence", which was held at the Faculty of Law of the Ivan Franko National University of Lviv on March 28–29, 2025.

НАУКОВИЙ СПАДОК
ПЕТРА МОЙСЕЙОВИЧА РАБІНОВИЧА
І АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ЗАГАЛЬНОТЕОРІЙНОГО ПРАВОЗНАВСТВА

*Матеріали міжнародної наукової конференції
(Львів, 28–29 березня 2025 року)*

За редакцією проф. Мехмана А. Дамірлі
та Сергія Рабіновича

Підписано до друку 17.03.2025.
Формат 148×210/16. Умовн. друк. арк. 15,58.

ЛОБФ «Медицина і право»
79044, Львівська обл., м. Львів, вул. Бойківська, 10/3

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ЛВ No 43 від 13.11.2006 р.